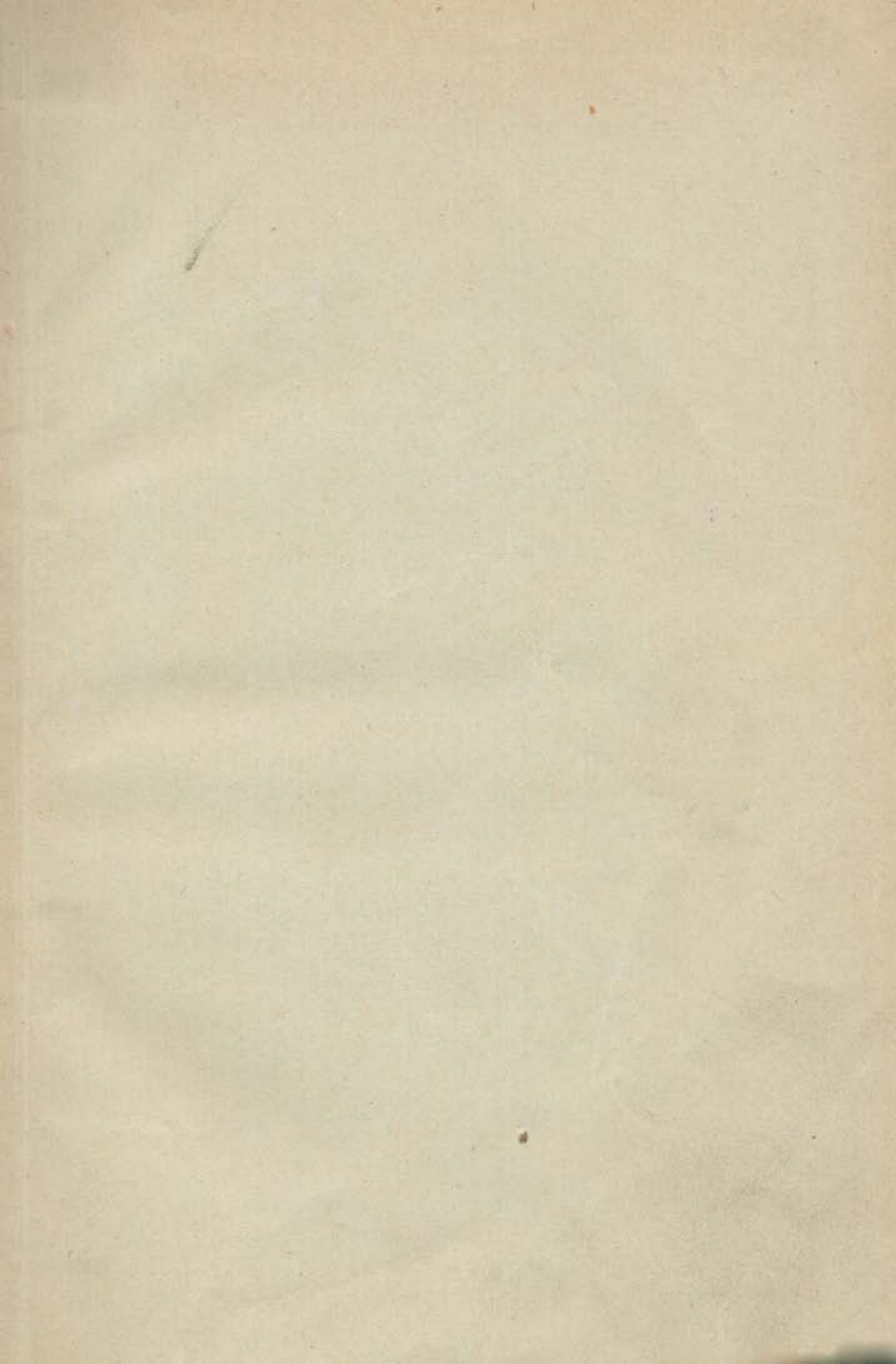

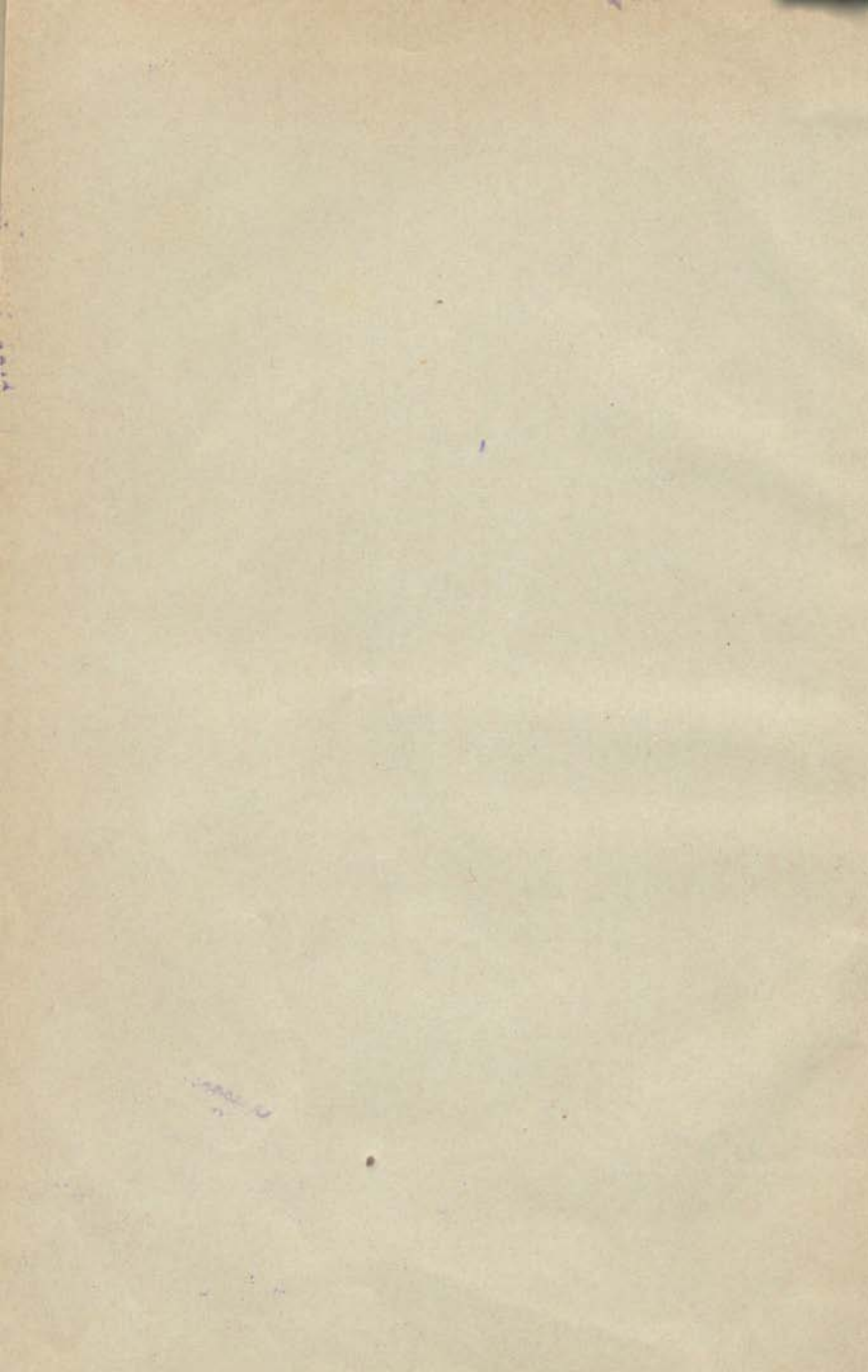
1893

३

०६ - अतिरिक्त

103 APR 2011

ԵՂԻՇԷ Կ. ԳՈՒՐԵԱՆ

891.99.09

7-99
Կ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ի ՎԱՂ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐՆ

Ի ՊԵՏՍ ԱՁԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ

1009
7543

معارف نظارت جليله سنك في ١٢ ايلول سنة ١٣٠١ تاريخي و ٥٩٩ نمروى
وخصتنامه سيله طبع اولمشدر

Կ. ՊՈՒԼԻՏՈ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԵԱՆ

(Արամիան)

1885

04.04.2013

4715

Հայկական մասենագրութիւնն անուրանալի է քէ յունականին շնորհիւ ծնունդ առաւ ի սկիզբն հինգերորդ դարու : Այս իրողութեան իբրեւ ապացոյց բաւական է ի մէջ բերել յընդերկար ժամանակաց հետէ ո եւ է գրական շարժման մը բացակայութիւնն առ մեզ յառաջ քան զհինգերորդ դարն : Նոյն բանն կը մտածուի նաեւ Լասին մասենագրութեան մասին՝ որ գոյութիւն իսկ պիտի չունենար ըստ ոմանց , երէ յերրորդ դարու նախ քան զԲիսսոնէական քուսկանն չիութար յոյն մասենագրութեանն առնուլ առաս սնունդ մը , վասնզի յայտ է քէ այդ շրջանէն առաջ Լասին մասենագրութեան հինգ դարերուն մէջ անհնար է հանդիպիլ գրական կարեւոր գրուածի մը կամ արժանաւոր հերթոյի մը անուան :

Հոս հարցում մը բնական է մեզ բնել , քէ ինչո՞ւ ուրեմն երէ Համիժէական եւ Հայկական մասենագրութիւնն միակ աղբիւրի մը՝ այն է յունականին դիմելով սկիզբն ու զարգացում առին , հայկականն այնքան անշուք եւ աննշան իմն կը գտնեմք Լասինականին բաղդասմամբ , զի աներկեւան է մեզ համար քէ ոչ Սենեկայի նման իմաստաւէր , ոչ Վիրգիլեայ եւ Լուկրետիոսի նման բանաստեղծներ , ոչ Վիկտորնի նման ճարտարախօս եւ ոչ Սալուստիոսի կամ Տակիտոսի նման պատմագիրներ ունեցանք : — Պատճառն մեր առաջիկայ դասագրին Ներածութեան (5) հասուածոյն մէջ ցոյց տուած եմք համառօտիւ , բայց հոս ի դէպ է մի այլ ակնարկ բնել :

Պէտք է գիտնալ որ հայկական մասենագրութիւնն երբ յունականին դիմեց , սա այն ասեմ կորուսած էր իւր նախկին փայլն , եւ մօտ էին նուազելու Ակադեմիոյ եւ Լիկէոնի վերջին արձագանգներն . զի Բիսսոնէական կրօնի ախոյեան վարդապետք՝ Բարսեղ , Ոսկերչեւան , Նիւսացի եւ այլք բազում մասենագրական ծանրութեան կեդրոնն կ'նգնէին դեռ կրօնական ուսմանց մէջ , եւ Ս. գրոց վարդապետութիւնն չախաւ առ չախաւ կը գրաւէր ամէն բններն՝ ասեաններն ու Սրահներն . արտաքին հեղինակաց բնութեցումն եւ ուսումն երկրորդական զբաղում մ'եղաւ այնուհետեւ : Կրօնական ջիւղ նա-

խանձն իրենց պատանդանէն սկսած էր վար առնուլ մեհեաններու արձաններն՝ որք գեղեցիկն մարմնառութիւններն էին, եւ այդու բանաստեղծին գրիչն պիտի կապուէր դիցական երփնագոյն նանանչներէն. քրիստոնէական պարկեշտութիւնն այլ եւս պիտի լռեցնէր արտերու հետեւածայն քելերն, ու ոչ եւս Պիեղար մը պիտի կարենար երգել *հին գինին* եւ Անակրէոն մը իւր *սարիսելներն* նուագել, եւ Կրօնին յայտնեալ նշմարութեանց առջեւ ոչ եւս պիտի կարենար երգիծաբանել Լուկիանոս եւ Կելտոս քննադատել, եւ վերջապէս Պրոկոլոս նոր-պղատնական փիլիսոփայութեան հին վերահուան ծածկուած՝ Աքէնֆի իմաստութեան վերջին բոցն պիտի փայլեցնէր, մինչեւ Յուսիանոս Ա. նրամայեց փակել 529 ին՝ փիլիսոփայութեան բոլոր դպրոցներն :

Փութանք ուրեմն յաւելուլ քէ Հռովմայեցիք շաս իսկ յառաջ քան զվեզ՝ ամէն ինչ անխիղճ եւ անաշխատ փոխ առին յունական Պանդէոնէն եւ Մասենագրութեանէն, եւ իրենց ուսուցչաց հաւասար զարգացման արագ. — բողոքն իրենց հաղափական վիճակի դիրքն ու դիւրութիւններն : Իսկ մեր բարգմանչաց դարուն մէջ հին ու արտաքին մասենագրութեան փոխան՝ ինչպէս ըսինք՝ եկեղեցական ուսումն ու նարարխօսութիւնն գրեթէ արտաքիչ սեռակն էր մասենագրութեան, եւ երէ այնպէս իսկ չլինէր՝ հայկական եկեղեցոյ իրական պէտքն արդէն այդ վերջնով միայն հնար էր գոհացնել, եւ հետեւաբար այդ նիւղն առաւել մշակուեցաւ առ մեզ մինչեւ իսկ աստի կէս դար յառաջ : Այս ուղղութեան ներքեւ բոլորովին եկեղեցական եղաւ մեր մասենագրութիւնն, եւ գրեթէ կրնամք ըսել որ աւելի *հայրաբանութիւն* (patrologie) մը քան քէ *մասենագրութիւն* (littérature) մը յօրինելու նիւք կը մասակարարէ մեզ մեր նախնեաց գործոց մեծագոյն եւ կարեւորագոյն մասը : Սակայն եւ այնպէս երէ մէկ կողմանէ քրիստոնէական կրօնի ներշնչմամբ յղացուած մասենագրութեան այդ նոր սեռն՝ իւր իսկ բնութեանէն դատելով՝ անկարող կը զտնայնքն ընդարձակ ասպարէզ մը բանալու հաննարի եւ մտաց զանազանակ արտագրութեանց, միւս կողմանէ պէտք չէ մտնուլ ու կրօնական այդ վեհագոյն ազգեցութեան կը պարտիմք միմիայն ինչ որ ի ձեռքին ունիմք այսօր ի նախնեաց, եւ գուցէ առանց այլ շարժման անհնար պիտի լինէր մեզ մասենագրական պատմութեան մէջ այնքան կանուխ գրաւել տեղ մը :

Չենք վարանիր խոստովանիլ քէ մեր մասենագրութիւնն երէ նոյն լինէր յունականին նման՝ մեր դասագրքին մէջ ամփոփուած մասն-

նագրաց մեծագոյն մասին յիշատակութիւնն անգամ զանց պիտի բնէին, մանաւանդ սա տեսակէսով որ նչ միայն մասենագրի մը արժանիքն ցոյց տալու հանգամանէն զուրկ են, այլ եւ չեն կրնար իրաւամբք ներս մտնել այն շրջանակէն զոր մասենագրութիւնն զձամ է իբրեւ նուիրական սահման մը : Եւրոպական մասենագրութեանց բազմաքիւ դասագրեքէ կամ պատմութիւններէ մեր ստացած զաղափարն կը բոյլատէ մեզ իբրեւ մասենագիր չնանչել իրաւագէտներն՝ աշխարհագիրներն՝ բժիշկներն՝ չափագէտներն կամ գիտնուններն, բայց որովհետեւ յունական մասենագրութեան դասագրոց մէջ իսկ գրեթէ կարելու տեղ մը կը ցուցուի այդ դասակարգի անձանց՝ զոնէ ի պատմութեան Հին եւ Միջին մասենագրութեան, մեք եւս չխղճեցինք մեր դասագրքին մէջ մասենագրաց ի կարգ դնել զանոնք, անուշտ էրէ այդ նիւղերու մէջ փայլած են իրենց գրուածներովն, եւ մինչեւ իսկ մեր օրերուն նկատմամբ փութացինք զնոյն առնել :

Եթէ խոստացանց ընտրութեամբ դասաւորենք մեր մասենագիրներն, պատմագրական եւ կրօնական նոյն մասենադարանի մը մէջ հազիւ պիտի հանդիպինք քանի մը փիլիսոփայական՝ բանաստեղծական եւ այլ գործոց ցանկերու, բայց ցաւալին այն է որ մեր մասենագրութեան այդ նոյն համարուած մասերէն մին՝ կուզեմք ըսել պատմագրականն՝ որ ազգին պատմական կենաց դարաւոր շիրայն կը կազմէ, դէպքերու իբր պարզ շարայարութիւն մը կը ներկայանայ մեզ՝ միշտ բազմապատիկ ուսումներով եւ բնդհասմամբ, եւ զարմանալի զանցառութեամբ պատմագրաց մերոց՝ ազգային ականաւոր անձանց բազմաց կենսագրական տարրն իսկ որ պատմութեան կարկառուն քանդակներէն մին պէտք է լինի, ամենէն աւելի հարթ ու աղօտ կերպարան մը կ'ընծայէ, այնպէս որ՝ զորօրինակ՝ կրնայ ոք նյիւթի մը գոյութիւնն տարակուսանաց տակ դնել առ ի չգոյէ վաւերական եւ ստոյգ աղբերաց : Այս ողբալի քերին առաւելապէս ակնյայտնի կ'երեւի մեր մասենագրաց կենսագրականին նկատմամբ, վասն զի ցամաք ու կցկտուր յիշատակութիւններ չեն կարող կենդանութեան շունչ մը փչել մեծ անձնաւորութեանց, ու միայն աւանդական համբաւն իբրեւ փայլուն շրջանակ կը ծառայէ նոցա եղծեալ եւ գունաբափ պատկերին : Այդ աղետաւոր քերութիւններէն յայտ է քէ չէր կրնար զերծ մնալ մեր իսկ դասագիրքն, որոյ համառօտութեանն հակառակ՝ զանց չըրինք սակայն ո եւ է կարելու տեղեկութիւն տալ ուսանողաց, առաջնորդ ունենալով մեզ Վենետիկոյ միաբաններէն Հ. Գարեգին Վ. Զարգիսանէլեանի երկհասոր *Պատմութիւն Հայերէն*

դպրութեանց գործն՝ որ միակ եւ ամբողջ գրուածն է իւր տեսակին մէջ (*):

Կարելոր կը համարիմ դիտել զալ նաեւ՝ թէ դասագրքիս համառօտութիւնն եւ հետեւաբար դիւրամատչելի զինն ո՛չ միայն դժուարութիւններէ պիտի զերծուցանէ զուսանողս, այլ եւ կը յուսամ թէ պիտի կարենայ բառնալ այն զանգատներն որ յարմար դասագրքի մը պակասութենէն տղի կ'ունենային, եւ պատճառ դարձած էին այս կարելոր ուսման աւանդութիւնն գրեթէ յետին կարգի մը մէջ դնելու:

Կը համարձակիմ ուրեմն յանձնարարել զառաջիկայս՝ Հայ լեզուի եւ մատենագրութեան դասախօս Մեծ. պատշօնակցացս, խնդրելով միանգամայն որ ներողամիտ զտնուին գործոյս թերութեանց որք կրնան սպրդած լինել:

ՆՂԻՇԷՆ Վ. ԳՈՒՐԵԱՆ

12 Նոյեմբեր 1885.

Պարտիզակ

(*) Թէպէտէ երեւցած են ուրիշ երկու գրուածներ Հայ մատենագրութեան վերայ, բայց երկուքն էս թերի մնացած են. առաջնոյն հեղինակ է Հ. Յովսէփ Վ. Գաթրնեան, *Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց*, մասն Ա. (անգիր ծամանակ) Վիեննա 1851. Իսկ երկրորդին՝ Սեփան Պարսապեան, *Պատմութիւն գրականութեան Հայոց*, Հատոր Ա. (բանաւոր գրականութիւն) Թիֆլիս 1865: Ատնցմէ շատ տարիներ յառաջ իբր ամբողջ գործ հրատարակուած է Վ. Էնէսկոյ Մխիթարեանց ուխտին առաջնորդ Սահրա Արեւիպիսկոպոս Ստալիանի Ազգային դպրութեանց պատմութեան Իտալական բարգմանութիւնն միայն, Quadro della letteratura Armena. 1827.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ

1. Հայ մատենագրութեան առարկայն . — Հայ մատենագրութեան պատմութիւնն՝ որ մեր նախնեաց գրական վաստակոց եւ կենաց վրայ կը խօսի, իւր սրտակառելի հնութեամբն արժանի է ուսման եւ ուշադրութեան առարկայ լինել անձնիւր հայ անհատի :

2. Իւր սկիզբն ու զարգացումը . — Փրկչական թուականէն թէ եւ դարեր յառաջ սկզբնաւորեալ կը գտնեմք հայ մատենագրութիւնն, բայց երկայն ժամանակաց միջոցի մէջ չէ ստացած ի հնումն այն փայլն՝ զոր ունեցան մեզ դրացի եզոզ ազգեր՝ Արաբացիք եւ Պարսիկք մանաւանդ ի բանաստեղծականին . եւ ոչ առաջ այն քայլն՝ որով Յոյնք եւ Հռովմայեցիք ճոխ ու անհամեմատ մատենագրութեան տէր եղան :

3. Իւր աղբաւորեան պատճառներն . — Մեր մատենագրութեան աղքատութեան պատճառք բազմադիմի կարեն լինել, բայց իբրեւ կարեւորագոյն պատճառներ բաւական է յառաջ բերել այն պարզ եւ տարրական քաղաքակրթութիւնն՝ յորում ստիպուած էր մեզն զուրկ մնալ մտաւորական յառաջադիմութեան բարձրագոյն արջմաններէն, այն անընդհատ պատերազմաց յարձակումնք՝ որ իւր գոյութեան ստէպ կ'սպառնային, եւ ասոնց հետեւանքն եւ զոչ անսիրելութիւն մի եւ անյութութիւն ի դպրութիւնս, որով անշուք վիճակի մէջ մնաց զխտութեանց եւ արուեստից զարգացումն ի Հայս . թողունք որ մատենագրարանաց աւերումներն թէ՛ յազգայնոց ոմանց եւ թէ՛ յօտարաց կրնան ի մէջ բերուիլ նաեւ իբրեւ զօրաւորագոյն պատճառ :

4. Իւր բաժանումը . — Հայ մատենագրութեան պատմութիւնն քննաբերութեամբ բաժնել երեք գլխաւոր մասերու, ո՛չ այնչափ ցոյց տալու

համար ազգային երկասիրութեանց մէջ մտաւոր՝ բարոյական եւ ընկերական յառաջադիմութեան մը զգալի փոփոխութեանց ժամանակակէտներ, այլ առաւել ընդհանուր պատմութեան շրջաններուն վերածելով։ Եւ ըստ այսմ մեր ամբողջ մատենագրութիւնն կը կոչենք Հին, Միջին եւ Նոր : Հնոցն կը վերաբերի անգիր ժամանակաց մատենագրութիւնն՝ երբ Ազգը դեռ մասնաւոր գիր չունէր . Միջնադարեան մատենագրութիւնն կ'սկսի Մեսրոպայ գիւտէն (Ե . դար) եւ կը յանգի մինչեւ ի Թովմա Մեծօփեցի (ԺԵ . դար) : Իսկ Նոր մատենագրութիւնն սկիզբն կ'առնու Տպագրութեան առ Հայս մուտ գտնելէն յետոյ (ԺԶ . դար) եւ կը հասնի մինչեւ մեր օրերն :

Գ Ի Ր

5 . Գրոյն օգուտք . — Տարակոյս չկայ թէ անհրաժեշտ են գրոյն օգուտք ի դպրութեան . զի մարդոյս խորհուրդներն՝ որք կենդանի բարբառով կը հազորդուին այլում, յետնոց եւս աւանդելու եւ սոսակս անցանելի խօսից եւ դաղափարաց կայուն տալու համար անխուսելի սոսման մ'է գիրն , որ ազգի մը մատենագրութեան եւ թէ՛ յանոր պատմութեան կեանքն ու սնունդն է :

6 . Օտար գրեռու գործածութիւնն առ մեզ . — Մեր պատմութիւնն մեզ կաւանդէ թէ Ազգն իւր կազմակերպութիւնն՝ քաղաքական գիրքն ու կարգաւորեալ լեզուն ունենալէն շատ յետոյ հնարեց իւր ազգային գրերն , եւ մինչեւ ի գիւտ Գրոցն հաւանական է թէ մեր նախնիք գործածեցին Յունաց եւ Ասորոց եւ մերթ զեւեակ կամ թախտեան գրերն , վասնզի անմարթէ անգիր քաղաքականութիւն մը ենթադրել, եւ ի կիր արկին նաեւ սեպածեւ կամ քեւեռածեւ կոչուած գրերն՝ որոց գործածութիւնն երկար ժամանակ չտեսց սակայն :

7 . Հայկական նշանագրոց գիւտք . — Այս օտարոտի եւ անյարմար գրոց գործածութենէն զերծանելու եւ ազգային հեղինակութեան մը արդիւնք յերեւան բերելու նպատակաւ Մեսրոպ վարդապետ՝ զորմէ ի տեղւոջն առանձին պիտի խօսինք , Վասալ շապհոյ օրերն խնդրեց Սահակ կաթողիկոսէն ժողով մի գումարել ի Վաղարշապատ այդ գեղեցիկ ձեռնարկին յաջողակ ելք մի տալու համար : Ժողովին ներկայ էր ինքն իսկ թագաւորն Վասալապուհ որ պատմեց Հարէլ անուամբ քահանայէ մը լրածն թէ՛ Դա-

նիէլ ասորի Եպիսկոպոսին քով որ ի Միջագետս՝ կը գտնուէին հայկական նշանադիրներ։ Անմիջապէս Վահրիճ անուն իշխանն զրկուեցաւ յանձնարարականաւ մը ի Միջագետս, եւ նա ընկերակցութեամբ Հարէլ քահանայի երթալով առ Գանիէլ՝ այդ տառից հեզն ի միասին ուսան եւ դարձան ի Հայս. բայց փորձն զգացուց թէ անբաւական էին այն տառերն մեր լեզուի հնչման ծառայելու։ Մետրոպ ուղեց անձամբ երթալ ի Միջագետս առ Գանիէլ, յետոյ յԵդեսիա՝ առ Պղատոս, ի Փիւնիկէ՝ առ Եպիփանոս՝ որ սակայն իւր հոն հասնելէն քիչ յառաջ վախճանած էր, եւ վերջապէս ի Սամուսատ՝ առ Հոռոփանոս, լրումն տալու համար իւր առաջադրեալ ըզմիցն ու գործոյն։ Կը թուի թէ այդ երեք հանձարեղ անձանց խորհրդակցութիւնք ոչ նուազ նպաստեցին Մետրոպայ, եւ ուր ուրեմն յաջորեցաւ Երանելին հասնիլ իւր նուիրական նպատակին՝ եւ Հայկական գրերն իւր ճարտարագիծ մատանց տակ իրենց նախկին ձեւակերպութիւնն առին։

8. Հայկական նշանագրոց սեսակն եւ փոփոխութիւնք. — Մետրոպայ հնարած այդ գրերն Երկաթագիր ըսուածներն էին. այդ անունն կը կրեն հաւանաբար երկաթ գրչի կամ երկաթի ոքսիղէ (ժանգ) պատրաստուած թանաքի կիրառութեան պատճառաւ. այդ երկաթագրերն հինգ վեց դար տեւեցին (406 էն մինչեւ ժ. դար). իսկ իններորդ դարու մէջ արդէն սկսած էին այդ գրոյն զատ ձեւ մի տալ գրչութիւնն զիւրացնելու համար, բուն Երկաթագիրն իրրեւ գլխագիր գործածելով։ Միջին Երկաթագիր ըսուածքն է այդ, որ տեւեց մինչեւ ժ. Բ. դար. յետոյ այդ ձեւն ալ փոխուելով՝ յաջորդեց քոչոս-գիրն՝ որ տակաւ առ տակաւ կատարագործուելով եւ կանոնաւորուելով այժմեան տպագրութեան մէջ գործածուած սովորական գիրն եղաւ։ Բոչոս-գրոյն աւելի զիւրացած կերպն է նոսարացի կամ նոսր գիրն, եւ մանաւանդ այժմեան հասարակ գրութեանց մէջ գործածուածն։

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ

9. Կարծիք զհայերէն լեզուէ. — Լեզուարանական գիտութիւնն դեռ չծաղկած՝ Հայերէնն այն աստուածապարզեւ լեզուն համարուած էր առ մեզ՝ զոր իրր թէ առաջին անգամ խօսեցան նախածնողք ի Դրախտին։ Բայց լոկ ազգային ոգւով ներշնչեալ՝ եւ

ոչ թէ սպացուցական հիման վրայ հաստատուած այդ կարծիքն ուշադրութիւն գրաւելու արժէք մը չունի :

10. Հայերէնի ազգակիցութիւնն ընդ արիական լեզուս . — Լեզուագէտք երկար ժամանակ Հայերէն լեզուի վրայ վարկաբարակ ծանօթութիւն մը միայն ստացած լինելով՝ լեզուաց այս կամ այն դասուն մէջ դրին զայն , սակայն խորին եւ ներհուն հետազօտութիւն մը ազգակից ընդունեց մեր լեզուն հնտերոսական (*) լեզուաց , եւ իրր սպացուցեալ իրողութիւն մը կ'ընդունուի այսօր թէ՛ օտար եւ թէ՛ ազգային նշանաւոր լեզուագէտներէ : Ըստ այսմ , Հայերէն լեզուն թէ՛սէտեւ ունի աղերս Զենտի եւ Սանսիրտի հետ , սակայն չթուիր ածանցիկ լինել անոնցմէ եւ անկախ բնութիւն մ'ունի :

11. Հայերէնի վիճակն յառաջ քան զմատենագրութիւն . — Գրաբար եւ աշխարհաբար . — Գրաւոր մնացորդաց պակասութեան պատճառաւ չենք կրնար գիտնալ թէ՛ հնագոյն դարերու մէջ ինչ փոփոխութիւններ կրեց լեզուն մինչեւ հասաւ իւր կատարեալ կազմակերպութեանն ի Ե . դարու : Սակայն ինչպէս այն ամէն լեզուաց մէջ որոց ծագումն վաղնջական է . նոյնպէս եւ մերոյն մէջ կը գտնազանուի հին լեզուն որ է Գրաբարն եւ նոր լեզուն՝ Աշխարհաբարն : Պէտք է տալ աշխարհաբարի մը գոյութիւն եւ նոյն իսկ նախնականութիւն տալ գրաբարի վրայ , եւ աշխարհաբարն գրաբարին ուղղակի աղաւաղումն համարելու ենթադրութիւնն ըստ մեզ սպացուցութենէ զուրկ է բոլորովին : Աշխարհաբարն որ մեզ մօտ տասն քսան տարիներուս մէջ մանաւանդ՝ մատենագրական ասպարէզն գրաւեց բոլորովին , իւր կանոնաւոր շարադրութիւնն ու ներդաշնակութիւնն պիտի ստանայ հետզհետէ գրաբարի կանոնաց եւ ձեւոց , եւ երոսական լեզուաց ճշգրիտ եւ կենդանի բացատրութեանց փոխառութեամբ :

12. Գրաբար լեզուի կարեւորութիւնն ու հանգամանքներն . — Մեր գրաբար լեզուն պահած է Հայ մատենագրութեան բազմադարեան գանձն , եւ վասն այսորիկ արժան է ուսանիլ զայն եւ գիտնալ թէ՛ ինչ ազդեցութեան տակ մերթ զարդուն եւ մերթ նկուն վիճակ մ'ունեցաւ այն : Գրաբարն՝ Արարսեան կամ Ռոսանիկ կոչուած մատենագրական լեզուն՝ որ յետ գիւտի գրոցն մեր

(*) Մեր օրերուն ընդհանրապէս ընդունուած լեզուաբանական կարծեօր՝ լեզուներն կը բաժնուին երեք ընտանեաց . Հնճերոսական կամ արիական , Սեւական եւ Դոնարսեան :

Թարգմանչաց ձեռամբ հիանալի զարգացում մ'առաւ, ունի յատուկ տիպ, յատակ բացատրութիւն, հարստութիւն, ընտիր ճաշակի գեղեցկութիւն եւ զարդ: Կը թուէ իւր մէջ չորս հազարէ աւելի արմատ բուեր եւ կ'ընծայէ քերականական հետաքրքրաշարժ ձեւեր:

15. Պրաբարի փոփոխութիւնք յայլեայլ դարս. — Հինգերորդ դարէն յետոյ որ մեր մատենագրութեան Ոսկեդարն եղաւ, վեցերորդ դարն գրեթէ անմատենագրութեան դար մ'է. Եօթներորդ դարէն կ'սկսի Հայ մատենագրութեան Արծաթի դարն որ կը վերջանայ ժԲ. դարուն հետ: Պղնձի է ժԳ. դարն յորում սակայն երեւեցան մատենագիրք ոմանք՝ որք Հայ լեզուի նախահարց կարգէն կրնան համարուիլ: Կը յաջորդէ ժԳ. դարն Երկաթի յորում Հայկական բարբառոյն սպականութիւնն սկսաւ. յետ այնորիկ երեւեցան խնցի եւ աւելի եւս վատթարագոյն դարեր, մանաւանդ ժԷ. դարն՝ որոյ կիսուն լատինական անհեթեթ եւ անճոռնի ոճերով եւ բառերով ի սպառ խառնակեցաւ լեզուն: Այս օտարամուտ եւ անչնորհ ագեղութիւններէն զերծուցանել զգրաբարն եւ իւր նախկին փառքն ու հրապոյրն տալ նմա, արդարեւ գործ էր դժուարին, զոր սակայն բարերաստ յաջողուածով ի դլուխ հանեցին Մխիթարեան հարք՝ հետզհետէ ի լոյս հանելով ինքնագիր եւ Թարգմանածոյ ընտիր երկասիրութիւններ եւ նախնեաց մատենագրութիւններ: Այս շարժման հաղորդ եղան նաեւ ոմանք յազգային դրագիտաց:

ՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՒՆ

(ԱՆԳԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿ)

14. Հայկական հին մատենագրութեան արտադրութիւնք. — Հայկական հին մատենագրութիւնն իւր ծագմանէն սկսեալ կը տեսէ մինչեւ Ե. դար, ինչպէս վերագոյն կարդացինք. բայց հազիւ կը հանդիպինք ուշագրութեան արժանի եղող եւ խկապէս ազգայնութեան կնիք կրող քանի մը երգերու՝ որ Գողթան բանաստեղծից քնարին արդիւնք են, եւ քանի մը երկերու որ Գ. դարուն մէջ երեւեցան :

15. Գողթան երգիչք եւ գողթան երգեր. — Ինչպէս ամէն ազգաց՝ նոյնպէս եւ առ Հայս մատենագրութեան առաջին լեզուն եղած է բանաստեղծութիւնն : Յունաստան նախապէս ունեցաւ իւր հագներգութեան, Սկանտինաւեանք իրենց սփառներն եւ հին Գալլիացիք իրենց բարդերն. այսպէս եւ Հայք ունեցան իրենց երգիչներն կամ վիպասաններն յորս նշանաւոր եղան ի վաղ ժամանակաց Գողթն գինեւէտ գաւառին բանաստեղծք : Գոցա երգերն այլեւայլ ժամանակաց դէպքեր եւ անցքեր յիշատակելով, այլեւայլ ժամանակ յօրինուած են, եւ որովհետեւ սարգապէս պատմական երգեր են, մեր նախնեաց լեզուաւ վիպք, վիպասանութիւն, վիպագործութիւն կ'ըսուին, սակայն ընդհանուր անուամբ կը կոչուին նաեւ ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ :

16. Այլ երգոց մէջ ժամանակաւ հնագոյնն. — Այլ երգոց մէջ ժամանակաւ հնագոյնն է վահագնի յիշատակին ընծայուած հետեւեալ պատառիկն ,

«Երկնէր երկին եւ երկիր ,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով ,

Երկն ի ծովուն ունէր զլարմրիկ եղէգնիկն .
Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր ,
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր ,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր ,
Նա հուր հեր ունէր ,
Ապա թէ բոց ունէր մուրուս ,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք :

17. Ազգային ֆերձողաց լուրքիւնն . — Բանաստեղծութիւնն Արսա-
 ւիսի ժամանակ . — Վահագնէն յետոյ՝ հինգ վեց հարիւր տարի-
 ներու մէջ ժամանակն չէ հասուցած մեզ ուրիշ հասուկտիր երգ մը
 ո՛ր եւ է դիւցազնի մը փառաց նուիրեալ մինչեւ յաւուրս Բ . Ար-
 տաշխի (Քրիստոսէ 126 տարի վերջ) . բայց միթէ ընդերկար ժա-
 մանակս կարելի՛ է բացարձակ լուրթեան եւ անդործութեան դա-
 տապարտուած համարիլ երգողաց քնարն ու հանճարն . անհնարին
 կը թուի այդ , եւ պէտք է ընդունիլ այն կարծիքն թէ՛ ինչ որ
 Խորենացին երգ յիլպասանաց կը կոչէր՝ ամբողջ բանաստեղծութեան
 գիրք մ'էր այն , Պարսից Շահ-նամէ վիպասանական գրքին նման ,
 եւ յորում ազգային քերթողք Հայոց թագաւորաց պատմութիւնն
 կ'ընէին բանաստեղծական ոճով :

Սակայն հարկ է խոստովանիլ միանգամայն թէ Վարտաչէս
 Բ . ի խաղաղասէր իշխանութեան ժամանակ բանաստեղծութիւնն
 նոր աշխոյժ եւ թուիչ մ'առաւ . նոյն իսկ թագաւորին որդւոց մին՝
 արքունի հազարապետն Վրոյր՝ նշանաւոր բանաստեղծ մ'էր , եւ
 թերեւս հայկական վիպասանութեան հեղինակներէն մին լինելով՝
 ինքն երգած լինի նաեւ հետեւեալն .

« Հեծաւ արի արքայն Արտաչէս ի Սեաւըն գեղեցիկ ,
 եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն ,
 եւ անցեալ՝ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն ,
 եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն ,
 Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց ,
 եւ շատ ցաւեցոյց ըզմէջք փափուկ օրիորդին ,
 Արագ հասուցեալ ի բանակն իւր : »

18. Գողթան երգերու տաղաչափութեան արուեստն . — Այս եւ
 ասոնց նման ուրիշ գողթան երգերն որ քուելեաց երգք ալ կը կոչ-
 ուին , չունին յունական՝ լատինական կամ արաբական քերթու-
 թեանց չափն ու կանոնը , այլ միայն հաւանական կը թուի անոնց
 յորջորջմանէն մակաբերել թէ՛ նախնիք այս քերթուածոց մէջ ի կիր
 կ'առնուին երբայական բանաստեղծութեանց նմանութիւնն բերող
 մասնաւոր տաղաչափական արուեստ մի՛ որ սակայն դեռ բացա-
 յայտ եւ որոշ չէ մեզ համար :

18. Մեհեմեդական պատմութիւնն . — Գողթան երգերէն զատ ի-
 րաւամբ մեր ազգային հին մատենագրութեան զանձն պիտի կազ-
 մէին մեր մեհեմեդական պատմութիւններն ու նախաքրիստոնէական
 գրուածներն , որոց կորուսեան հաւանական պատճառ կը համարին

ումանք տգէտ դարերու մոլեռանդութիւնն : Սորենացին կը յիշատակէ այդ մեհենական պատմութեանց շարադրողներէն մին Անի կամ Հանի ամրոցին քուրմն Ուղիւլ կամ Ուլիմպիոս , որ Արտաշէս Բ . ի ժամանակ ծաղկած էր :

20 . Բացումն դպրոցաց ի Գ . դարու . — Հին մատենագրութեան երկարժամանակեայ ընդհատմանց մէջէն արագ ոստմամբ կը հասնի եւ կ'ներկայանայ մեզ Գ . դարն՝ յորում Աւետարանի քարոզութեան միջոցաւ Հայոց մէջ բերուած կրօնական յեղափոխութիւնն իւր խորին ազդեցութիւնն ունեցաւ նաեւ երկրին քաղաքական եւ ուսումնական վիճակին նկատմամբ : Լուսաւորչի առաջնորդութեամբ Տրդատ ի հաւատս Քրիստոնէութեան դառնալէ յետոյ՝ երկու տեսակ դպրոցներ բացաւ , քաղաքական դպրոց մի , ուր կը կրթուէին արքայազուն եւ իշխանատոհմ մանուկներ , եւ նաասրակաց դպրոցներ՝ աշխարհին այլեւայլ կողմերն՝ ինչպէս կը վկայէ Ազատեանեղոս : Այս դարու մէջ սովորութիւն ըրին Հայք Աթէնք , Կեսարիա , Բիւզանդիոն , Եդեսիա եւ Աղեքսանդրիա երթալ , եւ հոն ոչ միայն կրօնական՝ այլեւ արտաքին ուսմանց սարակլ :

Գ . Գ Ա Ր

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

Գ . դարու մատենագրաց մէջ առաջին կ'հանդիսանայ մեզ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ որ ինչպէս մեր հաւատոյն նոյնպէս եւ մեր մատենագրութեան առաջնորդ եւ Հայր եղաւ : Ծնաւ նա յամին 247 , եւ իւր հօր Անակայ արքայատարան եղեւնագործութեան պատճառաւ՝ երբ իւր ընտանիքն սրէ անցուեցան , իւր քրիստոնեայ դայեկին անձնուիրութեան շնորհիւ զերծաւ այդ կոտորածէն , եւ ի Կեսարիա կապաղովկոյ՝ կրօնական համետ կրթութիւն մը առնելով՝ դարձաւ ի Հայս , ու առաքելական պաշտամամբն նշանաւոր հանդիսացաւ առ մեզ , կաթողիկոսական աթուին վրայ ալ արժանապէս բազմելով գրեթէ քառորդ դար մը : Լուսաւորչի հանրածանօթ երկասիրութիւնն է Յանախապատմ կոչուած մատեանն որ 25 ճառեր կ'արարունակէ կրօնական բարձր նիւթոց վրայ համառօտ եւ պարզ ոճով յօրինուած : Հաւանականաբար Հայերէն լեզուաւ շարագրեց

զանոնք լուսա սրիչ, քանի որ Հայոց համար կը գրէր, Հայերէն գրոյն պակասն ընլով փոխառութեամբ յունական տառից: Իրեն կ'ընծայուին նաեւ քանի մը մանր երկասիրութիւններ ալ, ինչպէս են, երեսուն թուով եկեղեցական կանոններ. «Իսկ մեք փառաւորեացոյն» Հանգանակին իրրեւ կնիք. Աստուած մեծ, հօգօր եւ փառաւորեալ քարոզն՝ զոր կ'աւանդուի թէ՛ Հռիփսիմեանց եւ Գալիանեանց մարմիններն ամբողջելու ատեն երգած է. նմանապէս Օրհնեալ եւ մարդասիրութիւնն ին, Տեր խն, եւ Աղաչեալ զհեղ սկզբնաւորութեամբ երկու աղօթքներ:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Լուսաւորչի քարոզութեանց ականջալուր եւ նորա գործոց ականատես պատմիչ մ'է Ագաթանգեղոս՝ որ հրամանաւ Տրդատայ գրեց մանրամասնարար այն դէպքերն ու սքանչելիքներ՝ որ պատահեցան յաշխարհին Հայոց, մանաւանդ քրիստոնէութեան արագ Ժառանգութեան, որ ուր ուրեմն ընկճեց ընդ իւր եւ խստասիրութեամբ Ժառանգութեան սնապաշտութիւնը: Ագաթանգեղեաց Պատմութիւնն է այնպիսի իրողութեամբք որ յայտնապէս նախախնամութեան գործոյն վիայ կը հանդիսանան, բայց պատմագրին գրիչն կը թուի ունենալ հրաշալւոյն ոսկեղօծումն՝ որ առաւելազանց հիացման մը անխուսելի հետեւանքն է, եթէ արդարեւ յետոց ձեռքեր չյաւելին ինչ ինչ ի բուն պատմութեանն Ագաթանգեղեաց,

Խնդիր է թէ Ագաթանգեղոս ի՞նչ լեզուաւ գրեց արդեօք իւր պատմութիւնն (1): Ինքն Հռովմայեցի լինելով՝ դժուարին թուեցաւ ոմանց ընդունիլ թէ այնպիսի ընտիր հայկաբանութեամբ յաջողած լինի չարագրել այդ գրուածն, եւ հաւանական կը համարին բնագրին յունարէն լեզուաւ յօրինուած լինելն, քանի որ Ագաթանգեղոս լաւ Յունարէն ալ գիտէր. իսկ այլք կ'աւարկեն որ, եթէ Ագաթանգեղոս Հռովմայեցի լինելով՝ փոխանակ լատիներէնի Յունարէն լեզուաւ գրեց, չէ՞ր կարող նաեւ քաջ Հայերէն ուսած լինել այն որ երկար տարիներ Հայոց արքունեաց մէջ կեցաւ, եւ հետեւարար Հայոց լեզուաւ յօրինել իւր գրուածը:

Վերջնոց աւարկութիւնն խնդիրը լուսաբանելու չափ զօրաւոր չենք գտներ: Վասնզի երբ Տրդատ Ագաթանգեղոս իրրեւ արքունի փարսաւոր իւր հետ բերաւ Հռովմէն՝ տարակոյս չկայ թէ

(1) Ագաթանգեղոսի թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ յունարէն բնագիրն են կան:

Հայերէն չէր գիտեր նա, արդ ի՞նչ լեզուաւ պիտի վարէր արքունեաց մէջ իւր ստանձնած պաշտօնը, եթէ ոչ յունարէն կամ լատին լեզուաւ, եւ ժամանակի մը մէջ Հայերէն խօսիլ ուսանելէն յետոյ, երբ պէտք եղաւ պատմագրութեան ձեռնարկել, երկու ճոխ եւ տիեզերական լեզուներն՝ զորս քաջ գիտէր՝ փոխանակել Հայերէնի հետ՝ որ մատենագրական լեզուի մը կարեւոր հանգամանքներէն զուրկ էր դեռ, հեռի էր ի մտաց եւ ի ձեռնհասութենէ՝ հոովմայեցւոյ մը :

Կ'մնայ միայն ի նկատ առնուլ Ագաթանգեղեայ պատմութեան Հայերէն եւ Յունարէն օրինակաց միջեւ զանուած տարբերութիւններն (¹), որք թէ եւ Յունարէնին ի Հայերէնէ թարգմանութիւն մը լինելն ապացուցանելու երեւոյթն ունին, այսու հանդերձ հաւանական է ընդունիլ թէ՛ ուրեք ուրեք արեւելեան դիցարանութեան մասին պատմագրին ցոյց տուած անհմտութիւնն արդիւնք մի լինի կարեւորութիւն չընծայելուն այնմ՝ Հոովմայեցւոյ մը ընտելական հպարտութեամբ, եւ կամ իւր իսկ կրօնական համոզմանցն յանգագաստից միտման արգասիքն իսկ այն քանի մը աշխարհաբարական եւ այլ բառերն որ Հայերէն լեզուաւ գրուած են ի Յունարէն բնագրին՝ հայ ժողովրդեան բնիկ հնչմամբն պահելու նպատակն չէ՛ն շօշափեր արդեօք : Այս հաւանականութեանց հետ նաեւ սխալներու կամ զինչպիտութեան եւս կրնանք տեղ մի տալ : Ագաթանգեղոսի կ'ընծայուի նաեւ Դաշակց քուրդ մը, որ բողբոլին անհարազատ դրուած մ'է, ինչպէս կը տեսնուի օտար եւ խառնակ լեզուէն, պատմական սխալներէն, եւ մանաւանդ այդպիսի թղթոյ մը գոյութիւն տալու ձախող ներշնչումէն :

Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ Փ Ա Ի Ս Տ Ո Ս

Չորրորդ դարուն մէջ գլխաւոր մատենագրաց մին է նաեւ ԲԻԻԶԱՆԿ՝ որ դրած է Հայոց պատմութիւն մը : Իւր անձին եւ երկասիրութեան նկատմամբ զանազան կարծիքներ յառաջ բերուած են գլխաւորաբար սո՛ւ հարցման տակ՝ թէ ո՞վ եւ ի՞նչ ազգէ է Բիւզանդ, եւ թէ ի՞նչ լեզուաւ պատմագրեց : Բիւզանդայ կենաց մասին՝ իւր պատմութեան մէջ բրած ցիրուցան յիշատակութիւններէն առկրով՝ թէ եւ կատարեալ տեղեկութիւն մը չենք կարող ձեռք բերել, բայց, եթէ այդ յիշատակութիւններն մէկ անձի

(¹) Հ. Գարեգին Զարհանէլեան, Պատմ. Հայ գպրութեան հտ. Ա. 116—118

վրայ միայն ամիտիենք, պիտի ճանչենք զինք, աստիճանաւ Եպիսկոպոս, Թեալկալ (հոգաբարձու) ի տան Ներսիսի Պարթեւի, տեսուչ աղքատանոցաց, ժառանակագիր Յունաց եւ ազգաւ Հոռոս:

Եւ արդարեւ Յոյն էր Բիւզանդ, զի այդ մասին կը մատնէ զինքն իւր նախատալից լեզուն՝ որով ի միջի այլգրպարտութեանց՝ ի վաղնջուց հետէ ի Հայս եղած քրիստոնէութիւնն ի հարկէ իմն եւ մարդկային կրօն եւ մոլորութիւն կը համարի (Դպր. Գ. գլխ. ԺԳ): Գալով երկրորդ խնդրոյն թէ ինչ լեզուաւ պատմագրեց Բիւզանդ, Յունարէն թէ Հայերէն (1): ոմանք Հայերէնին մէջ յունական ոճ տեսնելով հանդերձ չեն ուզեր որ Թարգմանութիւն մը եղած լինի այն, այլ Փաւստոսի օտարազգի լինելուն հետեւանք կը համարին, եւ կը պնդեն թէ Հայերէն շարագրած է նա իւր Բիւզանդարանն թերեւս Ս. Ներսիսի երախտիքէն՝ կամ իւր պաշտօնակից եպիսկոպոսաց խնդրանքէն թեալդրեալ: Սակայն այս բացատրութիւն բան մը չկրնար հաստատել. զի ի՞նչ պէտք է ապացոյցանեն Պրոկոպիոս յոյն պատմագրին գրուածոց այն հատուածներն՝ որ պատմութիւնն Հայոց անուամբ գրքէ մ'առնուած լինելով՝ համանման են Փաւստոսի գրուածներուն. եթէ այսր ի պատասխանի յառաջ բերուի թէ՛ թերեւս Բիւզանդ իւր Հայերէն գրած պատմութիւնն Յունաց ծանօթացնելու համար յունարէն ալ շարագրեց, այն ատեն ի՞նչպէս պէտք է հասկնալ Փարպեցւոյն այն տողերն՝ յորս գովելով Բիւզանդայ անձն ու ուսումն, անոր պատմութեան մէջ գտնուած անտեղի եւ անհաճոյ հատուածներն կուղէ յանդուզն եւ անհրահանգ գրչի մը լիբը ձեռնարկութիւնն սեպել, ըսելով թէ « քանզի եւն ունալի ի Յոյնս » որ այդ խարէութիւններն ի գործ կը դնեն: Արդ հաւանարար Յոյներն Յունարէն գրուածի մը մէջ կրնային այդ յաւելուածներն (interpolation) մուծանել. ինչո՞ւ ուրեմն Փարպեցին՝ որ գրեթէ 70 ամաց միջոցաւ հեռու է Բիւզանդէն, փոխանակ պարզ կարծիք մը յայտնելու չպիտի փութար խայտառակել այդ ստութիւններն, եթէ իւր մօտ ունենար Հայերէն բնագիրն՝ որ տարակոյս չկայ թէ Յունարէն բնագրին բախտակից լինելու վտանգէն զերծ պիտի մնար:

Կրնանք ուրեմն ըսել թէ Բիւզանդայ պատմութիւնն ըստ ամենայն հաւանականութեան յունարէն գրուած եւ ապա Թարգմանուած է ի Հայ լեզու:

Բիւզանդարանին նիւթն 29 տարուան պատմութիւն մ'է. ինու-

(1) Բիւզանդայ գրոց Թէ՛ հայերէն եւ Թէ՛ յունարէն բնագիրներն կան:

րով Բ. Ի Իշխանութենէն սկսեալ կը հասնի մինչեւ Սոսրով Գ. Ի
Թագաւորութիւնն եւ Ասպուրակէսի կաթողիկոսութիւնն . պատ-
մական սխալներէ ազատ չէ :

Պէտք է գիտնալ նաեւ որ Բիւզանդայ այդ պատմութիւնն
Թէպէտեւ Գ. Գպրութենէ կ'սկսի , բայց ըստ կարծեաց գրագի-
տաց , կամ որպէս յայտ է Ի յառաջարանէ հեղինակին , իրբեւ
Հայոց պատմութիւն ամբողջ գրուածն է Բիւզանդայ :

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵԻ

Ի մանկութենէ կրօնական եւ խնամասիրական ուսմանց մէջ
կրթուելով Ի Կեսարիա , անուանի եղաւ իւր հանճարովի , եւ յետ
դառնալոյ Ի Հայս՝ զինուորական աստիճանէ բարձրացաւ յաթոռ
կաթողիկոսութեան :

Ներսեսի յիշատակաց արժանի գործոց նկատմամբ Թողունք որ
Եկեղեցական պատմութիւնն խօսի , իսկ իւր մատենագրական կե-
նաց մասին ցաւալի է խոստովանիլ թէ չունիմք ո եւ է օրինաւոր
տեղեկութիւն մը եւ այսչափ ինչ գիտենք միայն , որ հին աւան-
դութիւն մը իրեն կ'ընծայէ քանի մը Աղօթքներ եւ Հանգստեան
շարականներ :

ՊՐՈՅԵՐԵՍԻՈՍ ՀԱՅԿԱԶՆ

Նշանաւոր հռետոր հայկազն ծնեալ Ի 276 եւ մեռեալ իր
363 թուականին : Իւր ուսումն բրաւ յԱնտիօք առ ոտս Ուլրիա-
նոսի հռետորին , եւ ուսոցց յԱթէնս՝ ուր մեծ համբաւ ստացաւ :
Իւր նշանաւոր աշակերտներն եղան Ս. Բարսեղ եւ Ս. Գրիգոր
Նաղիանդացի : Երբ Յուլիանոս կայսրն հրատարակեց այն վճիռն՝
որ քրիստոնէական կրօնի ծառայողներն կ'արգելոյր դասախօսու-
թենէ , Պրոյերեսիոս մասնաւորապէս բացառութիւն մը ընդունեց ,
բայց ինքն ուղեց իւր եղբայրակցաց բազմին հետեւիլ , եւ իսկոյն
Թողուց իւր բեմն : Ի Հռովմ բնակութիւն հաստատած ատեն՝
կանգնեցին նմա Ի պատիւ սղնծէ անգրի մը՝ որ այս արձանա-
գրութիւնն կը կրէր . «Իշխոյն Բաղասաց՝ քաղաւորի բանինն :»

Պրոյերեսիոսի կամ որ նոյն է Պարոյրի կենաց վրայ ընդարձակ
տեղեկութիւն կուտայ մեզ Եւնաբիոս յոյն պատմագիրն՝ որ ժա-
մանակակից է Պարոյրի : Հոն իւր կենսագրութիւնն հառաչանօք

պարտի ոք ընթեռնուլ, զգալով թէ ինչ մեծ կորուստ ըրած է մատենագրութիւնն այդպիսի հանճարի մը արդասիք եղող եւ ոչ իսկ գրաւոր փոքրիկ հատուած մ'ունենալով այսօր ի ձեռին, թէ եւ անտարակոյս յունարէն լեզուաւ շարագրուած ⁽¹⁾ :

Չորրորդ դարու մատենագրաց մէջ փութանք յիշատակել նաեւ զԱՐՏԻԹԷՈՍ որ Հայ քրմի մը որդի էր, եւ Լուսաւորչի ձեռամբ քրիստոնեայ եւ ապա եպիսկոպոս ալ եղաւ : Լուսաւորչի վարուց պատմութիւնն գրեց նամակի ձեւով, եւ յոյժ հաւանականաբար հայերէն լեզուաւ, բայց այդ գրուածն կորսուած է :

(*) Նոյն դժբախտութեան հանդիպած են նաեւ Ա. Արտաւազդայ Թատերական քերթուածներն՝ զորս յունարէն լեզուաւ յօրինեց ի բանտին, ըստ վկայութեան Պլուտարքեայ (Քրիստոսէ 33 տարիներ յառաջ) :

ՄԻՋԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ե—Ժ Ե. ԴԱՐ

Հայկական դպրութեան ամենէն աւելի նշանաւոր եւ բեղնաւոր դարն եղաւ Հինգերորդը՝ ինչպէս արդէն ըսինք : Այս Ոսկեդարուն մէջ զարգացաւ Գրաբարն . գրոց գիւտն եղաւ ի՛նչեւն Մեսրոպայ . հեղինակութիւնք եւ թարգմանութիւնք աստուածաբանական եւ պատմական գործոց՝ ճարտար գրիչներու արգասիք՝ յաճախեցին հետզհետէ , ցոյց տալով ստուգիւ թէ Հայ հանճարն ընդունակ էր ամէն տեսակ զարգացմանց : Աստուածաշունչի հիանալի թարգմանութիւնն գրեթէ նախադուռն եղաւ այս ցանկալի դարուն մշտաւորական բարձր շինուածոյն :

Կարելի՞ էր ինքնօգնութեամբ ձեռք բերել այն հսկայ յառաջադիմութիւնն , — անշուշտ ո՛չ . եւ Հայ ազգն ինքնին հարկադրեալ էր ուրիշ ազգաց նման իւր յառաջադիմութեան տարերքն ընդունիլ ուսումնական գաղթականութեամբ , զոր անհատաբար արդէն նախընթաց Դ . դարուն մէջ հաստատեցին ոմանք : Բայց այս կամ այն անձին ուսումնասիրութիւնն եւ անհատական յառաջադիմութիւնն չէր կրնար Ազգին բազմակարօտ պէտքն լնուլ , ուստի այս դարու մէջ Սահակ կաթողիկոս եւ Մեսրոպ վարդապետ ընդհանուր ազգին լուսաւորութեան ծառայեցնելու նպատակաւ՝ պահանջելի բարեմասնութեամբք օժտեալ պատանիներ ընտրելով յատկապէս , զրկեցին հոն ուր դպրութիւնք կը ծաղկէին դեռ , եւ երբ դարձան նոքա իրենց գրական արչաւանքէն՝ բացուեցան դպրոցք , բազմացան աշակերտք եւ դպրութիւնք արագ քայլ մ'առին :

Յետագայ դարերու մէջ թէպէտ ուսմամբ եւ հանճարով գերազանց մատենագիրներ ունեցանք , բայց ոչ երբէք հայերէն լեզուն կարաց հաւասար փայլմամբ եւ առուգութեամբ երեւիլ՝ որքան ի Ե . դարու : Լեզուն անակնկալ զարգացումն կարծել տուաւ ոմանց թէ թարգմանիչք՝ որ այս դարու գրականութեան մշակողներն եղան՝ թերեւս հնարեցին նոր լեզու մը յունական լեզուի անմիջական ազդեցութեան տակ : Այս կարծիքն հարկ չէ պնդել թէ՛ որչափ անտեղի է . սակայն սէտք է խոստովանիլ թէ առանց Ե .

դարու մատենագրական շարժման Գրարարն ապաժաման պիտի մնար իւր վեհ ճակատագրին :

Ոսկեդարու գրական շարժման երկու բեւեռներն հանդիսացան Սահակ եւ Մեսրոպ :

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ

Մեծին Ներսիսի որդին էր Ս. Սահակ, որ ի Կ. Պօլիս եւ ի Կեսարիա ուսմանց պարապեցաւ : Կըսուի թէ յունարէնն իրրեւ մայրենի լեզու գիտէր, եւ ըստ վկայութեան Փարպեցւոյն քան զՅունաց վարդապետս իսկ գերազանց էր . հմուտ էր նաեւ պարսկերէնի՝ իրրեւ տիրող լեզուին ի Հայս : Սահակայ գրաւոր երկասիրութեանց մէջ բարձր տեղ մը կը բռնէ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնն որ թերեւս իւր ոսկի գրչին նախընծայ արդիւնքն եղաւ, եւ որ ապա բաղդատական սրբագրութեամբն թարգմանիչ աշակերտաց, հայկական եկեղեցւոյն հրաշակերտներէն մին հանդիսացաւ արժանապէս : Սահակայ ինքնագիր գրուածոց մէջ նշանաւոր է նաեւ Կալոնկական քաղաքն՝ վեց գլուխ բաժնուած՝ զոր գրեց ի Վաղարշապատ գումարուած ժողովէն վերջ, գեղեցիկ եւ ընտիր շարագրութեամբ : Ունի նաեւ քանի մը քաղաքէր առ Աստիկոս եւ Պրոկղ Հայրապետս Կ. Պօլսոյ եւ առ փոքրն թէոզոս ուղղեալ :

Եկեղեցական կարգաց վայելչութեան հաւասարապէս հետամուտ լինելով՝ թէ՛ իրր կաթողիկոս եւ թէ՛ իրր բանասէր չգաղթեցաւ երբէք գործելէ զարժանաւորն ըստ իւր պաշտաման եւ բարձր կարողութեան : Իրեն կ'ընծայուին Մաշտոցին մէջ Քանանայօրհնեկին, Քանանայաքաղն, Աշխարհաքաղն, նաեւ գիշերային ժամերգութեան չորս փարոզներն . Աւագ-շաբթու մէջ երգուած շարականներն (բաց ի քանի մը օրհնութիւններէ) զորս իմաստիցն յարմարութեամբ վսեմ եղանակաւ յօրինած է, կը ներկայացնեն զինքն իրրեւ հոգեշունչ բանաստեղծ մը եւ ճարտար երաժիշտ :

Ս. Սահակ իւր բազմաշխատ եւ բազմարդիւն կեանքն կնքեց 57 Սեպտեմբերի 459 տարւոյն գրեթէ 86 տարեկան, եւ թաղեցաւ յԱշտիշատ :

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Հայ դպրութեան զարգացման նախապատճառն եղող այս մեծանձնաւորութիւնն ՄԵՍՐՈՊ կամ ՄԱՇՏՈՅ Տարօն գաւառին Հացե-

կաց գիւղէն էր՝ վարդան անուամբ մէկու մը գաւակ: Մանկութեան հասակէն վարժ էր հելլէն դպրութեան, եւ սպա արքունական դիւանին սլաշտօնեայ, կարգեցաւ ի վաղարշապատ: Զինուորական աստիճանէն բարձրացաւ ի կրօնականն՝ հաւանութեամբ նախարարաց եւ ազգին: Ոչ միայն իւր իսկ ազգին՝ ինչպէս տեսանք՝ այլ եւ օգտակար եղաւ Վրաց եւ Աղուանից, նոցա լեզուի նշանագրերն ստեղծելով: Վրաց մէջ Ձաղա անուամբ հմուտ թարգմանիչ մը թողուց աշակերտներ յանձնելով նմա. յԱղուանս դրիկց իւր աշակերտներէն զԴանան եւ զԵնովք, եւ սպա զՅովնաթան թողուց Աղուանից Երեմիա եւ իսկոպոսին քով՝ որ Աստուածաշունչի թարգմանութեան ձեռնարկած էր:

Մեքորոյ իւր բանասիրական աշխատութեանց մէջ՝ կատարեալ գործեց նաեւ իւր սլաշտօնն առաքելութեամբ, Աւետարան քարոզելով ի Գողթն, ի Սիւնիս եւ յայլ գաւառս: Դարձեալ ինքն եղաւ Ազգային-Եկղեցական ծխարանին կարգադրիչ, թարգմանութեամբ կամ յօրինմամբ աղօթից ճոխացունելով զայն, որ եւ իւր մականուամբ կոչուեցաւ Մաշոց: Աւանդութիւնն իրեն կ'ընծայէ՝ նաեւ Մեծ պահոց շարականներն, եւ քանի մը համառօտ աղօթքներ: Սրբոյն Սահակայ մահուանէն վեց ամիս յետոյ վախճանեցաւ Մեքորոյ եւ Օշական գիւղին մէջ ամփոփուեցաւ:

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ի Զ Բ

Թարգմանութիւնն՝ ո եւ է օտար լեզուաւ յօրինուած հեղինակութիւն մը յիտիւել է յայլ լեզու, նպատակ ունենալով ծանօթ առնել զայն նոցս՝ որք չ'են կարող բնագիրն հասկնալ: Բայց սլարգ գործողութիւն մը չ'է այս. կատարեալ հմտութիւն եւ արուեստ կը պահանջուի յաջողելու համար յայդ: Պէտք է թարգմանեալ գործն ներկայացնել իւր նոր ձեւոյն մէջ պահելով բնագրին հարազատութիւնն: Թարգմանութեան մը առաջին յատկութիւնն է նշգրտութիւն, որ կը կայանայ ոչ միայն գաղափարներն համազօր բառերով բացատրելու, այլ եւ բնագրին լմասան ու կորովն ու նուրբ գոյներն ճշգիւ յառաջ բերելուն մէջ: Մատենագրութեան մէջ թարգմանութեան նկատմամբ այնչափ ինչ ճարտարութիւն հարկ է, որչափ ճարտարութիւն կը պահանջուի նկարչութեան մէջ՝ պատկերի մը օրինակութեան մասին: Սահակ եւ Մեքորոյ զգացած էին անտա-

բախտը թէ մեր լեզուին եւ մատենագրութեան առաջին դարկն թարգմանութեանց միջոցաւ կրնար միայն լինել, վասն զի ազգին հանճարն առանց այդ զօրաւոր խարխիսին ընտրելու՝ դեռ կարող չէր բարձրագոյն մատենագրութեան մը՝ այն է Յունականին աղօտ նմանութիւնն իսկ բերել. ուստի ԹԱՐԳՄԱՆՆԻԶՔ պարսպեցան յուսումն յունական՝ ասորի եւ պարսիկ լեզուաց, ուսանելով անշուշտ նաեւ իւրեանց մայրենի լեզուն առ ոտս վարդապետաց իւրեանց։ Այդ նախնական չըջանն աւարտելէ յետոյ՝ անոնցմէ շատերն դացին յեղեւիա, յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս, ի Հռովմ եւ ի Բիւզանդիոն՝ յառաւելագոյն կրթութիւն մտաց։ Այսպէս թարգմանիչք կատարեալ մատենագրութիւն մը յարգիւնս ածելու կարեւոր հմտութիւնն ու արուեստն ի ձեռս բերին ժրջան աշխատութեամբ։

1002
545

Անուրանալի է որ ամենէն գեղեցիկ թարգմանութիւնք եղան առ Նախնիս ի Ե. դարու, եւ մեք թարգմանչաց կենաց եւ ինքնագիր երկասիրութեանց վրայ դեռ չյօսած՝ փութանք յիշատակել այս դարու թարգմանութիւններն՝ որք իրրեւ դուզնաքեայ մաս մը միայն՝ նախանձոտ ժամանակին ճանկերէն զերծան, եւ ասոնք են. ԵՒՍԵԲԻՈՍ Եկեղեցական պատմիչն Քրոնիկոսն (Ժամանակագրութիւն) եւ Եկեղեցական պատմութիւնն, ՓԻՂՈՆ ԵՅՐԱՅԵՅԻՈՅՆ այլ եւ այլ ծառերն, ՈՍԿԵՅԵՐԱՆԻ Մեկնութիւններն Մատթէոսի աւետարանին, Պօղոսի թղթոցն, Եսայեայ մարգարէութեան, Անդրիականի կոչուած ճառերն եւ այլ ներբողական գրուածներն. ԿԻՐԵՂ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՅԻՈՅՆ կոչոււն ընծայութեան գիրքն եւ զանազան ֆարոցներն. ԻԳՆԱՏԻՈՍԻ Թղթերն, ԵՓՐԵՄԻ Մեկնութիւնն Աստուածաշունչ գրոց եւ զանազան գրուածներն, ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԻՒՍՅԻՈՅՆ Յաղագս քնութեան եւ կազմութեան մարդոյ գրուածն, Երգ երգոցի մեկնութիւնն եւ այլն. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԱՅԻՈՅՆ աստուածաբանական ճառերն, ԲԱՐՍՂԻ Վեցօրեից գիրքն եւ ճառերն, ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻՈՅՆ դաւանաբանական գրուածներն եւ ներբողներն ԵՊԻՓԱՆՈՒ Մեկնողական գործերէն մի քանին, Ս. ՆԵՂՈՍԻ ճառերն, եւ այլն եւ այլն։

Թարգմանիչ աշակերտք յերկուս դասակարգութիւնս կը բաժնուին. Առաջին քարզմանիչք, եւ Երկրորդ կամ Կրօնական քարզմանիչք։ Առաջին համարուածներն որք Ս. Մեթոբոյաց Հայկերէն գրքերն հնարելուն ժամանակ հաստիաւոր էին՝ եւ կրնային գործակից լինել ի թարգմանութիւնս, սոքա են .

ՅՈՎՍԷՓ Ի Վայոց ձորոյ՝ որ ապա կաթողիկոսութեան արժա-

նացաւ . ՅՈՎՀԱՆ որ խոստովանող կոչուեցաւ . ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ ի վանանդայ որ արիագունդ բանակի մը գլուխ անցաւ . ՄՈՒՇԷ ՏԱՐՕՆԵՑԻ , ՏԻՐԱՅԻ ԽՈՐԶԻՆԱՅԻ որք աւելի քարոզութեան եւ ուսուցման պարապեցան . ՅՈՎՍԷՓ ՊԱՂԱՅՑԻ , ՅՈՎՀԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՅԻ , ԵՆՈՎՔ , ԴԱՆԱՆ , ԵՐԵՄԻԱ սարկաւազապետն Ս . Սահակայ . ԹԱԴԻԿ , ԳՆԻԳ՝ եպիսկոպոս Դերջանայ , ԱՐՁԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ , ԱՂԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ , ՂԱԶՍԻԿ կամ ՂԱԶՐԻԿ որ այլ է ի Փարպեցւոյն , որոց դժբաղդաբար գրաւոր վաստակներէն մեր ձեռքն բան մը չէ հասած : Առաջին աշակերտաց կարգէն են նաեւ ԵԶՆԻԿ եւ ԿՈՐԻՒՆ զորոց առանձին պիտի խօսինք :

Իսկ կրսէր թարգմանիչներն են . ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ , ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐԾԱՆՈՂ , ԴԱԻԹ ԱՆՅԱՂԹ , ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ , ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ , ԵՂԻՇԷ եւ ՂԱԶՍԻ ՓԱՐՊԵՑԻ (1) , որոց գրուածներն փոքր ի շատէ ծանօթ են մեզ :

ԱՌԱՋ ԻՆ ՅԱՐԳՄԱՆ ԻԶՔ

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ

Եպիսկոպոս Բագրեւանդայ եւ երիցագոյն աշակերտ Սահակայ եւ Մեսրոպայ . քաջ հմուտ էր հայ , յոյն , ասորի եւ պարսիկ լեզուաց եւ ժամանակին իմաստասիրական գիտութեանց : Իւր ուսումն Բիւզանդիոնի մէջ գովութեամբ կատարելէ յետոյ դարձաւ ՚ի Հայս՝ միւս ընկերակցացն հետ , Եփեսոսի ժողովոյն (451) կանոններն եւ Աստուածաշունչ գրոց ընտիր օրինակ մը մէկտեղ Տարօնի Աշտիշատ քաղաքը բերելով :

Այլեւայլ թարգմանութիւններէ զատ՝ որ պատմագրաց վկայութեամբ իրեն կ'ընծայուին , Եզնիկ թողած է նաեւ ինքնագիր երկասիրութիւն մը եղծ աղանդոց յորջորջմամբ չորս մասն բաժնուած , յորում քրիստոնէական կրօնի տեսակէտով Հեթանոսաց , Պարսից , Յունաց իմաստնոց եւ Մարկիոնի աղանդոյն դէմ կը կռուի : Լեզուին հիւանալի շարագրութեամբն Եզնիկայ այդ ոսկեղինիկ գործն պիտի մնայ միշտ իբրեւ հայկաբանութեան գեր ի վերոյ օրինակ մը : Իրեն կ'ընծայուին նաեւ խրատակաւ փոքրիկ յորգորակներ ,

(1) Ասոնցմէ զատ կը յիշատակուին այս զարու մէջ Եգրաս Անգեղացի , Անանիա , Յովհաննէս , Յովնաթան , Խաչիկ կամ Խաչատուր եւ այլք , որոց երկասիրութեանց եւ կենաց վերայ բան մը չենք գիտեր :

որք սակայն Ս. Նեղոսի սկզբնազիր երկասիրութիւնը լինելով՝ հաւանականաբար թարգմանիչ կը համարուի Եզնիկ այս խրատուց :

Կ Ո Ր Ի Ի Ն

Եպիսկոպոս վրաց աշխարհին՝ ուր այդ պաշտաման մէջ կը կարծուի թէ կնքած լինի իւր կեանքը : Դեռոնդ երիցու հետ անհրաման ի վարդապետացն ի Բիւզանդիոն գնաց , հոն Եզնիկայ նըման թարգմանութեանց սրբապելու համար , եւ յետոյ յերուսաղէմ անցնելով՝ Ս. Կիւրղի Երուսաղեմացւոյն յօրինած Ապաշխարողաց արձակման կարգն հետ բերաւ ի Հայս :

Կորիւնոյ միակ գործն է Պասուսիւն վարուց Ս. Մեսրոպայ դրուածն՝ յորում կը խօսի Երանելոյն թէ զինուորական եւ թէ կրօնաւորական կենաց վրայ , իբրեւ վիայ ականաաես : Իւր ոճն ընդհանրապէս ընտիր է , այլ մութ եւ խրթին դարձուածներ ուրեք ուրեք ի կիր կ'առնու , որ գուցէ յաճախուած լինին ապա ի թերութենէ կամ յանուշադրութենէ գրչադրաց :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՍ ԿՐՏՍԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԲ

Վ ԴԱԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Մովսէս խորենացւոյն քեռորդի էր ԴԱԻԹ , Տարօնոյ մօտ Հարք դաւառի Հարէթ կամ Հեբեան գիւղէն , եւ կամ ըստ այրոց Ներգիւն աւանէն , եւ վասն այնորիկ Ներգիւնացի կոչուած :

Կրնանք ըսել թէ առ Նախնիս ո՛չ ոք յառաջ կամ յետոյ քան զինքն այն քան եռանդեամբ պարապեցաւ յիմաստասիրութիւն , եւ արժանացաւ համբաւոյ , մինչեւ կոչիլ իրաւամբ ակադրք , եռամեծ փիլիսոփայ եւայլն :

Դաւթի փիլիսոփայական գործերն են Մեկնութիւն usորոգութեանց Արիստոտելի , վերլուծութիւն ի Ներածութիւն Պորփիրի եւայլն եւայլն , եւ այդ երկասիրութեանց մէջ գլխաւոր տեղն կը բռնէ Սահմանաց զիրքն կամ Սահմանի իմաստասիրութեան կոչուածն :

Իբրեւ Հայերէն լեզուի մատենագիր Դաւթի ո եւէ արժէք չունի հետեւելի՝ նոյն իսկ եթէ կարելի է ստել՝ ընթեռնելի լինելու , վասն զի յունամոլութեամբ հարեալ երբէք չէ հետեւած իւր ընկերակցաց շաւղին , եւ այնպիսի շարագրութիւն մը ստեղ-

ծած է, յորում Հայերէն լեզուի յստակութիւնն բոլորովին կորսուած եւ Հայերէն բառերն յունական կաղապարի մէջ ձուլուած են: Այս թերութենէն իսպառ զերծ է իրաջի ներքողն, զոր երկասիրեց Գիւտ կաթողիկոսի խնդրանօք:

Դաւիթ իւր խառնավարեալ լեզուան թողած է մեզ նաեւ քանի մը իմաստասիրական գրոց թարգմանութիւններ, եւ իւր իսկ մատենագրութիւններէն մի քանին յունարէն լեզուաւ ալ շարագրած է: Զիարդ եւ իցէ սակայն, «Դաւիթի փառքն պիտի լինի Հայոց աշխարհի ներկայացուցիչն լինել յիմաստասիրութեան, ինչպէս կ'ըսէ Պարթէլըմի Սէնդ-Իլէր գաղիացի նշանաւոր մատենագիրն⁽¹⁾, եւ եթէ այդ աշխարհն չկարաց խաղալ մի փայլուն դեր, պարագայք եւ ժամանակին դժուարութիւնք էին պատճառ եւ ոչ թէ Ազգին հանճարն»:

ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Տայոց գաւառին Արահեզայ գիւղէն էր Գիւտ, եւ կաթողիկոսական աթոռն բարձրացաւ այնպիսի ժամանակի մը մէջ՝ մինչ իւր աշակերտակիցք Եղիշէ, խորենացի եւ այլք առանձնական կենաց մէջ կ'ողբային Ազգին վիճակը: Ըստ վկայութեան Փարպեցւոյն հմուտ էր սա Հայ եւ յոյն լեզուաց, եւ յորդասաց եւ առատարուղիս վարդապետութեամբ կը լուսաւորէր զժողովուրդն աւետարանի լուսով:

Գիւտի ինքնագիր մատենագրութիւններէն քիչ բան հասած է մեզ, եւ ասոնք են. Երկու թուղթեր, մին առ Դաւիթ անյաղթ գրուած՝ խաջին ներբողը խնդրելու համար, եւ միւսն առ վաշէ՝ արքայ Աղուանից՝ որ մոգութեան կրօնն թողլով միանձնական կեանք վարել յանձն առած էր:

Իբրեւ մին ի թարգմանիչ աշակերտաց անշուշտ Գիւտ պարագած պիտի լինի ի թարգմանութիւնս. ինքն ձեռնտու եղած է նաեւ ժամագրոց եւ Հասարակաց Աղօթից կարգաւորութեան, թէպէտ եւ մասնաւոր աղօթք մը յանուանէ չընծայուիր իրեն: Գիւտի մահն հանդիպած 475 թուականին:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Արշարունեաց Ծախնոտ գիւղէն էր Մանդակունի որ 75 տա-

(1) Բաղդիրք իմաստասիրական գիտութեանց Ֆրանքի, ի յօդուածին Հայկազն Դաւիթ:

րեկան հասակին մէջ վահան Մամիկոնեանի խնդրանօք կաթողիկոսական աթոռն նստաւ :

Այլ եւ այլ երկասիրութիւններ կ'ընծայուն Մանդակունւոյն, յորս գլխաւոր կը համարուն 28 թուով ճառերն, որք թէպէտ քանի մը ձեռագրաց մէջ Ոսկեքերանի եւ Եփրեմի կ'ընծայուն, բայց այդ երկու վարդապետաց յունական եւ ասորի բնագրաց մէջ այդ ճառերէն եւ ոչ մին կը տեսնուի, եւ բանաւոր չէ կարծել թէ սոյն 28 ճառերն ալ միանգամայն կորսուած լինին նոցա երկասիրութեանց մէջէն :

Փարպեցին իւր պատմութեան մէջ կ'աւանդէ մեզ այն գեղեցիկ ատենարանութիւնն զոր խօսեցաւ Մանդակունի հայրապետն յեկեղեցւոջ Դուին քաղաքի՝ վահանայ մարզպանութեան առթիւ : Իրեն կ'ընծայուն նաեւ Մաշտոցին մէջ Մկրտութեան կանոնն, Խաչ-օրհնէքն, Պսակի եւ Եկեղեցւոյն Հիմնարկէից օրհնութիւնքն, Տաճարի Սրբութիւնն, Ժամահարի՝ Սկհւոյ, Մաղզմայի՝ Սպասու եւ Աւազանի օրհնութիւնն, Պատարագարևսոյց գրոց մէջ այլ եւ այլ քարտիչներ եւ աղօթքներ • Ժամագրոց մէջ ալ Զարքուցեալք եւ Զիկն գոնանամբ աղօթքներն, եւ ճաշածամուն երեք քարտիչներն ու աղօթքներն :

Վեց տարի հայրապետական պաշտօնը վարելով՝ կնքեց իւր սրբասէր կեանքն եւ թաղուեցաւ Շիրակ դաւառի Բեռնոս գիւղի մէջ :

Ե Ղ Ի Շ Է

Եղիշէի կենաց նկատմամբ այսչափ ինչ գիտենք միայն՝ թէ էր պարզեւապէտ կամ ատենադպիր Ս. վարդանայ, եւ հաւանական կը թուի կարծել թէ Արտաշատի մէջ դուժարուած եպիսկոպոսաց ցուցակին մէջ նշանակեալ Ս.մատունեաց Եպիսկոպոսն ինքն եղած լինի : Հայ մատենագրութեան անմոռաց փառքերէն մին՝ որ Եգնիկէ վերջ կը ներկայանայ իրրեւ երկրորդ հայկաբան լեզու, թէպէտ իւր ոճն փափուկ զգացմանց եւ վեհ իմաստից բացատրութեանց ներքեւ աւելի առոյգ եւ թարմ կ'երեւի • Ղի մինչ Եգնկայ գրիչն իրերն իրր ի հայելւոջ կը պատկերացունէ յստակ եւ վճիտ, Եղիշէ դանոնք կը ցոլացնէ հատուածակողմ ապակւոյ մը մէջէն :

Իւր երկասիրութեանց մէջ գլուխ վաստակոցն կը համարուի Պատմութիւն վարդապետաց, որ նիւթովն ծանօթ է մեզ : Այդ գործն

Թէպէտեւ վիպական կազմութեան մը դրոշմն կը կրէ, բայց ստուգապատու գիպաց շարայարուժիւն մը լինելէ չգաղբիր: Պատմութենէն զատ Եղիշէի միւս երկասիրութիւններն են. Միանձանց գեղեցիկ ճառն, Մեկնութիւն Յետուայ եւ Դատաւորաց գրքին, Մեկնութիւն Տերունական աղօթից կամ Հայրերի, այլ եւ այլ ճառեր զՄկրտութենէ, զԱյլակերպութենէ, զԽաչեղութենէ եւ զԹաղմանէ Քրիստոսի եւ այլն: Շարագրած է նաեւ Արարածոց մեկնութիւն մը (Ծննդոց գրքին), որ կորուստն աւաղելի է յոյժ, ինչպէս զգալի կ'ընեն այն հատուածներն՝ զորս կը յիշատակէ Վարդան վարդապետ (Դար ԺԳ.) իւր Մեկնութիւն Հնգամսեկնի Մովսիսի կոչուած երկասիրութեան մէջ:

Վարդանանց պատերազմէն յետոյ՝ իւր կենաց օրերն միայնութեամբ անցուց Եղիշէ, նախ Մոկաց լեռներուն մէջ, եւ ապա ի գաւառին Ռշտունեաց, ուր եւ կնքեց իւր աստուածահաճոյ եւ բազմարդիւն կեանքը:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Բազմահմուտ ծերունին կրտսեր աշակերտաց դասէն էր, եւ երբ իւր ուսումնական արչաւանքէն դարձաւ ի Հայս, մեռած գտաւ իւր սիրելի վարդապետներն զՍահակ եւ զՄեսրոպ: Նոյն դժբաղդութիւնն ունեցած էին նաեւ իւր աշակերտակիցներէն ոմանք:

Թարգմանչութեան արուեստին հմտանալու եւ իւր գաղափարներն ծանօթութեամբ ճոխացունելու համար չգաղբեցաւ երբէք յընթերցմանէ, եւ պարապեցաւ ի քնին մատենադարանաց եւ մատենից, եւ ծանօթացաւ իւր ժամանակի անուանի իմաստնոց:

Խորենացւոյն գործոց մէջ նշանաւոր է Հայոց պատմութիւնն՝ զոր գրել ձեռնարկեց ի խնդրոյ Սահակայ ասպետի Բագրատունւոյ. բայց ի քանի մը պատմական օտար աղբիւրներէ՝ առաջնորդ ունենալով մասնաւորապէս մեր ազգի ծագման եւ սկզբնաւորութեան մասին Մարիրաս կատինայ անուն ասորւոց մը գրուածն, որ ըստ պատմութեան Խորենացւոյն՝ Վաղարշակայ ժամանակակից լինելով՝ նորա հրամանաւ Նինուէի մատենադարանէն քաղեց Հայոց ազգի պատմութիւնն, մեր Ազգին նախահայրէն մինչեւ վահէի ժամանակներն: Սակայն եղան քննադատներ՝ որ Մարիրաս կատինայի գոյութիւնն ուրացան, եւ Նինուէի ի վաղ ժամանակաց կործանած լինելն առարկելով՝ զԽորենացին խարուած կամ խաբբայ ջանացին ցոյց տալ:

Այսու ամենայնիւ ի՛նչ առարկութիւններ ալ որ ի մէջ բերուին՝
 Խորենացւոյն պատմած կամաւանդած նախնական ժամանակաց դէպ-
 քերն չկրնալ երաշխաւորելու կասկածանօք, մանաւանդ ի մասին
 ծննդաբանութեան Հայոց ազգին, միշտ իւր հնութեամբն պատ-
 կառելի յիշատակարան մ'է իւր պատմութիւնն՝ առանց որոյ յան-
 հնարից իմն է լոյս տալ Հայոց ազգին ցեղական պատմութեան, եւ
 ի դասակարգութեան նախնի ազանց նշանակել նորա որոշ դիրքն
 ու դերն :

Խորենացւոյն երկասիրութիւններէն յիշենք նաեւ Աշխարհագրու-
 րիւնն, եւ Պիտոյից գիրքն որ ճարտասանական ձեւոց հրահանգներ
 կը թուին լինել. Հռիփսիմեանց պատմութիւնն, եւ նոյն կուսանաց
 վրայ գրած ներքողն. իսկ աւանդութեամբ իրեն ընծայուած գոր-
 ծերէն անհարազատ են Պատմութիւն Սրբունոյ Աստուածածնի եւ
 պատկերի նորա, Վարդավառի անուն եւ այլ քանի մը քերականա-
 կան գրուածներն :

Խորենացւոյն գործոց մէջ իբրեւ թերութիւն կը նկատուի հել-
 լենաբանական խրթնութիւնն ուրեք ուրեք, որ՝ եթէ չեմք սխա-
 լիր՝ անխուսափելի արդիւնք մ'է հելլէն դպրութեան ծայրալիր
 պարապմանցն :

Տարօնոյ Խորոնք կամ Խորնի դիւղն ծնած լինելով Խորենացի
 կոչուած է Մովսէս. նոյն դաւառին մէջ հանդիպած է նաեւ իւր
 երջանիկ փոխումն եւ թաղուած է Ս. Առաքեալք վանաց Եկե-
 ղեցւոյն մէջ :

Մ Ա Մ Բ Բ Է

Խորենացւոյն կրտսեր եղբայրն էր ՄԱՄԲՐԷ՝ որ կը կոչուի վեր-
 ծանոյ. ազգային թէ՛ ժամանակակից եւ թէ՛ հետագայ մատենա-
 գիրք մեծ գովութեամբ կը խօսին զնմանէ :

Իւր երկասիրութիւններէն՝ որք հաւանաբար բազմաթիւ լինել
 կը կարծուին՝ երկու ճառեր միայն հասած են մեր ձեռքն, մին
 Ղազարոս Յարութեան վրայ եւ միւսն՝ ի Գալուստի Քրիստոսի յե-
 րուադիւն : Առաջին ճառն անհամեմատ կերպով ընտիր է եւ գե-
 րազանց քան դերկորդն, այնպէս որ վերջնոյն հարազատութիւնն
 կրնայինք ձգել երկբայութեան տակ, եթէ կիրակոս պատմիչ (ԹԳ.
 դար) յայտնապէս Մամբրէի չընծայեր զայն :

Թովմա Արծրունին (Թ. դար) ալ պատմական գրուած մը կ'ըն-
 ծայէ Մամբրէի, բայց հասած չէ առ մեզ :

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Ընտիր եւ ազնուական ծնողաց զաւակ էր ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ : Մանկութեան հասակէն իւր նախնական կրթութիւնն առաւ Վրաց Աշուշայ բղեշխի տան մէջ, որ Վահան Մամիկոնեանի Անոյշ-Վռամ մօրաքեռ հետ ամուսնացած էր : Սահակայ եւ Մեսրոպայ հրամանաւ ի Յունաստան գնաց Ղազար, եւ հոն հետեւելով հելլենական ուսմանց, ի հռետորականին ճարտասան անունն առաւ, եւ դառնալով ի հայրենիս բնակեցաւ Մամիկոնեանց ազգական Կամսարականաց տիրոջ քով, եւ ժամանակէ մը յետոյ անցաւ ի Սիւնիս : Հոն երկու տարի մնալէ վերջ՝ Վահան Մամիկոնեան կոչեց զինքն նմա յանձնելու համար Էջմիածնի նորաչէն կաթողիկէին հոգաբարձութիւնն . ընդունեց զայն Ղազար, եւ քիչ ժամանակի մէջ այնքան պայծառացուց վանքն որ Հայաստանի ամէն կողմէն հոն կընթանային ուսանելու համար : Վանքին այս բարեկարգութիւնն եւ մեծ համբաւն ի նախանձ շարժեց ընդդէմ Ղազարու բազմաթիւ արեղաներ՝ որք սկսան ամբաստանել զինքն իրրեւ աղանդաւոր՝ չափազանց ներողամիտ եւ քաջալերիչ մղութեանց եւ այլն : Զայստիկ լսելով Վահան Մամիկոնեան՝ երգմամբ սպառնացաւ ոչ միայն զՂազար, այլ եւ ոչ զոր յիւրայնոց թողուլ վանքին մէջ : Խռովեցաւ Փարպեցին, եւ որպէսզի իրեն դէմ բացուած անդուռն բերաններն լսեցունէ, հարկ սեպեց զիմել առ Կաթողիկոսն Յովհան Մանգակունի . իսկ նա չուզեց եւ ոչ իսկ տեսնել զինքն եւ լսել իւր դատը : Ղազարու թշնամիներն տեսնելով որ լքուած է ամենէն, այլ եւս չվախցան, եւ անդթութեամբ վնտեցին վանքէն՝ նորաստացուածքն ալ յափշտակելով, եւ մինչեւ անգամ իւր քով զըտնուած յունարէն գրքերն ալ չտուին : Ղազար սրտաբեկ եւ յուսահատ ելաւ վանքէն, եւ Ամիթ քաղաքը գնաց, եւ անտի Վահան Մամիկոնեանի առջեւ ինքզինքն արդարացնելու համար թուղթ մի գրեց, յորում սննդակից եւ խաղակից իւր կը կոչէ զնա : Այդ թուղթն ընթեռնելով որ Փարպեցւոյն մի գեղեցիկ գրուածն է՝ Վահան կոչեց զինքն առ իւր : Այդ թուղթէն զատ Ղազարու երկասիրութիւնն է Պատմութիւն մը որ Արշակունեաց թագաւորութեան յերկուս բաժնուելէն կ'սկսի, եւ կը հասցունէ մինչեւ Վահանայ մարդպանութեան օրերն :

Դ Ա Ր Զ .

Հայկական մատենագրութիւնն որ անհաւատալի իմն ճոխութեամբ արագ փայլեցաւ ի Հինգերորդ Դարու , գոզցես նոյն արագութեամբ յանկումն կ'երթայ Զ . դարուն մէջ : Յետս ընդ կրուկն յեղափոխութեան պատճառ էին ո՛չ միայն անընդհատ պատերազմունքն ընդդէմ Սասանեանց , որ գրական զբաղմանց խաղաղասէր ժամերն վրդովմանց եւ ծփանայ մատնեցին , այլ եւ Քաղկեդոնի աղմկայոյզ ժողովն (451)՝ որ անվերջանալի խնդիր յարոյց Յունաց եւ Հայոց միջեւ կրօնական գծաութիւն բերելով : այնու հետեւ յունական լեզուի ուսումն եւ դասական մատենագրաց ընթերցմունք խոտան եւ արհամարհ թուեցան յաջս մերայնոց՝ եւ հայ հանճարն որ բարձր թռիչ մ'առած էր արտաքին մանաւանդ յունական մատենագրութեան շնորհիւ՝ առանձինն եւ անօրնական մնաց : Յոյժ սակաւաթիւ մատենագիրք երեւեցան այս դարուն մէջ՝ որք իբրեւ սկզբնադիր գրիչներ՝ աննշան երկասիրութիւններ միայն թողին : Աւելորդ է ըսել թէ դարուն այս մատենագրական ամլութիւնն խորապէս ներգործեց նաեւ լեզուին անկման մասին :

Իբրեւ լուսաւորութեան վառարան կը հանդիսանայ մեզ յայսմ դարու Սիւնեաց վարդապետարանը՝ ուր կը թուող անձանց մէջ նշանաւոր եղաւ

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՆԵԱՑ

Մեր պատմագիրներէն ոմանք կը համարին զինքն աշակերտ Սորենացոյ , եւ մեծ գովեստիւք կը խօսի զմանէ՝ Ուռալէեան (ԺԴ . դար) , իկիլխտփոս՝ ֆերքոյ եւայլն մականուաններ տալով : Պետրոսի կ'ընծայուին բազում թարգմանութիւններ , ճառեր , հին եւ նոր կտակարանաց մեկնութիւններ , պատմական գրուածք մը , եւ Ուրացոյ վասակայ հօր Բաբկայ վրայ ներբող մը , որք այսօր չեն ի միջի :

Պետրոսի անուամբ հետեւեալ երկասիրութիւնք միայն հասած են մեզ . 1° Համառօտ ներբողեան մը Ս . Աստուածածնի վրայ . 2 . Քրիստոսի ծննդեան վրայ գրուած ճառէն հատուած մը . 3 . «Պատասխանիք առ հարցմունս վաշաղանայ իշխանին» մարդեղու-

Թեան խորհրդոյն վրայ յօրինուած: Ասոնցմէ զատ իւր ընտիր գրչին արդիւնքն է նաեւ Բարկայ Սիւնւոյ՝ Հոնագուր Հոնին դէմ տուած մենամարտութեան պատմութիւնն՝ զոր Մովսէս Կաղանկայտուացւոյն (Է. դար) պատմութեան մէջ կը կարդանք:

ԱՐԱՅԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՍԻԿՈՆԷԻՑ

Աղուանից վաչագան Թագաւորին խնդրանօք յօրինած է քանի մը խրատական գրուածներ, մասնաւորաբար սրբոց նշխարաց յարգութեան եւ հոգեհանգստեան աղօթից վերաբերմամբ:

Արբահամու անուամբ կը յիշատակուէր նաեւ Եփեսոսի ժողովոյն պատմութիւնն աւանդող համառօտ գրուած մը որ ընտիր ոճով շարադրուած է. բայց վերջին տարիներու մէջ գրչագիր մը յերեւան գալով իմացուեցաւ թէ այդ գրուածն Նարովկ քաղաքի Փիլաքսիանոս Եպիսկոպոսի հեղինակութիւնն էր, եւ Արբահամ հաւանականաբար Թարգմանիչ եղած էր այդ գործոյն:

Յիշատակենք նաեւ այս դարու մէջ զԱՐԱՅԱՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԵ (+ 617) որ մեղադրանաց թուղթեր գրած է առ Կիւրիոն կաթողիկոսն վրաց՝ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունած լինելուն համար: ՉՄՈՎՍԷՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, որ վեցերորդ դարու գիտնականներէն լինելով ձեռնարկեց նորոգել Հայոց տումարը, ՅՅ1 թուականին կաթողիկոսական աթոռն ելնելով. զՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ՝ ոյր քանի մը Թուրքերն կը կարդանք Ուխտանէսի պատմագրութեան մէջ (Ժ. դար) (1)

Գ Ա Ր Է .

Գրաբարն որ մարը մտնող արեւու մը պէս իւր ճառագայթներն ժողվելով կը հեռանար հորիզոնէն, լիալիր լուսնի մը ճանչննելովն կը թուի յերեւան գալ այս դարու մէջ, որ Հայ մատենագրութեան առճաքի դարուն սկիզբն կը համարուի, չունենալով անտարակոյս իւր նախկին փայլն ու ջերմութիւնն: Այս դարն մեծ կարեւորութիւն ունի նաեւ հայերէն լեզուին պատմութեան նկատմամբ, վասն զի ոմանք իրօք սահմանագլուխ մը կը համարին զայն հին հայերէնի կամ գրաբարին եւ հին աշխարհա-

(1) Ուխտանէսի պատմագրութեան մէջ են նաեւ Արբահամ կաթողիկոսի բողոքերն:

բարի մը կամ նախնեաց ռաւիօրեն կոչուած լեզուին միջեւ : Այս եւ հետագայ դարուց մատենագրաց ճիգն ու ջանքն եղած է աշխարհաբարի հետզհետէ ողողմանէն զերծ պահել գրաբարի շէնքն , եւ որչափ թէ յաջողեցան առ այդ , սակայն եւ այնպէս այն ժողովրդական Հայերէնն կամ ռամկօրէնն ո՛չ երբէք ընկրկեցաւ գրաբարի կանգնած թումբերուն դէմ , եւ այն որ Ե . դարու մատենագրաց գրչին իսկ ներքեւէն սահելով սարդեցաւ , կրցաւ անխտփան մուտ գործել նաեւ Զ . դարու մէջ եւ առաւելապէս յԵօթներորդումս զգալի եղաւ իւր աղղեցութիւնն , եւ որոշ կերպարան մը առնելու չափ յառաջ գնաց : Յայդ մ իսկ էր Գրաբարի անկման գաղտնիքը . զի մատենագրին հանճարն եթէ իւր հարկաւոր ճարակն չգտներ բարձրագոյն ոլորտի մը մէջ՝ իբրեւ բոց սլանալով , հարկ է այնուհետեւ որ իջնէ ի գետին՝ ռամկին խորհրդոց եւ լեզուին արձագանգն ըլլալու : Եթէ բնական համարինք մատենագրական կամ քերթողական լեզուին վրայ աշխարհաբարի նախնականութիւն տալն , Գրաբարի անկում ըսելով ո՛չ այլ ինչ կը հասկնանք բայց եթէ ռամկօրէն ձեւերու՝ բառերու եւ բացատրութեանց յաճախակի պատահումն մատենագրական երկասիրութեան մը մէջ :

Այս դարու աշխարհաբարին կամ ռամկօրէնին նկատմամբ կրնան դաղափար մը տալ մեզ մանաւանդ Յովհան Մամիկոնեանի գրուածներն , բայց որչափ իւր գրաբարն նոյնչափ եւ իւր ռամկօրէնն իրենց բնական աղբիւրէն հեռացած կը թուին . աշխարհաբարն կարծես դեռ իւր մեծարանքն կ'ընծայէ գրաբարին , իւր տգեղութիւնն ծածկելով նորա զարդերովն :

Գառնանք այժմ խօսիլ սոյն դարու մատենագրաց վրայ՝ յորս ժամանակաւ առաջին կը հանդիսանայ մեզ

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Սա Տարօնոյ Եպիսկոպոս եւ Գլակայ վանուց առաջնորդ լինելով՝ յաջորդեց Աբրահամ կաթողիկոսի : Իւր հայրապետութեան ժամանակ Հռիփսիմեանց վիպարաններն նորոգելու ձեռնարկեց , եւ այդ առիթ մ'եղաւ կոմիտաս կաթողիկոսի համար Ս . կուսանաց վրայ յօրինել շարական մը այբուբէնի կարգաւ , որ իւր անուամբ առ մեզ հասած միակ երկասիրութիւնն է , եւ որ ծանօթ է Անձինֆ Նուիրեայֆ սկզբնաւորութեամբ : Այդ քնարերդական

գեղեցիկ բանաստեղծութիւնն փափկութեամբ զգացմանց, պարզութեամբ լեզուի եւ զանազանակութեամբ իմաստից գրեթէ կրնայ առաջին տեղն բռնել հայկական եկեղեցւոյ Շարականաց մէջ:

Կոմիտասայ կրնծայութիւն նաեւ այլ եւ այլ ճառեր, դաւանարանական թուղթեր եւ զանազան գրուածներ:

Մ Ա Թ Ո Ւ Ս Ա Ղ Ա

Ուռալէլեան «մեծ քերթող եւ անյողթ փիլիսոփայ» կ'անուանէ զՄաթուսաղա, եւ մեծ զարմացմամբ կը խօսի իւր վրայ: Կոմիտաս կաթողիկոս երբ լսեց Մաթուսաղայի առաքինական կեանքն ու մեծ հմտութիւնն՝ անոր յանձնեց Արշարունեաց դաւառի Երասխաձոր կոչուած տեղւոյն վարդապետարանը⁽¹⁾, ուր կը դաստիարակուէին հայ մանուկներ, ընդ որս էր նաեւ կաթողիկոսին թէոգորոս եղբորորդին: Մաթուսաղայի գրուածներէն միայն մեր ձեռքն հասած է Դաւանուքիւն հարատոյ կոչուած թուղթ մը՝ զոր Ուռալէլեան ամբողջ կը դնէ իւր պատմութեան մէջ: Մարթ է միթէ որ այդպիսի իմաստասէր եւ բեղնաւոր հանճար մը առանց ո եւ է երկասիրութիւն մը թողլոյ՝ անչքապէս ծածկուած լինի ի խորշս վանաց: Այլաք է համոզմամբ ուրեմն զկայ առնուլ այն ենթադրութեան վրայ, զոր յաճախ բրինք եւ դեռ պիտի ընեմք յընթացս մատենագրական պատմութեան Հայոց, այսինքն թէ՛ ինչ գերազանց գործեր եղծուած են արդեօք ցեցամէս, կամ թէ ժամանակն որչափ ինչ յափշտակած է մեր գրական դանձերէն:

Մաթուսաղա 18 տարիներ Սիւնեաց մետրապօլիտութիւն ընելէ յետոյ վախճանեցաւ:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Ներսէս Շինող կաթողիկոսի ժամանակակից լինելով ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ որ եպիսկոպոս էր Տարօնոյ, կաթողիկոսին հրամանաւ գրած է Տարօնոյ պատմութիւն մը: Ամբողջ գործն ութ գլուխներէ կը բաղկանայ՝ որոց հինգն թարգմանած է ի համանուն երկասիրութենէն Զենոբ Գլակ ասորւոյն՝ որ Գլակայ վանուց առաջնորդ էր Լուսաւորջի ժամանակ, իսկ մնացեալ երեք գլուխներն

(1) Այս դարուս մէջ ծաղկեալ վիճակ մ'ունէին նաեւ Դպրեմանքն ի Շիրակ եւ Խաչկայ վանքն ի Կարին:

իւր իսկ երկասիրութիւնն են . թէպէտ եւ ինքն Յովհան կը պատմէ թէ այդ Զենորայ գրուածէն 28 գլուխ բան թարգմանած եւ իւր կողմանէ եւս 10 գլուխ յաւելած է : Զենորայ գրոց նիւթ են լուսաւորչի կենաց համառօտ պատմութիւնն եւ Սրբոյն գրած քանի մը նամակներն . Արձան եւ Գեմետր քրմաց արիւննուշտ պատերազմն , եւ այլն . իսկ Յովհան Մամիկոնեան կը խօսի Մուշեղ Մամիկոնեանի եւ Գայլ վահանայ ժամանակին եւ գործոց նկատմամբ առանց ուշ դնելու ժամանակագրական ճշդութեան , եւ առասպելախառն անցքեր կը յիշատակէ տեղական անուններէ ստուգաբանութիւններ հանելով :

Մամիկոնեանի լեզուն զրեթէ պարզ եւ ռամկական ոճ մ'ունի , ինչպէս արդէն խօսեցանք , թէպէտեւ աշխոյժ եւ զուարճարան է : Իւր զիրքն մեծ կարեւորութիւն ունի սոյն դարու ռամկորէնն ուսումնասիրելու համար :

ԲԱՐՍԵՂ ՃՈՆ

Գպրեվանից առաջնորդ լինելով՝ սոյն դարու նշանաւոր մատենագիրներէն մին եղած է ԲԱՐՍԵՂ : Իւր կենաց նկատմամբ այսչափ ինչ տեղեկութիւն ունինք որ ներսէս Գ . Շինող երբ Դրենայ մէջ ժողով գումարեց (645) եկեղեցական ինչ ինչ խնդրոց կարգադրութիւն ընելու համար , Բարսեղ ներկայ էր այդ ժողովին , եւ հոն իրեն յանձնուեցաւ ընտրութիւն ընել շարականաց , ոյց թիւն խիստ բազմանալով ժամերգութեան խանգարման եւ երկարաձգութեան պատճառ կը լինէր : Բարսղի ընտրած շարականներն կոչուեցան Ճոնընսիր : Իբրեւ երկասիրութիւն Բարսղի՝ մեր ձեռքն հասած է Մեկնութիւն Մարկոսի Ալեսարակի ընդարձակ գործն ո՛չ ամբողջ , յորում կը տեսնուի աստուածաբանական հմտութիւն , եւ Հայերէն լեզուի կորովն ու շնորհը :

ՍԵՔԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Բագրատունեաց ցեղէ կախկոպոս՝ որ վերը յիշուած Դրենայ ժողովոյն ներկայ էր : Իւր երկասիրութիւնն է Պատմութիւն ի Հերակղ կոչուած գործն , ոյր գլխաւոր նիւթն են Հերակղ Յունաց կայսեր ընդդէմ Պարսի ցմղած պատերազմներն եւ Սասանեանց տկարանալն . ոճով իմն կը խօսի նաեւ Խոսրով Բ ի , Մօրիկ կայսեր , Մուշեղ Մա-

միևնեանի եւ այլոց վերայ, Հայոց ազգի սկզբնաւորութեան մասին ժամանակագրական համառօտութեամբ անցնելով: Բաց ի քաղաքական դէպքերէ կը գրէ նաև Հայոց եւ Յունաց մէջ պատահած եկեղեցական խնդրոց մասին: Սերէոսի լեզուն շատ չհեռանար ոսկեղինիկ հայկարանութեան խկատիսլ վայելչութենէն եւ վեհութենէն:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՅՏՈՒԱՑԻ

Ուտի գաւառին Կաղանկայտուք քաղաքաւանէն էր Մովսէս՝ որ ծնած եւ հաւանականաբար մեռած է յէ. դարու: Կը կարծուի թէ էր փոքրաւոր Աղուանից Վլորոյ կաթողիկոսին: Կաղանկայտուացւոյն որ երբեմն Աղուանեցի ալ կը կոչուի՝ նշանաւոր երկասիրութիւնն է Պատմութիւն Աղուանից գրուածն՝ յորում Աղուանից ծագման՝ բարուց եւ հեթանոսական սովորութեանց, ի Քրիստոնէութիւն դարձին եւ ի ձեռն Մեսրոպայ լուսաւորուելուն, քաղաքական պատերազմաց եւ նոյն իսկ երկրին արտադրութեանց մասին այնպիսի ծանօթութիւններ կան՝ զորս չէ կարելի ընթեռնուլ առ այլս ի սրտամազրաց: Թէեւ ամբողջ գործն երեք գրքէ բաղկացեալ է, բայց ժամանակագրական հաշուով առաջին երկու գրքերն միայն Մովսիսի կը պատկանին, իսկ երրորդ գիրքն անանուն հեղինակի մը գործ է իրբեւ շարայարութիւն Կաղանկայտուացւոյն պատմագրութեան, եւ կը պատմէ անցքեր՝ որք մինչեւ ԺԴ դարուն վերջերն կը հասնին:

Կաղանկայտուացւոյն մատենագրական լեզուն յստակ է եւ հարուստ, բայց մերթ խրթնաբանութիւններ եւ մերթ եւս ճոխաբանութիւններ ունի, որով ընտիր հայկարանութեան յատկանիչերն լիովին չեն փայլիր ի նմա:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Աղգային մատենագրութեան պատմութեան մէջ՝ համարողական եւ թուարանական գիտութեանց հետամուտ եղող գլխաւոր անձն է ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ կամ ԱՆԵՑԻ, որ ծաղկեցաւ այս դարու մէջ: Բարոյական ուսմանց եւ Աստուածաշունչ գրոց հմտանալէն յետոյ ուսողական գիտութեանց հետամուտ լինելու փափաքանօք ուղեւորեցաւ նախ ի Կարին՝ ուր Եղիազարոս անուամբ մէկէ մը իմանալով թէ Չորրորդ Հայոց մէջ Քրիստոստուր անուն գիտուն մի

կայ, անմիջապէս անոր քով գնաց, եւ վեց ամիս աշակերտելէ վերջ երբ տեսաւ որ նորա գիտութեամբն չսլիտի կարենայ գոհանալ՝ ելաւ Կ. Պոլիս եկաւ: Յետոյ դարձաւ ի Տրապիզոն, եւ հոն ութ տարի Տիւքիկոս գիտնականի մօտ համարողական ուսմանց ամէն մասունքն ուսնելով դարձաւ ի Հայս, եւ աշակերտներ ունեցաւ՝ յորս յանուանէ նշանաւոր եղած են Հերմոն, Տրդատ, Ազարիա, Եզեկիէլ, Կիրակոս: Շիրակացւոյն գլխաւոր երկասիրութիւնն է Ասեղաքայտը յուրիւն կամ Ասեղագիտը յուրիւն անուն գործն՝ զոր գրչագիրք ընդհանրապէս կը կոչեն Յաղագս երկնի: Այդ գրուածն հեղինակին գիտական բարձր արժանիքն ցոյց կուտայ իւր ժամանակին բաղդատմամբ եւ գրեթէ մենէ դար մը յառաջ դեռ իւր տեսակին մէջ միակ եւ առաջին երկասիրութիւնն էր առ մեզ: Շիրակացւոյն են նաեւ Ժամսնակագրութիւնս, եւ Յաղագս չափոց եւ կշռոց կոչուած գործերն՝ որոց առաջինն նախնեաց համանուն երկասիրութեանց մէջ կրնայ գլխաւոր սեպուիլ:

Ասոնցմէ զատ յանիրաւի կ'ընծայուին Շիրակացւոյն վեցհարեակ կամ Եօքնագրեակս յորջորջանօք անճոռնի գրուած մը, եւ քանի մը ճառեր ու հակաճառական գրուածներ:

Իմաստասիրական եւ ուսումնական գրութեանց յատուկ ոճ մը ի կիր կ'առնու Շիրակացիին, եւ ինչպէս ուսմանն՝ նոյնպէս եւ լեզուին գլխաւոր հեղինակ համարուած է արժանապէս:

ՅԵՂՈՂԻԿՈՍ ՔՈՒԹԵՆԱԻՈՐ

Եղբորորդին էր Կոմիասս կաթողիկոսի՝ ինչպէս վերագոյն յիշատակեցինք, եւ աշակերտեցաւ մեծանուն Մաթուսաղայի՝ Սիւնեաց վարդապետարանին մէջ: Հմուտ էր աստուածաբանական ուսմանց, հայ եւ հելլէն լեզուաց, եւ Արագած լեռան ստորոտն կառուցած վանքին հայր լինելով, ունեցաւ բաղմաթիւ աշակերտներ յորս նշանաւոր եղան Սահակ Զորափորեցի եւ Յովհան Օճնեցի կաթողիկոսունք: Իւր երկասիրութիւններն են՝ Ներքողեակ ի Ս. Խաչն, Գովնսս ի Ս. Աստուածածինն՝ եւ նառ մը ինչ ինչ մտորութեանց դէմ՝ մարդեղութեան խորհուրդն ապացուցանելու առաջադրութեամբ յօրինուած:

Քութենաւորի լեզուն անխմանալի լինելու չափ խրթին է, բառից թարմատար բարդմունք եւ յունարանութիւնք իւր գրուածոց յարգն նուազեցուցած են:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Վահան Կամսարականի ժամանակ 684 ին Սահակ կաթողիկոսէն Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ ԳՐԻԳՈՐ կամ ԳՐԻԳՈՐԻՍ որ յետոյ նորին Վահանայ խնդրանօք շարագրեց Մեկնութիւն ընթերցուածոցն ուր վայելուչ խորհրդածութեամբ առաջի կը դնէ գլխաւոր տօնից եւ պահոց խորհուրդն, եւ նոյն աւուրց ընթերցուածոց բացատրութիւնն՝ 55 գլխոց մէջ ամփոփուած. հմտաբար եւ զգուշաւոր լեզուաւ կը խօսի թէ՛ ազգային եւ թէ՛ յունական տօնից վրայ: Արշարունւոյն հայկաբանութիւնն ընտիր է եւ յարմար հետեւողութեան:

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՁՈՐԱՓՈՐԵՑԻ

Աշակերտ էր Քոթեհաւորին, եւ 677ին կաթողիկոսական աթոռն բարձրանալով՝ պատկառելի եղաւ իւր խոհական եւ իմաստուն վարուք: Շարականաց հին դրշագիրք Սահակայ կ'ընծայեն նաւակատեաց եւ Ս. Խաչի շարականներն՝ որք իրրեւ սրբազան բանաստեղծութիւններ՝ արդարեւ ծնունդ են բարձրաթոփչ մտաց եւ խանդավառ սրտի. իրեն կ'ընծայուի նաեւ Արմաւենեաց կամ Ողոզոմեան (ծաղկազարդի) տօնախմբութեան վրայ ճառ մը՝ ընտիր ոճով եւ շարագրութեամբ, իսկ իւր առ Մոհմատ իշխանն արաբական լեզուաւ գրած աղերսական թղթոյն հարազատ թարգմանութիւնն պահած է մեզ Ղեւոնդ Երէց իւր Պատմութեան մէջ:

Սոյն դարու մատենագրաց մէջ յիշատակենք նաեւ զԵԶՆԻԿ ԵՐԷՅ որ Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով Հուլիսիսեանց մարմնոց փոխադրութեան ականատես լինելով՝ նոյն դէպքին պատմութիւնն ըրած է. զԵԶՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ որում կ'ընծայէ Յովհան իմաստասէր (Օձնեցի) Հայաստանեաց եկեղեցւոյ ժամագրքին Արեւազայի մասն. զՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՍՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, որ Եզր կաթողիկոսի թուլամիտ վարուց դէմբողքեց, եւ այդ հակառակութեան հետեւանքն եղաւ թերեւս իւր Խրատ վարուց, նոյնմակ եւ Հաւասարմատ Երեք գրոց յանգիւտ կորուստ մատնուիլն. զԴԱԻԹ ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՑԻ՝ որ Աշոտ Պատրիկ յորդորմամբ շարագրած է ճառ մը Քրիստոսի աստուածային եւ

մարդկային բնութեան վերայ. զՄՈՎ, ՍԷՍ ՍԻԻՆԵՑՅԻ՝ որում կ'ընծայեն ոմանք Խորենացւոյն անուամբ ծանօթ Պիտոյից գիրքն եւ ուրիշ քերականական մեկնութիւններ. զՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՑԻ կամ ՇԻՐԱԿԱՑԻ որ թարգմանիչ է Սոկրատ Սիլլաստիկոս յոյն եկեղեցական պատմը- չին: Չմուռնանք նաեւ զԴԻԱԽՅԱԿ քերթողն որ Զուանչէր վրայ իշ- խանին մահն ողբացած է սյրուբէնի կարգաւ յօրինեալ քերթուածի մը մէջ՝ որ լի է գեղեցիկ խմատներով. այդ երգն ամբողջ կ'ա- ւանդէ Մովսէս Կաղանկայտուացին իւր պատմութեան մէջ:

Դ Ա Ր Ը.

է. դարու վերջերն տիրապետեցին Արարացիք Հայոց երկրին, եւ մեր մատենագրութեան մէջ տակաւ առ տակաւ զգալի կը լի- նէր տիրող լեզուին ազդեցութիւնն: Իսկ ութերորդ դարուս ճիշդ կիսուն Արասեանց իշխանութեան ներքեւ՝ յորում ժամանակի ա- ռաւել եւս ծաղկեցան առ Արարացիս դպրութիւնք եւ գիտու- թիւնք՝ գրեթէ իրենց ծաղկեալ վիճակն պահելով մինչեւ ի մէջ կոյս ԺԳ. դարու, բնական էր որ մեր դպրութիւնն նոր ձեւա- կերպութեան մը հակամիտելու ծանրակշիռ ճնշումն կրէր: Արա- բական մատենագրութիւնն բանաստեղծական սեռն աւելի մշա- կելով՝ ճոխ ու ճոռոմ ասացուածոց, թարմատար ձեւերու եւ սե- թեւեթեալ բառերու մասնաւոր բերում մ'ունէր. նոյն այդ ազ- դեցութեան ներքեւ ասիական ճոռոմարանութիւնն մուտ գտաւ հայկական բացատրութեանց մէջ, եւ ինչ որ կարող էր լեզուն բա- ցատրել պարզ եւ յստակ ձեւի մը տակ, բառից կոյտեր խրթնա- ցուցին զայն, եւ խեղդեցին խմատն ու հոգին. այնուհետեւ մա- տենագրին գրիչն յոր ինչ եւ հայէր՝ մեծութիւն զօրութիւն կամ փայլ կը փնտռէր: Ահա այս իսկ եղաւ մեր արծաթի դարու մա- տենագրութեան խութիւն՝ նաեւ Թ. Ժ. եւ ԺԱ. դարերու մէջ. բառերու անօրինակ բարդումներ՝ երկայնաձիգ պարբերութիւններ՝ ուսուցիկ բացատրութիւններ յաճախեցին, ու այս գրական թե- րութեանց եւ տղեղութեանց մէջէն հազիւ ոմանք յաջողեցան ի- րենց հանճարին բնատիպ գեղեցկութիւնն ի վեր երեւեցուցանել: Բաց աստի, արարական այս օտար ազդեցութիւնն զօրաւոր բայց արտաքին պարագայ մը համարելով, չմոռնանք նաեւ ըսել թէ

գրաբարի թերակատար ուսումն (Ը.—ԺԱ. դար) պարզարուն եւ բարձր գրելու աննշանքին հետ միացած՝ նորանշան բռնազրօս լեզու մը եւ ճամբարակ խօսուածք մը յառաջ բերելու ներքին եւ ազգեցիկ սրատճառն եղաւ (*):

Սոյն դարու մէջ երեւցող մատենագիրք են .

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Տաշրաց գաւառի Օձին կամ Օձուն գիւղէն էր ՅՈՎՀԱՆ, վասն որոյ եւ Օձնեցի կոչուած : Մանկութեան հասակէն աշակերտեցաւ Քոթեհաւորին՝ ինչպէս ի վեր անդր յիշեցինք : Երբ կաթողիկոսութեան աթոռն ելաւ՝ իւր հայրապետութեան երկրորդ տարին ժողով մի գումարեց ի Դուին, եւ հոն եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին գեղեցիկ Աճեկախօսութիւն մ'ըբաւ, որ իւր ընտիր գրուածներէն մին է :

Օձնեցւոյն գլխաւոր երկատիրութիւններն կը համարուին 1. Ճառ ընդդէմ երեւոյթականաց, յորում կը զինուի ընդդէմ այն հերձուածողաց՝ որ գերիստօսի տնօրէնութիւնն առաջօք կամ երեւութական կը վարդապետէին . 2. Ճառ ընդդէմ Պատրիսկեանց՝ որ Մարկիոնի աղանդոյն հետեւողներ էին է . գարու մէջ կոստանդին անուամբ մէկու մը առաջնորդութեամբ, եւ իրենց կուսակցութիւնն կը կոչուէր Պատրիսկեանց՝ Պօղոս առաքելոյն հեղինակութիւնն նախամեծար համարելուն պատճառաւ . 3. Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ՝ յորում գեղեցիկ ոճով ժամակարգութեան մեկնութիւններ կուտայ . սոյն անուամբ կան նաեւ Հասուածք բանից եւ Յաղագս մեծի աւուր մխաշարաբու ճառն :

Օձնեցւոյն կ'ընծայուին նաեւ Աւագ սօսից շարականներն (թերեւս բաց ի Դաւթի եւ Յակոբայ առաքելոյն վրայ գրուածէն) . իսկ Հիմնարկիկ եկեղեցւոյ վերնագրով իմաստասիրիս ընծայուած երկու ճառերն ալ երկբայական են :

Օձնեցւոյն ոճն ընտիր հայկաբանութենէ չհեռանար, թէպէտ իւր գարուն ազգեցութիւնն կրելով հանդերձ, հելլենաբանական խրթնութենէ ալ զերծ չէ : Իւր գրուածոց սեղմ եւ կուռ իմաստներն եւ իւր հմտութիւնն կ'արդարացունեն արդարեւ իւր իմաստակեր տիտղոսն՝ զոր ժամանակակիցք սուին :

(*) Հ. Արսէն Այաբնեան, Քննական փեռակ, էջ 134:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍԻՆԵՑԻ

Իւր նախնական կրթութիւնն առած էր Գուլին քաղաքի Հայոց կաթողիկոսարանին մէջ . յետոյ Մաքենոցաց մենաստանի առաջնորդ Սողոմոն վարդապետի քով շարունակեց իւր ուսումն , եւ ժամանակ մը Սիւնեաց վարդապետարանին մէջ աշակերտաց Ս . Գիրք մեկնելէ վերջ՝ իւր պաշտօնն Անանիա անուամբ գիտուն անձի մը յանձնեց , Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրել տալով զնա ի Գուլին , եւ ինքն հոն ի կաթողիկոսարանի անդ հին եւ նոր կտակարանաց մեկնութեան պարապեցաւ :

Նոյն ատեններն Սմբատ Բագրատունի անուամբ իշխանի մը կողմանէ՝ հաւատոյ քանի մը խնդրոց բացատրութեան մասին հակառակութեան հանդիպելով Սիւնեցիին՝ թողուց զԳուլին եւ ի Կ . Պօլիս եկաւ , ուր եւ միայնակեցի մը քով ուսաւ Յոյն եւ Ղաթին լեզուներն . յետոյ Աթէնք եւ Հոովմ ալ գնաց , թարգմանութեանց պարապելու համար :

Ի Հայրենիա դարձած ատեն բերաւ իւր հետ Կ . Պօլոսոյ Գերմանոս պատրիարքին մէկ թուղթն՝ գրուած առ Հայս՝ կրօնական տեսակէտով , զոր ի հայ թարգմանեց Սիւնեցիին եւ Դաւիթ կաթողիկոսի հրամանաւ նոյն թղթին պատասխանն ալ գրեց :

Սիւնեցւոյն գլխաւոր երկասիրութիւններն թարգմանութիւնք եղած են , յորս ծանօթ եւ մնացեալքն են , Գիմնեսիոսի Արլուպագսւոյ անուամբ գրուած ընդարձակ գործն . Ս . Կիրղի պարսպնաց գիրքն , Ղեւտական գրոց մեկնութիւն մը եւայլն . Իսկ իբրեւ ինքնագիր աշխատասիրութիւն՝ կ'աւանդուի թէ թողած պիտի լինի մեկնական զանազան գործեր , որք սակայն մեր ձեռքն հասած չեն :

Սիւնեցիին իբրեւ բանաստեղծ եւս նշանաւոր է իւր շարականներով . Խաչի կարգին մէջ յօրինած Մրքոսիւն Մրքոց երգն իմաստալից է յոյժ . Աւագ օրհնութեանց ընտիր շարականներն (բաց ի վառ ձայնէն որ Շնորհալոյն երգածն է) , զորս թէպէտ թարգմանչաց աշակերտներէն Ստեփաննոսի ու մեմն կ'ընծայեն ոմանք , բայց ըստ արժանահաւատ վկայութեան Ուոպլէւեանի՝ արդիւնք են Սիւնեցւոյն գրչին : Ստեփաննոս Սիւնեաց մետրապօլտութեան պաշտօնն մի տարի (կամ ըստ ոմանց 8 տարի) միայն վարելով՝ անգութ մահուամբ սրախողխող սպանաւ . քնոյն մէջ անզգամ եւ խառնակեաց կնոջ մը ձեռամբ՝ զոր յանդիմանած էր անկարգ վա-

րուցն համար : Սիւնեաց Քանահատի կոչուած վանքին մէջ թաղուեցաւ Ստեփաննոս :

Չմոռնանք նաեւ յիշել Սիւնեցւոյն հետ իւր քոյրն ՍԱՀՈՒԿՈՒԽՑ որ քերթողուհի եւ երաժիշտ լինելով միանգամայն՝ իւր մենարանին դրան առջեւ ձգած վարադուրին ետեւէն կ'եղանակէր եւ կ'ուսուցանէր . իրեն կ'ընծայուին կցորդներ եւ մեղեդիներ , յորոց մին՝ Սրբուհի Մարիամ իւր անուամբ յօրինեալ է : Կուսական մատամբ կտուած բանաստեղծական քնարի մը թեւերն հնչեցուց նաեւ ի մէջ կոյս այսր դարու վահան Գողթնացւոյն քոյրն ԽՈՍՐՈՎԻԳՈՒԽՑ՝ ոյր երգոց ցանկալի մնացուածն է ողբանուագ շարականն վահանայ Գողթնացւոյն :

Ղ Ե Ի Ո Ն Դ Ե Ր Է Ց

Այս դարու վերջերն սպրած կը թուի ՂԵԻՈՆԴԵՐԷՑ՝ ոյր միակ երկասիրութիւնն է իւր Պատմութիւնն : ՂԵԻՈՆԴԱՅԱՅԳ գործն կ'ըսկրսի Գրիստոսի 661 թուականէն եւ կը հասնի մինչեւ 788 թուականն , յորում ժամանակի տեղի կ'ունենային արշաւանքն Արաբացոց :

Թէպէտեւ Ե. դարու Հայերէնի ազնիւ եւ ընտիր ոճն չտեսնուիր ՂԵԻՈՆԴԱՅ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ մէջ՝ որ պարզ եւ հետեւակ լեզուաւ շարագրուած է , բայց իրբեւ ութերորդ դարու մատենագիր՝ ի պատմութեան Հայերէն դպրութեան մտադրութեան արժանի անձ մ'է :

Դ Ա Ր Թ .

Հարկ չ'համարելով կրկնել այն դիտողութիւններն զորս յառաջ բերինք արդէն նախընթաց (Ը.) դարու մատենագրութեան եւ լեզուին կրած ազդեցութեանց մասին , կը փութանք յաւելուլ թէ մատենագրաց սակաւութիւնն եւ հետեւաբար դրաբարի անմշակ եւ անխնամ վիճակն առաւել եւս անկում մը պիտի պատճառէին լեզուին , կամ թէ ըսենք՝ լայնագոյն աստարէզ մը պիտի բանային աշխարհիկ կամ աամիօրէն լեզուի ոտնխթութեանց , եւ արդարեւ գրեթէ թ. դարու սկիզբներն լեզուին մեծ կերպարանափոխութիւն մը կրած լինելն կը տեսնենք ո՛չ այնչափ մատենագրաց եր-

կասիրութեանց, այլ առաւել արձանագրութեանց մէջ՝ յորս կը հանդիպինք նորանոր բառերու՝ ձեւերու՝ հողովմանց՝ խոնարհմանց եւ խնդրառութեանց, որք հետզհետէ յընթացս դարուն յաճախակի կիրառութիւն կ'ունենան: Այս դարուն մէջ նաեւ կարծես աշխարհաբարն մատենագրական սահման մը կուզէ գրաւել՝ անկախ բողոքովին ի գրաւոր լեզուէն, զի ՇԱՊՈՒՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ Աշոտ Անթիպատրիկի որդին կը ձեռնարկէ գրել ժամանակակից պատմութիւն մը որ ըստ վկայութեան Յովհաննէս կաթողիկոսի գեղջուկ քանիւ յօրինուած էր: Այդ երկասիրութիւնն մինչեւ ցարդ յերեւան չէ եկած, սակայն յայնի է թէ այդ ոճով ամբողջ գրուած մը՝ որ ժողովրդեան խմանալի լինելու առաւելութիւնն ունէր՝ անոր խօսած լեզուն ի գիր առնելով, ժողովրդական աշխատասիրութեանց նոր ուղի մը կը հարթէր: Այդ օրինակ գրուածոց խեթիւ նայեցաւ մատենագրութիւնն՝ որ ուսմականալու յարմարութիւնն չունենալէ զատ, իւր նուիրական իրաւանց բռնաբարում պիտի համարէր խոնարհիլ ազէտ դասու իմացական աստիճանին, եւ այս անհաշտ կռիւն դեռ քանի մը դարեր պիտի տուէր, մինչեւ մեր օրերն իսկ: Պէտք է ընդունիլ սակայն թէ գրաւոր լեզուն նախնի դարուց մէջ աւելի իմանալի կրնար լինել ուսմկին քան յետին ժամանակացս մէջ, եւ ինչ որ թերեւս պատճառ մը կրնար համարուիլ առ ոմանս ի նախնի մատենագրաց՝ ուսմիօրէն գրականութեան մը տեղի չտալու մասին, առ յետինս մանաւանդ բացարձակ նախապաշարման մը կերպարանքն առաւ:

Իններորդ դարու մատենագիրք եղան.

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Միեւնոյն օրուան մէջ սարկաւազ՝ քահանայ՝ եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրուելով յամին 854, յաջորդեց Յովհաննէս կաթողիկոսի՝ զորմէ քիչ մը վերջ պիտի խօսինք:

Զաքարիա իբրեւ մատենագիր թողած է մեզ քուրթ մի գրեալ առ Փոտ պատրիարքն Կ. պօլսոյ՝ պաշտպանելու համար զՀայաստանեայց Եկեղեցին, ցոյց տալով այն պատճառներն որոց համար կը հակառակէին Հայք Քաղկեդոնի ժողովոյն:

Այս թղթէն զատ ունի նաեւ այլ եւ այլ ճառեր Քրիստոսի ծննդեան, Մկրտութեան, յերուսազէմ գալստեան, Տէրունական ընթրեաց, չարչարանաց, թաղման, խաչի վրայ, ի Ս. Եկեղեցին,

ի ննջումն կուսին եւ այլն : Զաքարիայի ոճն վայելուչ է եւ պարզ , յունական Եկեղեցւոյ վարդապետաց հետեւողութեամբ կանոնաւորեալ :

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Կոտէից կամ Արագածոտն գաւառին Եղիվարդ գիւղէն էր ՄԱՇՏՈՑ , քահանայի մը որդի . տղայութեան հասակէն կրթուեցաւ Մաքենոցաց վանքին մէջ , եւ ապա իւր վարուց եւ գիտութեան համբաւն արժանացուց զինքն կաթողիկոսական պաշտաման : Մաշտոցի անուամբ կը յիշատակուին հետեւեալ գրուածներն . 1 . քուրդք մի դաւանարանական խնդրոց վերայ , 2 . պատմագրական երկասիրութիւն մը եւ 3 . քուրդք մը ի Քաղկեդոն եւ ի Շիրակաւան գումարուած ժողովոց նկատմամբ : Բայց այս երկասիրութիւնք անյայտ մնացած են մինչեւ հիմա : Իւր միւս գրուածներն՝ զոր Յովհաննէս կաթողիկոս իւր պատմագրութեան մէջ ամբողջ կ'աւանդէ , երկու քուրդքեր են , մին առ Աբաս սպարապետն ուղղեալ՝ յորդորելու համար զնա որ զԳէորդ կաթողիկոսութենէ ընկենլոյ եւ զինքն (զՄաշտոց) նմա յաջորդեցնելոյ խորհուրդէն յետս կենայ , եւ միւսն առ Դուռնեցիս , մխիթարելու համար զանոնք 894 տարւոյն Հոկտ . 15ի գիշերն պատահած երկրաշարժին աղետից վերաբերմամբ : Այդ թուղթերն՝ որոց ոճն գեղեցիկ է եւ սրտագրաւ՝ փափաքելի կ'ընեն Մաշտոցի միւս գրուածոց գիւար :

Մեր ազգային մատենագիրք հայկական Եկեղեցւոյ Ծիաւարանին մէջ ինչ ինչ յաւելուածներ կամ փոփոխութիւններ եղած կ'աւանդեն նաեւ սոյն Մաշտոցի ձեռամբ , բայց անընդունելի է ոմանց կարծիքն թէ սորա անուամբ մեր Ծիաւարանն Մաշտոց անունն կրած լինի : (1)

ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Յովհան կաթողիկոս՝ որ ընդհանրապէս կը կոչուի նաեւ Յովհան պատմաբան , Դուռն քաղաքին մօտ Դրասհանակերտ աւանին մէջ ծնաւ . աշակերտ էր միանգամայն եւ ազգական Մաշտոց կաթողիկոսի , որում եւ յաջորդեց յաթու կաթողիկոսութեան :

Յովհան կաթողիկոսի երկասիրութիւնն է Պատմագրութիւն մը : Ժամանակին եւ ազգային պատմչաց սովորութեանն համեմատ ջրհե-

(1) Մեր Եկեղեցւոյ ծիաւարանն Ս . Մերոպայ մաշտոց մականուանէն իւր յորդորումն առած է հաւանաբար :

դեղէն կ'սկսի իր գործն եւ կը հասցնէ մինչեւ իւր կաթողիկոսութեան օրերն՝ ժամանակակից անցից վրայ սրտառուչ եւ ընդարձակ գրեւով: Եթէ ըստ գովեստից թովմա Արծրունւոյն՝ Սամուէլի՝ Ասողկան եւ Կիրակոս Գանձակեցւոյն կոչեմք զայդ պատմագրոքիս «գեղեցկաբան շարագրութիւն», չկարեմք լուր սակայն թէ Յովհաննու գրիչն ճարասանական արուեստի շրջանակէ դուրս արուեստակութեան կերպարանք մ'ունի, եւ թէպէտ ուրեք ուրեք գեղեցիկ մասեր կ'ընծայէ, բայց գործն ամբողջ չկրնար հետեւելի օրինակ մը լինել: Յովհաննու ծննդեան ճիշդ թուականն յայտնի չէ, բայց իւր մահն անդի ունեցաւ ի խորին ծերութեան յամին 925, եւ թաղուեցաւ Զորոյ վանքին մէջ:

ԹՈՎՍԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Թովմա Արծրունւոյն Պատմագրոքիսն դեռ չհրատարակուած՝ ընդհանրապէս կը կարծուէր աշակերտ լինել Եղիշի պատմագրի, բայց իւր պատմութեան պարունակութենէն անսուեցաւ յետոյ թէ թ. դարու մէջ ծաղկեալ ուրիշ համանուն վարդապետի մը աշակերտ համարելի է թովմա:

Թովմայի նպատակն եղած է Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնն ընել մանրամասնաբար, եւ յաջողած է յայդ ըստ կարելւոյն, առանց իւր առջեւն ունենալու Արծրունեաց տոհմի վրայ գրուած լիակատար պատմութիւն մը. միայն կը յիշատակէ ինքն թէ Մամբրէ վերծանող եւ նորա եղբայրն Մովսէս (կորեհացի ?) եւ Թէոդորոս քերթող գրած լինին նոյն ցեղի սկզբնաւորութեան մասին, բայց այդ գրուածներն ալ անբաւական եղած էին իւր առաջադրութեան գոհացում տալու:

Սակայն իւր երկասիրութեան մէջ բաց'ի պատմութենէ տոհմին Արծրունեաց՝ կը կարդանք նաեւ նախամարդոյն սկզբնաւորութենէն առնլով Հայ աշխարհի մէջ պատահած նշանաւոր անցքերն եւ օտար քանի մը թագաւորաց մասին տուած հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններն՝ որ բաւական հետազօտութեանց արդիւնք կ'երեւին. իսկ իւր գործոյն Ե. դարութիւնն՝ որ ժամանակի ընդհատումներով կը յիշատակէ դէպքեր՝ որ մինչեւ Ժ. դար կը հասնին՝ անշուշտ մի ուրիշի գրչի աշխատութեամբն է յօրինուած:

Թովմայի պատմագրական աշխոյժ եւ եռանդուն ոճն ու կարգաբան հմտութիւնն իրաւամբ կը դասեն զինքն ի կարգ առաջին

պատմագրաց մերոց : Գալով լեզուին՝ ընտիր հայկաբանութեան մը հետ մերթ ընդ մերթ խրթնարանութեանց կը հանդիպինք որ քաջ ի բաց կը հեռանան ի յստակութենէ լեզուին , եւ դարուն քաղաքական ու մատենագրական ազդեցութեան կարկառուն դրոշմն կը կրեն :

Այս դարու մէջ իբրեւ գրագէտ կը յիշատակուին նաեւ ՍԱՀԱԿ ՄՈՌՈՒՏ ԱՊԻԿՈՒՐԷՇ կոչուած Եպիսկոպոսն Տայոց , որ առ Փոս պատրիարքն Յունաց գրեց թուղթ մի՝ ցոյց տարու համար յունական Եկեղեցւոյն մտորութիւնն . ՀԱՄԱՄ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԱՐԵՒԵԼՅԻ որում կ'ընծայուի Առական մեկնորքիւն մը , քերականական գրութեան մը եւ ուրիշ մեկնողական քանի մը երկասիրութիւններ . ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԺԻՇԿ՝ որ Գիտնեսիրոս Արիստաղացւոյն եւ այլ սրբոց վարուց պատմութիւնն թարգմանեց ի հայ . ԴԱԻԹ ՎԱՆԱՀԱՅՐ . Մաշտոց կաթողիկոսի աշակերտն ՍՏԵՓԱՆՈՍ՝ որ իւր վարդապետին վարքն գրեց . իսկ ծանօթ չէ այն մատենագրին անունն որ ՆԱՆԱ ասորի սարկաւազապետին Յովհաննու Աւետարանի մեկնորքիւնն յարգարուն եւ կոկիկ լեզուաւ թարգմանած է :

Դ Ա Ր Ժ .

Տասներորդ դարն մեր մատենագրութեան միջնորդութիւն մէջ մասնաւոր երեւոյթ մը կ'ընծայէր . ուշադիր նայուածք մը ոչ այլ ինչ պիտի տեսնէ բայց եթէ նախընթաց երկու դարերու (Ը. եւ Թ .) քայլ առ քայլ հետեւող եւ անոնց մեր մատենագրութեան եւ լեզուին մէջ թողած հետքերն աւելի խոր տպաւորմամբ յերեւան բերող դար մը :

Այս դարու մէջ ծաղկեցան .

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Սա առաջնորդ լինելով նարեկաց վանից՝ կոչուեցաւ Նարեկացի : Ազգային պատմիչք մեծ գովեստաւք կը խօսին իւր վերայ , փիլիսոփոս , այր անուանի եւ գիտնորք , գրոց մեկնող եւ այլն կոչելով զնա : Անանիա նարեկացւոյն իբրեւ երկասիրութիւնք կ'ընծայուին

* Ընծայեր

1. Ընդդէմ անպատշաճ թոնկարկեցոց գրուած մը. 2. մեկնութիւն առաջեղանակ քորոց, 3. համեմատութիւն անարարաց, եւ 4. նառ մը ցոյց տալու համար թէ ուղղափառապէս կրնայ երգուիլ սուրբ Աստուած մաղթանքն՝ խաչեցար իւ. բայց ասոնցմէ բան մը հասած չէ առ մեզ: Միայն մեր ձեռքն հասած է Շողակաթի կամ եկեղեցւոյ վերայ յօրինած նառն՝ որ թէեւ իմաստալից գրուած մ'է՝ այլ լի է անսովոր սճերով եւ բառերով:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՅԻ

Հայր Գրիգորի Նարեկացւոյն եւ Եպիսկոպոս Անճեւացեաց գաւառին, որ ի մանկութենէ հետամուտ լինելով ուսմանց, տասներորդ գարու մատենագրաց մէջ մեծ տեղ մի գրուեց: Սա Անանիա Նարեկացւոյն եղբօր գտեր հետ արդէն ամուսնացեալ լինելով ունեցած էր երեք որդիներ (Յովհաննէս, Սահակ եւ Գրիգոր) բայց յետոյ հրաժարելով յաշխարհային կենաց, առանձնացաւ վանք մը, եւ քանի մը տարի վերջն ընտրուեցաւ Անճեւացեաց Եպիսկոպոս:

Խոսրովու գլխաւոր երկասիրութիւնն կը համարուի Մեկնութիւն ժամագրոցն՝ յորում կը տեսնուի ընտիր եւ պարզ սճ մը եւ եկեղեցական ընդարձակ հմտութիւն. նոյն սճով եւ ողւով գրած է նաեւ մեկնութիւն խորհրդոյ արքայ պատարագին՝ որ կարի համառօտութեանն պատճառաւ Լարրոնացւոյն (ԺԲ. գար) համանուն երկասիրութեան բազդատմամբ մեծ արժէք մը չունի:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Խոսրովու Անճեւացեաց Եպիսկոպոսին որդի էր Գրիգոր, որ ծնաւ յամին 951 եւ ի մանկութենէ յանձնուեցաւ ի խնամս Անանիայի Նարեկացւոյ: Շատ կանուխ իւր վերայ փայլեցուց կենաց սրբութիւնն՝ հանձարն ու գիտութիւնն, եւ քիչ ատենէն իւր ժամանակին անուանի եկեղեցականներէն մին եղաւ. այս իսկ պատճառ մ'էր որ շարժէր ապիրատից եւ ազէտներու նախանձը, որք մինչեւ Անի քաղաքը դացին կաթողիկոսին առջեւ ամբաստանութիւններ ընելու Նարեկացւոյն նկատմամբ:

Բայց Սուրբ անխառն շարունակեց իւր ներանձնական կեանքը բազմաթիւ երկասիրութիւններ յօրինելով՝ յորս առաջին տեղին

* Լարրոնացւոյն

կը բռնէ Աղօրֆ կամ Նարեկ կոչուած հոգեշունչ գործն, անհամեմատ գերազանց քան զայլ երկասիրութիւնս թէ՛ ազգային եւ թէ՛ օտար հեղինակաց՝ յայն ազգ գրուածոց:

Իւր ճառերու մէջ նշանաւոր են Ապարանից խաչին պատմութիւնն, Առաքելոց գովեստն՝ զոր իւր աղօթագրքէն յառաջ յօրինած է, Խաչի ներքողն, Աստուածածնի ներքողն, Գովեստ ի Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետ եւ Բան վասն ուղիղ հաւատոյ գրուածներն: Իսկ մեկնողական գրոցը մէջ առաջին կը համարուի Երգ երգոցի մեկնութիւնն՝ զոր գրեց Նիւսացւոյն համանուն երկասիրութեանն հետեւելով:

Բաց ի վերոյիշեալ երկասիրութիւններէն՝ Նարեկացին ունի նաեւ մանր գրուածներ, որպիսիք են. Գանձեր, սաղեր, մեղեդիֆ եւ քոչոյք մի առ առաջնորդն կճաւայ վանից՝ զգուշացնելու համար զնա յազանդոյն թոնդրակեցւոց: Կան նաեւ Նարեկացւոյն անուամբ ուրիշ գրուածներ որք անհարազատ կը համարուին:

Նարեկացւոյն ոճն որչափ ալ թէ խրթին է եւ բացատրութեան ձեւերն որչափ ալ թէ ասիական ճոռմարանութիւն մ'ունին, սակայն եւ այնպէս հայկական լեզուի բնատիպ կորոյն ու վայելչախօս առուգութիւնն իւր սրբազան գրոց մէջ ի ճահ եկած լինելով խիտ առ խիտ եւ վսեմ իմաստից, միշտ բարձրագոյն տեղ մի պիտի գրաւեն հայկական գպրութեան մէջ, մանաւանդ իբրեւ հարազատ ծնունդ ստեղծական մտաց եւ խանդավառ զեղմունք զգայուն եւ ազնիւ սրտի:

Նարեկացին 60 տարեկան հասակին կնքելով իւր սրբասէր եւ վաստակասէր կեանքն՝ թաղուեցաւ Նարեկայ վանքին մէջ:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Տարօն գաւառին մէջ ծնած լինելով կը կոչուի նաեւ Տարօնեցի. իսկ իւր Ասողիկ մականունն ցոյց կուտայ նորա ճարտարութիւնն յերաժշտական արուեստի: Նշանաւոր է ի պատմագիրս Հայոց եւ իւր ընդհանուր Պատմութիւնն՝ զոր շարագրեց Գագիկ Ա. ի հրամանաւ. յարարագործութենէ սկսելով կը հասցունէ մինչեւ ի 1004 թուականն Քրիստոսի, բաւական հմուտութեամբ եւ կարգաբանութեամբ պատմելով իւր ժամանակին զէպքերն, որք ազգային պատմութեան մէջ կարեւոր մաս մը կը կազմեն: Ասողիայ կ'ընծայուի նաեւ Մեկնութիւն Երեմիա մարգարէի՝ զոր կը յիշատակէ

Մագիստրոս, այլ այդ երկասիրութիւնն մինչեւ ցարդ եկած չէ յերեւան:

Ստեփաննոսի ոճն հետեւակ կը համարուի, թէպէտեւ իւր Պասմուրթենէն դասերով՝ չէ գուրկի ի շնորհաց եւ ի հարազատութենէ հայ լեզուին:

ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Տասներորդ դարուս մէջ ծաղկեցաւ Ուխտանէս՝ եպիսկոպոս Արաստացւոց, որ ի խնդրոյ Անանիայի Նարեկացւոյ գրեց իւր միակ երկասիրութիւնն եղող պասմուրթենն: Ուխտանէս այդ գրուումածոյն մէջ կարեւոր տեղեկութիւններ կ'ընծայէ Վրաց ազգին ի Հայոց բաժանման անցից նկատմամբ ի Զ. դարու յաւուրս Մովսիսի Բ. եւ Աբրահամու Ա. կաթողիկոսաց, սակայն երկասիրութեանը վերջին թերթերն կորսուած են բոլորովին: Ուխտանէսի լեզուն աւելի աղքատ է եւ անկանոն՝ բազմաամամբ Ասողկաց լեզուին:

Այս դարու մատենագրաց մէջ յիշատակենք նաեւ զՍՍՄՈՒԷԼ ԿԱՄՐՁԱԶՈՐԵՅԻ, որում կ'ընծայուի *solnaryusian* անուն գիրքը. զՍՍՁԻԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ՝ որ անշուշտ հայկական մատենագրութեան ծառայութիւն մը մատուցանելու նպատակաւ՝ Շիրակ գաւառի մէջ հոյակապ մատենադարան մի կառուց. զԴԱԽԹՎԱՆՀԱՅՐ, որոյ երկասիրութիւնն է «հարցմունք երկուց ժիլլիստովայից» վերնագրով պահոց վրայ գրուած մը. զՊԵՏՐՈՍ՝ որ կը կոչուի մեկնիչ գրոց. զՍՏԵՓԱՆՆՈՍ՝ թերեւս Մոկաց եպիսկոպոսն՝ որում կ'ընծայուի արքուրթիւն արքոց շարականը. զՄԵՍՐՈՊ ԵՐԵՅ՝ Վայոց Ձոր գաւառին Հողոցիմբ գիւղէն, որ գրեց մեծին Ներսիսի վարքը. եւայլն, եւն:

Դ Ա Ր Ժ Ա .

Մեր մատենագրաց յայլեւայլ դարս երկասիրած աշխատութիւնք յայտ է թէ՛ ինչպէս մինչեւ ցարդ իսկ տեսանք եւ պիտի տեսնենք դեռ, առաւելապէս կրօնական եւ պատմական էին, զի եկեղեցական ուսումն չունէր եւ չունեցաւ երկար ատեն աւելի

բարձր որդա մը կամ աւելի լայն շրջանակ մը բնական կամ փիլիսոփայական գիտութեանց, թէպէտ եւ իմաստասիրական՝ հռետորական, քերականական կամ բանասիրական եւ նոյն իսկ գիտական գրուածներու հանդիպեցանք մերթ ընդ մերթ: Բայց միշտ իբրեւ գեղեցիկ ծնունդ հայ հանճարոյ թանաստեղծութիւնն մեր գալուցեան գեղեցիկ մասերէն մին կը կազմէ: Այն եկեղեցական երգերն որ շարական անուամբ ծանօթ են մեզ, մինչեւ ժ.Ս. դար ըկ քնարերգական վանկերու շախմատը կը յօրինուէին, այսինքն առանց յանգի: Թէեւ անաշխատ դիւրութիւն մը չէր այս, բայց գոնէ քերթօղն կրնար ազատութեամբ վարուիլ առանց կաշկանդուած լինելու յանգ գտնելու դժուարութենէն, եւ միայն անդամատութեան օրէնի մը ուշ դնելով ներդաշնակաւորել լեզուն⁽¹⁾: Բայց արարական մատենագրութեան ազգեցութեանց մին եղաւ նաեւ մեր ոտանաւորաց մէջ մուծանել ճայնական յանգերն, ոյր նախածեւոնակնն ըրաւ սոս. մեզ Գրիգոր Մագիստրոս, թէպէտ յառաջ քան զինքն՝ Նարեկացին յԱղօթագիրսն ուրեք ուրեք սկիզբնաւորող եղած էր այդ նորածեւութեան: Ոտանաւորն իւր նախնի կազմութեամբ՝ ինչպէս բացատրեցինք՝ ոչ երբէք հարկ կ'իղար լեզուին օրինաց դէմ մտքաուելու, բայց երբ յանգն բռնագատութիւն մը բերաւ քերթողին, բնական էր որ շատ ինչ զոհէր նա գրաւոր լեզուին էական պայմաններէն եւ ներդաշնակ պարզութենէն, նոր հողովմանց բաւերու եւ դարձուածոց մեզ փնտռելով իւր յաջողութիւնն. եւ այսպէս արդէն աշխարհիկ լեզուի ընդդէմ գրարարին դար ըստ դարէ գործած հակազգեցութեան վրայ ոյժ մ'ալ աւելցաւ:

Ռամկօրէն կամ աշխարհարար լեզուն կը թուի այս դարուս մէջ աւելի ընդարձակած լինել իւր իրաւանց սահմանը, զի ինչպէս կը գրէ Հ. Արսէն Այաքեան, «ժամանակն եկած էր որ հարկին պահանջումն յաղթանակէր ամէն գաղափարաց եւ յօժարութեանց դէմ, եւ դարուս սկիզբներէն փոքր ի շատէ գզալի եղաւ ռամկօրէն լեզուին յարգ տալու եւ նոյն լեզուաւ գրքեր շարադրելու կարօտութիւնն: Այսպէս կը տեսնենք որ գրարարն իբրեւ աւելի գործածական լեզու, գիտնոց եւ եկեղեցականաց ուղղուած՝ նուիրեալ է ճաւերու, շարականներու եւ ուրիշ քերթուա-

(1) Հ. Արսէն Բագրատունի (1790—1866) այդ ոտանաւորաց չափն յերեւան բերաւ Խայկախան շախմատեան տակ, եւ իւր ինքնազիր եւ Թարգմանածոյ քերթուածներն յետ այնորիկ այդ չափաւ յօրինեց:

ծոց . իսկ աշխարհաբարն ժողովրդեան կը խօսի , եւ ասով կը գրուին առակներ , տաղեր , մշակութեան եւ բժշկութեան գրքերն , եւ մանաւանդ հրապարակական արձանագրութիւններն , անտարակոյս նաեւ նամակներն եւայլն :»

Մետասաներորդ դարու մատենագիրք են .

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՉԵՌՆ

Որ կը կոչուի նաեւ Տարօնեցի : Իւր ժամանակի վարդապետաց մէջ գովութեամբ կը յիշատակէ զսա Մատթէոս Ուռհայեցի : Թուի թէ մեծ էր նաեւ իւր համբաւն իրրեւ բնական գիտութեանց հմուտ , զի երբ Հայոց ՆՁԵ թուականին (1051) արեգական խաւարում մի պատահեցաւ , Պետրոս կաթողիկոս եւ Յովհաննէս թագաւորն առ կողեւն վարդապետ զրկեցին զԳրիգոր Մագիստրոս եւ զայլս՝ բացատրութիւն խնդրելու համար . բայց նոքա Հագարամեան աղանդաւորաց գաղափարին համեմատ պատասխան մը ընդունելով վարդապետէն յուսակտուր յետս դարձան :

Լատսիվերացին կ'աւանդէ թէ կողեւն վարդապետ «գՀաւատոց գիրս գրեաց», բայց յղպիսի գրուած մը երեւան եկած չէ դեռ : Յովհաննէս վարդապետ շարագրած է նաեւ տառապանակ արուեստի՝ քուսակնաց եւ շրջակաց վերայ երկասիրութիւն մը՝ յորմէ հատուած մը միայն գտնուած է :

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Պահլաւունեաց տոհմէն վասակ նահապետին որդին էր Գրիգոր Մագիստրոս (Magistrat) որ մագիստրոսութեան եւ դքսութեան պատիւն ընդունեցաւ կոստանդին եւ Մոնումխոս կայսերաց կողմանէ , երբ Գագիկ Բ . ի հալածանօք՝ Տարօնոյ գաւառն թողլով եկաւ ի Բիւզանդիոն : Ազգային պատմութեան անկ է խօսիլ Մագիստրոսի քաղաքական կենաց եւ արժանեաց մասին , մեք զինքն իրրեւ մատենագիր նկատելով՝ կը կանխենք ըսել թէ Մագիստրոս գրեթէ առաջինն է մեր մատենագրաց մէջ՝ որ առանց կրօնաւորական սքեմ ունենալու՝ յառանձնութեան պարապեցաւ ի գրաւոր վաստակս , եւ գոգցես կործանեց այն միջնորմը՝ որ մինչեւ այն ատեն կրօնաւորաց մենավաճառ եղող գիտութիւնն ու գրականութիւնն կը փակէր աշխարհական դասուն առջեւ , բայց դժբաղդարար

չկրցաւ հետեւողներ ունենալ: Հայկական եւ յունական դպրութեամբ ճոխացեալ բաւականապէս հմուտ էր Մագիստրոս ասորի՝ արարացի՝ պարսիկ լեզուաց, նաեւ աստուածաբանական ուսմանց:

Մագիստրոսի թէ՛ արձակ եւ թէ՛ ոտանաւոր գրուածոց մէջ նշանաւոր են ութսունի չափ քաղրքերն՝ որոց մէջ ընդհանրապէս կան գեղեցիկ իմաստներ, անիմանալի խորթութեանց հետ անձահարար լծորդուած: Այդ թուղթերէն ոմանք վարդապետական են եւ ոմանք իմաստասիրական. շարադրութեան կողմանէ առաջիններն աւելի պարզ են, իսկ վերջիններն լի են անսովոր բառերով եւ բառախաղերով: Քանի մը թղթեր ալ ունի՝ որոց մեկնութիւնն ու թարգմանութիւնն անլուծանելի առեղծուածոց կարգն կրնայ անցնիլ:

Բայ ի քաղրքերէն զորս յիշատակեցինք, Մագիստրոս թողած է նաեւ քերթողական գրուածներ զանազան նիւթոց վրայ՝ յորս աւելի ընդարձակ եւ մտադրութեան արժանի է «Մեծ եկ գործք Աստուծոյ» սկզբնաւորութեամբ քերթուածը՝ զոր շարադրած է ի խնդրոց Մանուչէի Հազարացւոյ՝ երեք օրուան մէջ հազար տուն ոտանաւորաւ բովանդակելով հին եւ նոր կտակարանաց պատմութիւնը, եւ զոր ընծայեց առ նոյն ինքն՝ Մանուչէ:

Մագիստրոսի քերականական գրուածոց մէջ գլխաւոր եւ միակ երկասիրութիւնն կրնայ համարուիլ հին ֆեռախախտ մեկնութիւնն զոր իւր համանուն աշխատասիրութեան մէջ շատ անգամներ կը յիշատակէ Երզնկացին (ԺԳ. դար):

Ըստ իւր վկայութեան Մագիստրոս թարգմանած է նաեւ Պլատոնի երկու գրքերն Տիմեոս եւ Փեդրոն՝ որք հասած են առ մեզ, եւ կլիգէսի Երկրաչափութիւնն՝ յորմէ պատասխիկներ միայն մնացած են. իսկ Ուլիմպիոսորոս, Կալլիմաքոս եւ Անդրոնիկէ իմաստասիրաց մատենից թարգմանութիւնքն կորսուած են:

Մագիստրոսի արդիւնաւոր կենաց վախճանն հասաւ յամին 1058:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ

Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսն իւր նախնական ուսումն առաւ Տրապիզոնի վանքին մէջ, եւ ըստ վկայութեան ազգային պատմագրաց, սրբազան գիտութեանց եւ արտաքին իմաստութեան հմուտ էր: Ստէպ կը թղթակցէր Մագիստրոսի հետ, եւ կ'աւանդուի թէ այլեւայլ գեղեցիկ նախեր շարադրած լինի. բայց

իւր երկասիրութիւններէն մեր ձեռքն հասած գրուածներն միայն ութ ձայնի վրայ յօրինուած շարականներ են Վարսիրոսաց եւ հակագսեան, եւ քանի մը շարականներ՝ որ ընդհանուր անուամբ Վանկուռնի կը կոչուին, եւ որոց մէջ կը տեսնուի վայելուչ շարագրութիւն եւ բանաստեղծական հանձար:

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ

Միարան Սանահնի վանուց, որ Պետրոս Գետադարձ հայրապետին խնդրանօք Պօղոս Առաքելոյն չորեքտասան թղթոց մեկնորիւնն պատրաստեց. նաեւ ընդդէմ Յունաց գիրք մը այսպիսի մակագրով. «Անանիայի վարդապետի Հայոց բան հակաճառորեան ընդդէմ երկարեակաց», այս վերջնոյն շարագրութիւնն գեղեցիկ է եւ գարգարուն: Սանահնեցւոյն կ'ընծայուի նաեւ Հաւեանսորիւն առեսարակցաց գրուած մը՝ որոց ձեռագիրն դեռ չէ գտնուած, նոյնպէս եւ Շողախարի ներքողեան մը որ հրատարակուած է արդէն: (*)

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ

Նշանաւոր է ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ իւր Պասնորեակն, յորում եղերական գրչաւ կը նկարագրէ իւր ժամանակին թշուառութիւններն: Իւր վարուց վրայ կենսագրական տեղեկութիւն մը չունինք, բայց իւր պատմագրութեան ոճէն կ'երեւի թէ եկեղեցական էր. վասնզի Ս. Գրոց ընդարձակ հմտութիւն կը ջանայ ցոյց տալ, զոր եւ ոչ ի դէպ կը շտայլէ ամենուրեք, եւ այդու իւր գրուածոյն արժէքն նուազեցուցած է մեծապէս:

Իւր պատմութեան գլխաւոր մասն կը կազմէ Անուոյ վաճառումն առ Յոյնս. այդ ցաւագին դէպքն բանաստեղծական գոյներով կը պատմէ, այլ այնքան չափազանց եւ երկայնաձիգ ողբերով կը ընու բազմաթիւ էջեր, զի ոմանք Ողբոց պատմութիւնն ուղեցին կոչել իւր երկասիրութիւնն:

Լաստիվերտցւոյն Հայերէն ոճն ըստ բաւականի պարզ է եւ

(*) Բայ ի Ընդդէմ աղանդոյն Թոնդրակեցոյ գրուածէն՝ Անանիա Նարեկացւոյն ընծայուած միւս գործերն կ'յիշատակուին նաեւ անուամբ Անանիա Սանահնեցւոյն: Հաւանական չէ ընդունիլ թէ երկօրին եւս միւսնոյն նիւթոց վերայ գրած լինին, այլ վարդապետաց համանունութիւնն միակ պատճառն եղած է այդ շփոթման: — Աւելի բանաւոր կ'համարուի վերջնոյս ընծայել զանոնք, զեռ ուրիշ բանի մը ճառօրէն գրուածոց հետ:

յստակ, եւ ոչ անմասն ի հայկաբանական գեղեցկութենէ: Իւր անուամբ գտնուած են նաեւ քանի մը ճառեր կամ հասուածք բանից:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Մագիստրոսի որդին՝ ոյր աշխարհականութեան անունն էր վահրամ, եւ իրրեւ դուքս իւր հօր իշխանական ամբոռն նստելէ յետոյ՝ թողուց զայն եւ միայնակեցական առանձնութիւնն ընարեց. բայց իւր հանրածանօթ ուսումնասիրութիւնն ու բարեպաշտութիւնն ազդու հրաւէր մ'եղան բարձրացնելու գլինքն ի դահ Հայրապետութեան Հայոց, եւ կոչուեցաւ Գրիգոր Բ: Տարի մը վերջը կաթողիկոսական ամբոռոյն տեսչութեան հոգն յանձնելով Գէորգ Լօռեցի վարդապետին, թարգմանութեանց սլարապելու համար ինքն եկաւ ի Կ. Պօլիս. ապա գնաց յեգիպտոս, եւ Սուլղանէն պատիւ գտնելով հոն բնակող Հայոց համար վանք մի շինեց եւ գլխաւոր կարգեց անոնց՝ իւր եղբոր կամ քեռորդին Գրիգորիս:

Գրիգոր որ թէ՛ անձամբ եւ թէ՛ այլոց ձեռամբ թարգմանութիւններ կամ սկզբնագիր երկասիրութիւններ ընծայեց ազգին, մասնաւորապէս պէտ ըրաւ անձին՝ սրբոց վկայաբանութիւններն թարգմանել եւ կարգադրել, անոնց բազմաց տօները հաստատելով, եւ այդ պատճառաւ կոչեցաւ Վկայասեր:

Վկայասիրին երկասիրութեանց մէջ գլխաւոր կը համարուի Գործոց Առաքելոց մեկնութիւնն՝ որ ընդհանուր անուամբ խմբագիր կը կոչուի յՈսկերեանէ եւ յԵփրեմէ քաղուած լինելուն համար: Ինքն թարգմանած է Պրովլի Ս. Յովհաննու Ոսկերեանին վրայ չարագրած ներքողն, Եփրեմի յօրինած Ոտնալուսյի կարգն, նաեւ Յովհաննէս Մկրտչի գլխատման վրայ նոյնին յօրինած ձառն, եւ ուրիշ զանազան գրուածներ: Վկայասէրն ունի վայելուչ եւ հայկաբան ոճ. հմուտ է թարգմանութեան արուեստին եւ կը համարուի մին ի նշանաւոր մատենագրաց մետասաներորդ դարու:

Եփրատ գետին քով կարմիր վանաց մէջ կնքած է Վկայասէր իւր բազմաշխատ կեանքը (1106):

Այս դարու երկրորդական մատենագրաց ի կարգ յիշատակենք զՍԱՐԳԻՍ ՍԵՆՈՆԵՅՈՒՆ՝ առաջնորդ Սեւանայ կղզւոյն, որ կ'աւանդուի

թէ յօրինած է այլեւայլ ճառեր, մեկնութիւններ եւ այլն. Խնամի վանաց առաջնորդն զՍՍՄՈՒԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. ԿԻՐԱԿՈՍ Եւ ՄՍՏԹԷՈՍ վարդապետներն՝ որ Վկայասիրին գործակից էին ի թարգմանութիւնս. զԳԷՈՐԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, որ մեղրիկ կ'կոչուէր քաղցրուտոյց վարդապետութեանն համար, զՍԻՍԻԱՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԵՐԱՍՏՍՅԻ որ ի Սերաստիա նահատակուող վկայից՝ Քառասուն մանկանց վրայ ընտիր եւ գեղեցիկ ներշնչեան մը շարագրած է. զՊՕՂՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ՝ որ թէոպիստէ յոյն կրօնաւորի մը դէմ վիճարանական գիրք մը գրած է. ունի նաեւ Վերշուծուքիւն կարգաց Եկեղեցւոյ, այսինքն՝ պատճառք տօնից, ժամակարգութեանց, ընթերցուածոց, ծիսից եւ այլն, յորմէ կ'առնուն նոյն նիւթոց վրայ գրող յետագայ մեկնիչք:

ԺԲ. ԴԱՐ

Թէպէտ եւ մեր Արծաթի մատենագրութիւնն է. դարէն սկսելով կը վերջանայ Երկոտասաներորդ դարուն հետ, բայց խսկապէս այդ անուամբ արժան է ճանչել Երկոտասաներորդ դարն: Նախընթաց դարերու մէջ հայ մատենագրութեան եւ լեզուին նկատմամբ եղած դիտողութիւնք բաւական են մեզ որոշ գաղափար մը տալու իրաց վիճակին վերայ, այսինքն թէ ինչպիսի գրարար մը կրնար աւանդուիլ յետոց, երբ մէկ կողմանէ իւրաքանչիւր մատենագիր առանց քաջ ուսումնասիրելու զհին լեզուն, իւր ժամանակին եւ իւր գաւառին յատուկ եղած ոճով կը գրէր, ո՛չ միայն քերականական այլ եւ մերթ տառադարձութեան եւ մերթ ուղղագրութեան վրիպակներ գործելով, եւ երբ միւս կողմանէ աւելի զգալարար ի վեր կ'երեւէր աշխարհաբար խորհելու եւ գրաբար մատենագրելու հերձուածը:

Տարակոյս չկայ թէ ԺԲ. դարու մատենագիրներէն զանխուլ չէին մնացած լեզուին անկմանն ու աղաւաղման պատճառներն, եւ երբ ուղեցին նոքա շունչ եւ ողի տալ այդ գրական նուազումներուն՝ կորստեան վտանգէն զերծուցանելու համար զգրաբարն, անհրաժեշտ համարեցին մօտ գնալ անոր ջինջ եւ յստակ աղբերակին, ոյր ջուրերն դարաւոր հոսմանց մէջ ողողելով զանազան վայրեր՝ սղոտոր եւ տղմաթաթաւ կը հասնէին իրենց, եւ եթէ մատենագրի մը գրչին ներքեւ երբեմն լեզուն իբրեւ իւր ընթաց-

քէն մեկուսի խորածորի մը մէջ ամբողջութեամբ ուղիս մաս մը՝ իւր նախկին պայծառութեան դառնալով կրնար ցոլացնել մատենագրին հանճարն, սակայն պիտի չունենար անչուչտ աղբերակին կենդանութիւնն ու զով ցայտումները :

Ընդհանուր ապականութեան մը դիմադրելու միակ եւ ապահով միջոցն թերեւս այն էր ինչ որ խորհեցան ընել սոյն դարու մատենագիրք լեզուին ազնուացմանն համար . բայց հաւանակա՞ն էր յաջողիլ յայդ, կամ յետ միանգամ յաջողելոյ հնար էր հետեւողներ գտնել այդ ճամբուն մէջ որ տաժանաւոր էր արդարեւ . — փորձն՝ որ երկարժամանակեայ չեղաւ՝ զգացուց թէ գրաջան իմն էր մաքառիլ լեզուի հոսանքին դէմ, զի այն եւս բնական օրէնի մը ենթարկուած էր մարդոյս միւս գործողութեանց պէս, եւ թէ ճշմարիտ էր սա նշանարանն թէ « Ամէն ինչ որ առանց ժողովրդեան կը լինի՝ վաւերական չէ այն » : Այսպէս դարուս մատենագիրք որ Ե. դարու նախնեաց քայլ առ քայլ հետեւողութեամբ եւ մերթ տող առ տող օրինակութեամբ ընծայեալի մը անհամարձակ եւ խղճամիտ ընթացքն ունեցան գրարարի խորհրդաւոր սրբաւայրն մտնելու ատեն, զարմանք չէ սակայն որ անդիմադրելի տպաւորութեան մը տակ պատգամախօս լեզուի մը խրթութիւնն թողլով՝ ուսմկին իմանալի լեզուն գործածեցին գոնէ այնպիսի գրուածոց համար՝ զորս ցոյց տուինք արդէն նախընթաց ԺԱ. դարու նկատմամբ եղած դիտողութեան մէջ :

Երկոտասաներորդ դարու եկեղեցական ուսմանց հետ մասնաւորապէս մշակուեցաւ նաեւ բանաստեղծութիւնն՝ մանաւանդ Շնորհալուոյ քերթուածներով, բայց յանգաւոր քերթելու ծայրայեղ հակումն ոչ նուազ քերականական նորօրինակ ձեւերու եւ այլայլութեանց պատճառ մը դարձաւ, եւ մանաւանդ նոյնայանդ տողերու երկայնածիղջ շարքերն տաղտկալի միակերպութիւն մը տուին քերթողական ոճին :

Սոյն դարու մէջ արարական տղեցցութիւնն արդէն իսկ դադրած՝ արեւմտեան կամ եւրոպական ազդեցցութիւն մը սկսաւ տիրանալ առ մեզ . այդ քաղաքական յարաբերութեանց արդիւնքն եղաւ մեր լեզուին մէջ լատին պաշտօնական բառերու եւ այլն մուտ գըտնելն, եւ Դիւանական գրութեանց կամ թղթոց գոյութիւնն, որ մեր մատենագրութեան կարեւոր մի մասն կազմեցին :

Արժաթի դարուն մատենագրաց մէջ ժամանակաւ եւ թերեւս արժանեօք եւս իրրեւ առաջին կը ներկայանայ մեզ .

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱԻԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Արցախու Փառխոս գաւառէն՝ քահանայի մը որդի, որ Սահահի եւ Հաղբատայ վանուց մէջ իւր պատանեկութեան օրերն անցուց, մշակելով իւր հանձարն գիշերաջան աշխատութեամբ: Յետոյ առաջնորդ կարգուելով Հաղբատայ, բարեկարգեց վանքն ու մանկանց դաստիարակութեան համար մեծ փոյթ եւ խնամք տարաւ: Ոչ միայն գիտութեամբն՝ որով արժանացաւ Սոյիւսեստանուան, այլ եւ իւր սրբասէր վարուք պատկառելի եղաւ ամենուն. մինչեւ Դաւիթ վրաց թագաւորն ինքնին՝ ամէն անգամ որ կ'տեսնէր զՎարկաւազ, իւր թագազարդ գլուխն անոր առջեւ խոնարհեցնելով՝ օրհնութիւն կ'ինդրէր:

Սարկաւազայ գլխաւոր երկասիրութիւններն են ճառ յաղագս քանակաշուքեան եւ Աղօթագիրք մը՝ որ լի է բարեպաշտիկ եւ վեհ զգացմանց արտայայտութեամբք. իսկ իւր պատմութիւնն՝ զոր կը յիշատակեն մեր պատմագրաց ոմանք եւայլ եւ այլ անձանց վրայ գրած ներքողանկերն կորսուած են դժբաղդարար: Նաեւ ամբողջ գտնուած չեն հետեւեալ գրուածներն. Վասն մատակց պատուոյ եւ պատկերաց ընդունելութեան. Վասն շարժման երկրի. Մեկնութիւն Տոմարի եւ յաղագս անկիւնաւոր քոյոյ. Բան յարսու առ ուսումնաստես եւ այլն: Հայոց եւ Յունաց միջեւ նիւթ եղած խնդրոց վրայ ալ գրուածներ ունի որք հրատարակուած չեն:

Իբրեւ բանաստեղծ՝ Սարկաւազ նշանաւոր է նաեւ պայծառացի գեղեցիկ շարականաւն զոր երգած է ի պատիւ Դեւոնդեանց, եւ ընտիր քերթուածովն զոր յօրինած է Սարեակ թռչնոյն վրայ: Սարկաւազայ ոճն ընտիր հայկաբանութիւն կրնայ համարուիլ:

Իւր ուսումնական գլխաւոր արդեանց մին եղաւ նաեւ Մովսէս Եղիպարդեցւոյն ձեռամբ կարգադրեալ տոմարի շիտթութիւններն բառնալ ի մասին շարժական տօնից, եւ է սարկաւազադիւր կոչուած տոմարն՝ որ չկրցաւ ընդունելութիւն գտնել Ազգին մէջ:

Սարկաւազայ մահն հանդիպեցաւ ի ՇՁԸ թուին (1129) եւ թաղուեցաւ Հաղբատայ վանուց Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն մէջ ուր դեռ կը կարդացուի հետեւեալ արձանագիրն. «ԱՐՁԱՆՍ ԱՅՍ ՍԵՄԱԿԱՆ Է ՍԱՓԵՍՏՈՍԻ ՍԱՐԿԱԻԱԳԻՆ»:

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ

Շուրթ անապատի կարմիր վանաց մէջ առանձնացած՝ ութու-

տասնամեայ հասակին մէջ սկսաւ քարոզել զարմանալի կարողութեամբ: Նախանձեցան ընդ այս հակառակորդք ոմանք, իսկ Բարսեղ կաթողիկոս անձամբ եկած լինելով Ստեփաննոսի քարոզութիւնն լսելու, ի նշան իւր բարձր հաւանութեան տուաւ նմա իւր մատանին եւ գաւազանն, եւ հետեւեալ օրն (կիւրակէ) Եպիսկոպոս ձեռնադրելով զնա՝ կարմիր վանքին առաջնորդ կարգեց:

Ստեփաննոսի միակ ծանօթ երկասիրութիւնն է արձանախան մը զոր շարագրած է Գրիգոր վկայասիրի մահուան առթիւ, բայց ոչ այդ գրուածն եւ ոչ այլ երկասիրութիւնք Ստեփաննոսի չեն հասած առ մեզ: Իւր աշակերտներն սակայն՝ որք Արծաթի դարուն գլխաւոր մատենագիրներն եղան ինչպէս, Գրիգոր Պահլաւունի, Ներսէս Շնորհալի, Սարգիս եւ Իգնատիոս վարդապետք, բարձրարարաւ վկայ են Ստեփաննոսի արժանեաց եւ համբաւոյն:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՅԼԱԻՈՒՆԻ

Վկայասիրին քեռորդի Ապիրատ իշխանին որդի էր եւ երէց եղբայր Շնորհալոյն: Իւր քսանամեայ հասակին մէջ կաթողիկոսական աթոռն նստաւ:

Հայ գրականութեան նպաստելու մեծ ջանիւք՝ ըստ օրինակի վկայասիրին իւր ժամանակի անուանի վարդապետաց այլ եւ այլ երկասիրութիւններ յանձնարարեց: Սամուէլ Երէց իւր հրամանաւ շարագրեց իւր Քրոնիկոնք կամ ժամանակագրութիւնն. Իգնատիոս վարդապետ՝ Ղուկասու Աւետարանին մեկնութիւնն. Շնորհալին իւր այլ եւ այլ գրուածներն, եւ Սարգիս՝ իւր կաթողիկեայց թղթոց մեկնութիւնն:

Ինքն Գրիգոր անձամբ եւս սարապեցաւ յերկասիրութիւնս: Շարահանաց մէջ իւրն է Ասեկաց շարահանն՝ Խորհուրդն ակնառ, Երկրորդ ծաղկազարդի օրհնութիւնն՝ Մեծահրաշ այս խորհուրդ. եւ Ղուսուորչի վրայ ալ գրած է ընտիր մեղեդի մը՝ Ի յերս արեւու:

Սրբոց վկայարանութեանց մասին ալ կարգադրութիւններ ընելուն համար՝ յոմանց կոչուեցաւ փոքր վկայասէր. (+ 1167):

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Կրտսեր եղբայրն է Գրիգորի Պահլաւունոյ, եւ ծնաւ յամին (1102). Իւր սրբատէր վարուց համար, կոչուեցաւ Շնորհալի

եւ երեք ամսովք յառաջ քան զմահ եղբօրն՝ նորին իսկ ձեռամբ բարձրացաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան ծերացեալ հասակի մէջ :

Հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ անհամեմատ դիրք մ'ստացածէ Շնորհալի, հաւասար ճարտարութեամբ շարժելով իւր գրիչն յարձակ եւ ի չափաւ բանս, եւ թողլով բազմաթիւ գործեր՝ իբրեւ աստուածաբան եւ քերթող :

Շնորհալւոյն արձակ գրուածոց մէջ բարձր տեղ մը կը բռնեն այն գեղեցիկ Ասեկաբանութիւնն՝ զոր խօսեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան բարձրացած օրն, եւ ընդհանրական քուղբն՝ զոր գրեց յետոյ ի սիլիւսս աշխարհի ցրուած Հայ ազգին համար. նաեւ Հայոց եւ Յունաց Եկեղեցիին միացնելու հանրածանօթ խընդրոյն մէջ առ կարսե Մակուի, եւ առ մեծ իշխսն Ալեքս գրած քուղբերն : Ոչ նուազ նաեւ կարեւոր գրուածներ են հետեւեալ զանազան քուղբերն . 1. Գիր շրջաբնական ի կողմանս Արեւելից ի Կարս . 2. Բան մխիթարութեան առ վսակեալսն մարմնով, մշխիթարելու համար Եդեսիոց բնակիչներն որ ուրիւթեան դժնդակ ակտով վարակեալ բազում սիրելիներ կորուսած էին . 3. Յաղագս արեւորդեացն դարձի . 4. Առ Պօղոս քահանայ հայկազն, որ ազգութեամբ հռոմացած էր . 5. Առ Ժպիրն ուն . երեք թուղթեր . 6. Առ Սեպսաննոս ուն . 7. Առ երջանիկ վարդապետ Գեորգ՝ երեք համառօտ թուղթեր եւայլն :

Շնորհալւոյն աստուածաբանական գործերն են . Մեկնութիւն Մասքի, զոր ինքն հասուցած էր Աւետարանչին մինչեւ այն խօսքը՝ թէ «Մի համարիք եթէ եկի լուծանել զօրէնս» (Մատթ . Ե . 17), եւ յետոյ շարունակեց Երզնկացին . Մեկնութիւն կարողիկեաց համառօտ ոճով, եւ Հրեշտակաց ներքող մը :

Բազմաթիւ են Շնորհալւոյն ստանաւոր գրուածներն ալ, յորս նշանաւոր են Ողբ Եդեսիոյ եւ Յիսուս Որդի ընտիր քերթուածներն : Ասոնցմէ զառ ունի համառօտ քերթուածներ, Բան հաւասոյ, Յաղագս երկնից եւ զարդոց ևոցս . Դաւիթ Անյաղթի խաչի ներքողին ստանաւորը, եւ Վիպասանութիւնն՝ որ համառօտ պատմութիւն մ'է Հայոց : Փութանք յիշատակել նաեւ այն գեղեցիկահիւս եւ քաղցրանուազ երգերն զորս սրտայոյզ կ'եղանակէ Հայաստանեաց Եկեղեցին, եւ որ Շարակնոցին մէջ ամենէն անգին գոհարներն կը համարուին եւ են . Այսօր անճառ, Աստուած անեղ, Առաւօտ շուսոյ, Աշխարհ ամենայն, Արարչական, Նորաստեղծեալ,

և այլ բաղմամբիւ շարականներ երգեալ ի տօնս սրբոց, Մեծ պահոց կիւրակէից կանոնքն եւ այլն :

Շնորհալուոյն ամէն երկերն միեւնոյն բարձր հանճարի՝ յստակ հայկաբանութեան եւ սահուն ոճոյ կնիքն կը կրեն . միայն իւր արձակ գրուածոց մէջ հրեշտակաց ներքողն յունարան է եւ խրթին , վասնզի հետեւողութիւն մ'է Գիօնեւիտս Արիսպագացոյն ընծա- յուած համանուն երկասիրութեան , եւ չափաբանական գրուածոցը մէջ Վիպաասնորթիւնն իւր մանկական տիոց երախայրիքն լի- նելով , չունի այն աշխոյժն եւ արուեստն որ կը տեսնուի յայլ քերթուածս հեղինակին :

Շնորհալին սամկօրէն լեզուաւ յօրինած է նաեւ ոտանաւոր Հանկուկներ , ժողովրդային զուարճութեանց համար :

Սրբոյն երջանիկ փոխումն հանդիպեցաւ 1172 ին յամսեանն օգոստոսի , 70 տարեկան հասակին մէջ . եւ ոչ միայն Հայաստան աշխարհն այլ եւ Յոյնք սգացին աննման հայրապետին մահը :

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Իւր ուսումնական ընթացքն կարմիր վանքին մէջ առ ոտս Մանուկ Ստեփաննոսի կտտարելէ յետոյ , Սեաւ լերան Շատիր ա- նտպատն կամ վանքն առանձնացաւ : Իւր միակ երկասիրութիւնն է Ղուկասու մեկնորթիւնն որ իրբեւ աստուածաբանական գործ՝ ընտիր գրուած մ'է , համառօտ՝ հմտալից եւ յստակ : Լեզուի նկատմամբ եւս պարզ եւ գեղեցիկ շարագրութիւն մ'է :

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Աշակերտակից Իգնատիոսի , որ Սեաւ լերան Քարաչիթաւ վանքն առանձնացաւ , իւր ուսումնական եւ հոգեւոր զբաղմանց զանձն խաբառ նուիրելու :

Իւր գլխաւոր գործն է Կարողիկեայց մեկնորթիւնն , յորում ճարտարօրէն նմանող ցոյց կուտայ զինքն Ոսկերերանի , ունենալով եռանդուն սիրտ , ողջամիտ վարդապետութիւն , սուր քննադա- տութիւն եւ պերճախօս լեզու . միայն իբրեւ թերութիւն կը նկատուի իւր երկարաբանութիւնն որ տաղտուկ կը պատճառէ : Այս պակասութիւնն թերեւս ինքն եւս իմանալով՝ ձերութեան ատեն յամին 1166 համառօտութիւն մ'ալ գրեց նոյն գրոց մեկնութեան :

Այս գործէն զատ Սարգսի կ'ընծայուի Եսայեայ մեկնութիւն մը, որ անձանօթ է մեզ, նաեւ գրուածք մը Առաջաւորաց սահոյց վերայ:

Սարգսի լեզուն ըստ ինքեան Արծաթի գարուն բոլոր որոշիչ յատկութիւններն կ'կրէ թէպէտեւ իգնատիտի լեզուին գեղեցիկ պարզութիւնն չունի:

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ ✓

Ներսէս Լամբրոնացի ծնած է 1155 ին բարեպաշտ եւ ազնուական տոհմէ: Իւր հայրն էր Օշին Լամբրոնի իշխանն, եւ մայրն Շահանգուխա, որ եղբորդուստր էր Ներսիսի Շնորհալոյ: Մանուկն Սմբատ— զի այս էր Լամբրոնացոյ մկրտութեան անունն— փութաց կանուխ առանձնանալ ի վնս Սկեւոայ, որոյ առաջնորդ կարգեցաւ ապա, երբ քսան երեք տարեկան հասակին մէջ ընդունեց զաստիճան եպիսկոպոսութեան յորդորանօք եւ ձեռամբ Շնորհալոյն:

Թէպէտ իւր գիտութեամբն ու սրբութեամբ հիանալի երեցած էր բազմաց, բայց ոմանց նախանձն ու ատելութիւնն զրգուեցաւ իւր վերայ, որք եւ բարուրանքներ յօղեցին իւր կրօնական կարծեաց նկատմամբ:

Լամբրոնացոյն երկասիրութեանց մէջ գլխաւորն կը համարուի Պատարագանոսոյց գրոց մեկնութիւնն՝ զոր Տաւրոս լեռան առանձնութեան մէջ յօրինեց քսան եւ չորս տարեկան հասակին մէջ: Նշանաւոր է նաեւ Ասեկաբաւոսիւնն, զոր խօսեցաւ Հռոմկայի ժողովոյն մէջ, նիւթ ունենալով քրիստոնէական սէրն եւ եկեղեցոյ խաղաղութիւնն:

Լամբրոնացին յօրինած է նաեւ Մեկնութիւններ, Սաղմոսաց, Սողոմոնի երեք գրոց (Առակաց, Ժողովողի եւ Իմաստութեան), Երկոտասան փոքր մարգարէից, որոց ամենքն ալ իւր գրչին արժանաւոր երկասիրութիւնք են: Իրեն կ'ընծայուին հինգ այլ եւ այլ ճառեր ի Համբարձումն Քրիստոսի, ի Գաղուս Հոգոյն Մրոյ ի փոխումն Կուսիւն, յԱնառակ որդիւն եւ ի Տիեկսն, որոց առջի երկուքն լաւագոյն են ըստ իմաստիցն եւ ըստ ոճոյն: Ունի նաեւ քուրթ մի առ Լեւոն իշխանն գրած, յորում կ'արդարացունէ զանձն ընդդէմ ամբաստանութեանց Տուաշորդոյն: Իրբեւ թարգմանութիւն թողած է մեզ Կեսարիոյ Անդրէաս եպիսկոպոսի Մեկնութիւն յայնուրեան գրուածն:

Լամբրոնացւոյն արձակ գրուածոց վայելուչ եւ ընտիր շարադրութենէն զուրկ են իւր քանի մը շարականներն եւ ներսէս Շընորհալուոյ վերայ յօրինած ոտանաւոր քերթուածն, որով իւր աստուածաբանական յորդ եւ հմուտ լեզուին հետ չենք կրնար քերթողի մը հանձարն միալուծ կցորդել:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Մատթէոս՝ որ ինքզինքն վաներեց կը կոչէ, ծնած է Ուռհայ (Նեղեսիա) քաղաքի, վասն որոյ եւ կ'կոչուի Ուռհայեցի: Իւր կենաց թուականն կ'երկարածգի մինչեւ ցամա 1144 եւ կը կարծուի թէ իւր ծերութեան մէջ վախճանած լինի:

Իւր հայրենի քաղաքն՝ յորում հաստատուած վանքին առաջնորդութեան պաշտօնն կը վարէր, պատմական հետազօտութեանց համար ընդարձակ ասպարէզ մը կը բանար Ուռհայեցւոյն առջեւ, զի Նեղեսիա մեծամեծ յեղափոխութեանց թատր եղած էր, եւ նշանաւոր էր նաեւ գրական շարժման եւ զարգացման իրբեւ կեդրոն համարուած երկիր մը:

Մատթէոսի երկասիրութիւնն է ժամանակագրական պատմութիւն մը՝ որ կ'սկսի յամէ 932 եւ կը հասցունէ մինչեւ 1136: Ինչպէս ինքն իսկ անկեղծաբար կը խոստովանի, չափաւոր հմտութիւն մ'ունի միայն, եւ իւր պատմագրութեան գլխաւոր աղբիւրն ըրած է աւանդութիւնն՝ քաղելով զայն ծերունեաց խօսքերէն: Այսու ամենայնիւ կան իւր գործոյն մէջ քանի մը գրաւոր յիշատակարաններ՝ որք պատմական կարեւորութիւն ունին:

Ուռհայեցւոյն ոճն որչափ թէ անհմուտ ցոյց կուտայ զինքն նոյն իսկ ազգային դպրութեան, սակայն եւ այնպէս վեհ եւ սրտաշարժ իրողութեանց տեսարաններ հրապուրիչ կ'գործեն իւր գրուածոյն ընթերցումը:

ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՑ

Կը կարծուի լինել աշակերտ Ուռհայեցւոյն, եւ շարունակեց նորա ժամանակագրութիւնը մինչեւ ցամա 1162: Թէպէտ Գրիգոր զինքն երեց կը կոչէ լոկ, այլ կը թուի թէ իւր հայրենակցաց մէջ բարձր աստիճան մ'ունեցած պիտի լինի, ինչպէս որ ասպացոյց մ'է Քեսուռն քաղաքի պաշարման ատեն իւր բռնած ընթացքն: Գրիգորի ժամանակագրութեան նիւթերն ալ պատմական նշխարներ են,

որք զուրկ չեն կարեւորութենէ, եւ իւր գրութեան ոճն ու ոգին չէ ինչ ընդհատ քան զՌուհայեցոյն:

Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ Ե Ր Է Յ

Անուոյ կաթողիկէի աշխարհիկ երկցանց կարգէն լինելով կը կոչուի նաեւ Անեցի: Ինքզինքն աշակերտ կ'դաւանի Գէորգ անուամբ վարդապետի մը, իսկ այլ պատմաագիրք կը համարին զինքն աշակերտ Յովհաննու Սարկաւագի: Սամուէլի գըլխաւոր երկասիրութիւնն է ժամանակագրութիւն կամ զարագսնփանուն գործն, որ կ'սկսի յԱդամայ եւ կը հասնի մինչեւ 1179 թուականն Բրիտանի: Իւր գրութեանց առաջնորդ բռնած է Եւսեբեայ Քրոնիկոսն եւ Խորենացոյն աշխատասիրութիւններն, նաեւ ուրիշ երկասիրութիւններ՝ ըստ կարի ճշգրտութեան հետեւելով: Իւր մահուանէն վերջ այլ եւ այլ անձանց ձեռամբ շարունակուած է սոյն գործն մինչ ժ.՝ դարուն վերջերը:

Սամուէլի ոճն չէ հեռի ի վայելչութենէ Արծարի դարուն:

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Շ Ե Ր Ա Յ Ի

Հռչակաւոր բժշկապետ մը՝ որ Հեր քաղաքը ծնած լինելով՝ ընդհանրապէս Հերացի կը կոչուի: Ի մանկութենէ ուսած լինելով արարական՝ պարսիկ եւ հելլէն լեզուներն, ոչ միայն բժշկական այլ եւ փիլիսոփայական եւ աստղարաշխական գիտութեանց հմուտ էր կատարելապէս:

Մխիթարայ մեր ձեռքն հասած միակ երկասիրութիւնն է Ջերմանց մխիթարութիւն կոչուած գիրքն՝ յորում կը ձուռէ ջերմանց տեսակներուն եւ դարմաններուն վրայ: Այսպիսի երկասիրութիւն մը իբրեւ մեզ ծանօթ առաջին գործ՝ արդարեւ գեղեցիկ եւ յուսալից թուական մը կը բանար բժշկական գիտութեան առ Հայս, զի մինչեւ այն ժամանակներն՝ ինչպէս կը խոստովանի Մխիթար՝ բժշկական ուրիշ աշխատութիւնք չէին երեւցած առ մեզ, բայց միայն աստի անտի հաւաքուած կամ ծաղկաքաղ եղած համառօտ երկեր, որք յայլ եւ այլ մտաց եւ գրչաց այլափոխեալ եւս էին:

Մխիթարայ անուամբ կան նաեւ տարբեր հիւանդութեանց վրայ գրուած կարճ հատուածներ՝ որ բժշկարանաց մէջ կը գրանուին: Գալով իւր երկասիրութեան՝ ժ.՝ դարու աշխարհիկ կամ

ուամիօրէն լեզուաւն յօրինած է զայն Մխիթար, ժողովրդեան իմանալի ընելու համար, վասնզի գրքին գրաբար յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ «Արարի զսա գեղջուկ եւ արծակ բարբառով, զի գիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց», (յամին 1184) :

✓ ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ

Ներսէս Շնորհալուոյն վասիլ եղբօր որդին էր ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ որ իւր հօրեղբօր (Շնորհալուոյն) իմաստուն հսկողութեան ներքեւ հմտացաւ սրբազան եւ արտաքին գիտութեանց . կաթողիկոսարանին մէջ ուսաւ զհելլէն լեզուն կոստանդին անուն յոյն քահանայէ մը, եւ կը թուի թէ հմուտ էր նաեւ Երրայականին :

Շնորհալուոյն յուղարկաւորութեան հանդիսին ներկայ գտնուելու համար ի Հռոմիլայ եկած լինելով՝ հոն գումարուած եպիսկոպոսաց ընդհանուր հաւանութեամբն յաջորդ ընտրեցաւ Ներսիսի Շնորհալուոյ : Ինչզանդ իոյ կիւ Մանուէլ կայսրն այս ընտրութեան լուրն առնելով՝ մխիթարութեան մասնաւոր գիր մը գրեց առ Գրիգոր՝ Շնորհալուոյ մահուան առթիւ, եւ կը յորդորէր որ հօրեղբօրն ջանիւք սկսուած Յոյն եւ Հայ ազգաց միաբանութեան խորհուրդն յառաջ տանի :

Այդ խնդրոյն վերաբերութեամբ գրած է Գրիգոր Տղայ քանի մը քույրեր, յորս գլխաւորներն են առ կիւ Մանուէլ կայսրն գրուածներն, եւ առ Միխայել պարխարսի Հոռոնոց : Միաբանութեան խնդիրն հակառակորդներ յարոյց ընդդէմ Գրիգորի, եւ ինքն անոնց պատասխանելու համար գրած է նաեւ առ Հաղբասացիս եւ առանձինն առ Գրիգոր Տուշեորդի, եւ առ վարդապետս հիւսիսոյ ուղղեալ ընդարձակ թուղթեր : Այս բոլոր թղթոց՝ մանաւանդ առ Հաղբատացիս գրուածոյն մէջ կրօնական հմտութիւն՝ ընտիր ոճ եւ պերճ բացատրութիւն ելելէջ կ'ընեն ծայր ի ծայր :

Իբրեւ բանաստեղծական գործ՝ Գրիգոր թողած է մեզ Ողբք Երուսաղեմի անուն քերթուած մը, Շնորհալուոյն Ողբք Եղեւիոյ քերթուածոյն հետեւողութեամբ, բայց ինչպէս յարձակ գրութեան նոյնպէս եւ ի տաղաչափականին չկարէ հաւասարիլ Շնորհալուոյն :

Գրիգոր Տղայ իւր ազգային եւ գրական բեղնաւոր կեանքը կ'ընէ 60 տարեկան հասակին մէջ՝ յամին 1195 :

✓ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

ԺԲ. դարու Հայ մատենագրութեան պանծալի անձնաւորութիւններէն մին է նաեւ Մխիթար, որ Գոշ կոչուեցաւ մօրուացն ուշ անելուն պատճառաւ: Ծնաւ ի Գանձակ քաղաքի՝ ընտիր ծընողաց զաւակ, որք զինքն սրբազան ուսմանց նուիրեցին, եւ ապա երբ չափահաս եղաւ՝ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Յետ այնորիկ Ս. Գրոց առաւել եւս հմտանալու համար նախ Տաւուշեցի Յովհան վարդապետին, յետոյ Մխիթար անուամբ վարդապետի մը եւ այլոց բազմաց քով պարապելով յուսումն, վարդապետական անուն եւ պատիւ ստացաւ: Գոհ չլինելով այնու, գնաց նաեւ դէպ յարեւմուտս Սեաւ լեւան վրայ բնակող վարդապետաց քով. անտի դարձաւ ի կարին եւ ապա ի հայրենիս իւր, ուր իւր մեծ համբաւն աշակերտաց հոծ բազմութիւն մը ժողովեց իւր շուրջը: Բնակեցաւ Հաղբատայ մօտ կայենոյ գաւառին մէջ. փառաւոր եւ մեծածախ կանգնել տուած Գետիկ վանքին մէջ, բայց երբ սաստիկ երկրաշարժէ մը կործանեցաւ այն, Տանձուտայ ձոր կոչուած տեղն իւանէ մեծ իշխանին հրամանաւն եւ օգնութեամբ ուրիշ վանք մը շինել տուաւ դարձեալ Գետիկ անուամբ, ուր եւ հանդիպեցաւ իւր մահն յամին 1215:

Եկեղեցական պատմութեան թողով Գոշի վարդապետական կենաց վերայ խօսիլ, մեք նկատելով զինքն իբրեւ մատենագիր՝ յառաջ բերենք իւր երկասիրութիւններն յորս նշանաւոր է Դասասանագիրք անուն գրուածն, ընտիր ոճով յորինուած եւ օրէնսդրական հմտութեամբ: Ազգային մատենագրութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնեն նաեւ Մխիթարայ Առակներն, որք հարիւր իննսունի չափ են թուով եւ շատերն կ'կրեն իսկատիպ հանձարոյ մը շնորհն, թէպէտ զօրկ են ընդհանրապէս քերթողական վայելուչ բացատրութիւններէ եւ դարձուածներէ: Իբրեւ առաջին առակախօսն ի Հայս՝ Մխիթար արժանի է «Հայ Փեղրոս» յորջորջման:

Մխիթար Գոշ ունի նաեւ Մեկնութիւն մը Երեմիայ մարգարէի, զոր թէպէտ ոմանք Ասողկայ ուղեցին ընծայել, բայց ոճն ու լեզուն հաւաստիք մ'են թէ Մխիթարայ երկասիրութիւններէն մին է այն: Մխիթարայ անուամբ կան նաեւ Պատարագի աղօթքներ, զանազան խրատական քուրթեր եւ այլն:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Գուգարաց աշխարհին Հաղարծնի վանաց առաջնորդն էր ԽԱ-
ԶԱՏՈՒՐ, որ իւր պաշտօնավարութեան ժամանակ վանքին շինու-
թեանն եւ ուխտին բարեկարգութեան մեծ խնամ տարաւ . Կիրա-
կոս պատմիչ հ'աւանդէ թէ Տարօնեցին բերելով երաժշտական
խաղն յԱրեւելա՝ այսինքն վերին կամ մեծ Հայաստանի մէջ, յա-
ռաջ քան զինքն ապրող իմաստուն երաժշտաց մուցուած կամ այլա-
փոխեալ երգերն ուղղագրեց եւ ուսոյց բաղմաց :

Գանձարանաց եւ Տաղարանաց մէջ այլ եւ այլ երգեր եւ զակ-
նէր կը գտնուին Խաչատուր անուամբ, որոց շատին սկզբնատառքն
ալ իւր անունն կը յօդեն, թէպէտ անոնցմէ ոմանք կընծայուին
Խաչատուր Կեչառուեցւոյն (ԺԴ . դար) : Այդ երգոց մէջ գեղեցկա-
գոյնն է Խորհուրդ խորինն զոր շարագրեց Տարօնեցին, երբ Զա-
քարէ Սպասալար Ս . պատարագի պաշտաման համար ի բացօթեայ
տեղւոջ վայելուչ խորան մի կանգնեց : Հաղարծնի վանուց մէջ
Խաչատուր կնքեց իւր կեանքը, եւ թաղուեցաւ յարեւմտեան
կողմն եկեղեցւոյն :

ԺԻ . դարու երկրորդական մատենագրաց ի կարգ յիշենք
ՉԵՐԵՄԻԱ ԱՆՁՐԵԻԻԿ, եւ ՉԱՆՈՆԻԱ, որ աշակերտք էին Սարկաւազ
վարդապետին . ՉԱՐԳԻՍ ԿՈՒՆԴ՝ որ ծերութեան հասակին մէջ
հետեւողութեամբ այլոց յօրինած է Դուկասու եւ Յովհաննու ա-
ւետարանաց մեկնութիւններ . ՉԴԱԻԻԹ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ՝ որ գրած է
Կանոնակրան սահմանադրութիւններ, ՉԳՐԻԳՈՐ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ՝ որ չա-
փազանց ուսումնասէր ոք էր . ՉԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ՝ միաբան
Մարաշու Յեսուանց անասպատին, որ հեղինակ է Գիրք վայից եւ
մեղայից աղօթագրքի մը (1149) . ՉԴԱԻԻԹ ԲՈՒԱՅՐԵՅԻ եւ ՉԳՐԻԳՈՐ
ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ, միաբանք Հաղբատայ վանուց, որոց առաջինն գրած
է Մեկնութիւն մը Յովբայ եւ Գրիգոր Աստուածաբանի ճառից յաժ-
մունքը, եւ երկրորդն իւր բուրքերով հակառակած է Գրիգոր
Տղայ կաթողիկոսին . ՉԴԱԻԻԹ ՎԱՐԳԱՊԵՏ՝ որ հեղինակ է Եսայեայ
մեկնութեան մը, յորմէ թերեւս ըրած է իւր փոխառութիւններն
Գէորգ Սկեւոացի իւր համանուն երկասիրութեան մէջ . ՉԱՐԻՍՏԱ-
ԿԷՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ՝ որ ի միջի այլ երկասիրութեանց՝ Մտտթէի աւե-
տարանի մեկնութիւն մը շարագրեց . ՉԱՍՄՈՒԷԼ ՍԿԵԻՌԱՅԻ, ՉԱՅԵ-

ՓԱՆԵՆՈՍ ՏԻՐԱՅՈՒ ՎԱՐԳԱՊԵՏ Եւ այլն: Տարակուսանօք այս դարու մէջ կը յիշատակենք նաեւ զԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳԱՊԵՏ՝ որ գրած է ներքոյեան մը ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Գ Ա Ր Ժ Գ .

ԺԳ. դարն անկման դար մ'եղաւ բազմատմամբ նախորդ Արծաթի դարուն, եւ յազգային բանասիրաց ընդունեց պղնձի անունն: Երկրին քաղաքական վիճակն՝ որ մտաւոր յառաջադիմութեան եւ հետեւաբար մատենագրութեան վրայ հզօրապէս կը ներգործէ, լաւագոյն ակնկալեաց երեւոյթ մը չէր ընծայեր: Բաց աստի նախընթաց դարու մատենագրական ներարկութեամբ (injection)՝ ինչպէս արդէն դիտեցինք, թէպէտեւ գրաբարի հինաւուրց մարմնոյն երակաց մէջ արիւն տեղափոխեցին ճարտար ձեռքեր ու գեղեցիկ ծերունին կանգնեցաւ առոյգ եւ զուարթ, այլ արդէն իւր մահը կը գուժէին արեւոր մազերն, եւ եթէ գեւ ժԳ. եւ ժԴ. դարերու մէջ կենդանութեան իրրեւ նշոյլք երեւեցան իւր այսից վերայ կարմիր ցորմունքներ, ճգնաժամի տագնապ մ'էր այն եւ ոչ այլ ինչ: Լեզուագիտական կենսաբանութեամբ պէտք էր որ գոնէ երկու երեք դարեր կազմէին դրաբարին օրհասական ժամերն, մինչ իւր ծնունդն ո՞ գիտէ թէ քանի՞ դարերու յղացուցն եղաւ:

Ռամկօրէն լեզուին գաւառաբարբառներէն մին՝ զոր կիլիկեան յորջորջմամբ կը ճանչենք՝ Սմբատ պատմի գրուածոյն մէջ իւր բոլոր գոյներովն առաջին անգամ ի վեր կ'երեւի յայսմ՝ դարու, եւ նախորդ դարերու արտագրած ռամկօրէն հեղինակութեանց բաղդատութիւնն՝ մանաւանդ ընդ վերջնոյս՝ ցոյց կուտայ յայտնապէս թէ այլեւայլ գաւառներու մէջ ժողովրդեան յատուկ եւ սեպհական եղող բարբառք (գաւառաբարբառք) ո՞րչափ կը զանազանուին յիրերաց ժամանակի երկայն շարքերուն մէջ:

Ս, յսպէս եւ գրաբարն՝ որոյ նուիրականութիւնն եւ անեղծութիւնն յայնմ կը կայանար որ աշխարհէ աշխարհ ի միմեանց անջատուած մատենագրաց գրչին տակ պահէր միշտ իւր նոյնութիւնն ու յատկանիչը՝ չփոթ կերպարան մ'առաւ յոգնադիմի հակադեցութեանց սպառճառաւ, մանաւանդ երբ խափա-

նեցաւ իւր ուսումն, ու աշխարհարար լեզուի խուժանն յարձա-
կեցաւ ամենուստ: Այնուհետեւ խոնարհեցաւ գրարարն իւր իշ-
խանութեան բարձունքէն, ինչպէս Հեթում ի սոյն իսկ դարու, եւ
առանձնացաւ ի խորչս վանաց խոյս տալով արքունական այն սեմե-
րէն՝ յորս այնքան ազնիւ եւ վեհաշուք երեւցած էր երբեմն ուսանիկ
ցեղի մը մեծ վայելչութեամբ:

Պղնձի դարուն մատենագիրք եղան.

✓ ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՌԱՅԻ

Սա միարան էր Սկեւոսյ վանուց՝ եւ Համբրոնացւոյն հետեւող
եղաւ յամենայնի: Այլեւայլ երկասիրութիւններ շարագրած է Գրի-
գոր, յորոց ոմանք անձանօթ մնացած են, իսկ իւր յայտնի
գրուածն է Ներքողեան մը ի Ս. Ներսէս Համբրոնացի:

Սկեւոսացւոյն անուամբ կը յիշուին նաեւ քանի մը ձառեր, եւ
Եւագրի Լուսառոր պատերազմ գրոց մեկնութիւնն՝ յորմէ պատա-
ռիկներ միայն հասած են առ մեզ:

Գրիգորի բանաստեղծական հանճարն կ'երեւի «Արեգակակն ար-
դարութեան» շարականին մէջ՝ զոր երգած է ի պատիւ Յովհաննու
Մկրտչի: Իւր անուամբ ծանօթ են նաեւ քանի մը ջերմեռանդն
աղօթներ:

✓ ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՅԻ

Գրիգոր Սկեւոսացւոյն քեռորդի էր եւ միանգամայն եւս միա-
բան Սկեւոսյ վանուց. երբեմն եւս կը կոչուի Լամբրոնացի,
Համբրոն գղեկին մէջ ծնած լինելուն պատճառաւ:

Գէորգոսյ հարազատ երկասիրութիւնն է Մեկնութիւն Եսայեայ
գործն՝ զոր Հեթմոյ առաջարկութեամբ եւ խնդրանօք յորինեց.
ունի յատուկ ոճ եւ սահուն լեզու:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վանական վարդապետ Տաւուշեցի՝ մին էր ի գլխաւոր աշակեր-
տաց Մթիթար Գոշի: Իւր հայրենեաց մէջ փառաւոր վանք մի
կառոյց եւ հոյակապ եկեղեցի մը Խորանաշատ անուանեալ: Բազ-
մաթիւ աշակերտներ ունեցաւ զորս կ'ուսուցանէր վահրամ իշխա-
նի երկրին սահմանաց մօտ գտնուող մեծ այրի մը մէջ: Բայց երբ

Թաթարք այն կողմերն յարձակելով՝ այրին մէջ ապաստանեալնե-
րէն զամանս գերեցին եւ զամանս ծախեցին, այդ ծախուածներուն
մէջ էր Վանական՝ զոր Գրիստոնեայք յիսուն դահեկանի գնեցին,
եւ ինքն ալ այնուհետեւ դարձաւ ի Խորանաչատ, ուր գրի առաւ
այն աղեկաուր անցքերն՝ որոց ականատես եղած էր: Իւր մահն
հանդիպեցաւ հոն Չ Թուականին (1254):

Վանականի գրուածոց մէջ կը յիշատակուի Յովրայ մեկնութիւն
մը որ ճապաղ եւ խառնակ ոճ մ'ունի, այս կարգի գրուած մ'է
նաեւ Ուրախացիւր պակ կուսից շարականին տեսութիւնն: Յօրի-
նած է նաեւ Հոգւոյն Սրբոյ բլխման վրայ անո մը, եւ «Խրատ
դաւանութեան Վանական վարդապետի» խորագրով գրուած մը
կոստանդին կաթողիկոսի օրով յուզուած կրօնական խնդրոց առ-
թիւ: Տօնապատճառ կոչուած գրոց մէջ ալ քանի մը մանր երկա-
սիրութիւններ կ'ընծայուին Վանականի, որոց հարազատութիւնն
տարակուսելի է. ճառ մը «Հայեաց ի քեզ, գուցե շինիցի քան
ծածուկ ի ursի քուլ» . խորհրդաւոր համեմատութիւն մը հին եւ
նոր կտակարանաց. զանազան նիւթոց վրայ հարցմունք եւ պա-
սախաւնիք, եւ տուեմարական գրուած մը Տարեգլխի վերայ:

Անտարակոյս Վանականի գլուխ գործոցն պիտի լինէր իւր
պատմութիւնն՝ զոր շարագրեց Խորանաչատի մէջ Թաթարաց ձեռ-
քէն ազատելէն յետոյ, բայց այդ հետաքննութեան արժանի եր-
կասիրութիւնն դժբաղդաբար կորսուած է: Վարդան եւ կիրակոս
պատմիչներն կը գովեն վանականի գրական ուսումնասիրութիւնն,
եւ այն փոյթն ու ջանքը՝ զոր ի գործ կը դնէր զի մի գուցէ նախ-
նեաց գործերէն բան մը կորսուի, եւ այդ նպատակաւ երգեվա-
նից մէջ հաւաքած էր գրոց բազմութիւն մը:

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վանական վարդապետի աշակերտներէն մին էր ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐ-
ԴԱՊԵՏ, որ մեծ պատիւ գտաւ թէ Հեթում թագաւորէն եւ թէ
կոստանդին կաթողիկոսէն: Այս վերջնոյն թախանձանօք հինգ
տարւոյ չափ կաթողիկոսարանի մէջ կարեւոր գործառնութեանց
օժանդակեց, ինչպէս նաեւ հոն թարգմանեց Միքայէլ Ասորոց
պատրիարքի ընդհանուր պատմութիւնն թշուս անուն ասորի քա-
հանայի մը ձեռնտուութեամբ: Երբ կիլիկիայէն դարձաւ՝ կայնոյ
ձորոյն մէջ Անգրէի վանքն առանձնանալով պարապեցաւ յերկա-

սիրութիւնս . յետոյ վիրապին վանքն նստաւ եւ աշակերտներ ուսոյց , նոյն պաշտօնն կատարեց նաեւ Սաղմոսավանից եւ Թեղե- նեաց վանքին մէջ :

Վարդանայ երկասիրութեանց մէջ նշանաւոր է պատմութիւնն որ կարի համառօտութեամբն եւ ժամանակագրական եւ պատմա- կան թերութեամբքն հանդերձ՝ հետաքնին գրուած մ'է :

Վարդանայ մեկնողական գրուածներն են . 1. Մեկնութիւն Դա- նիելի , ամիոփ ոճով . 2. Մեկնութիւն Սաղմոսի , ստորին եւ ու- միկ լեզուաւ . 3. Մեկնութիւն Հնգամատենին , յորում կան հատ- ուածներ Եղիշէի համանուն երկասիրութենէն՝ որ կորսուած է . 4. Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն : Ասոնցմէ զատ իրեն կ'ընծայուին ներքող մի ի Ս . Լուսաւորիչն , եւ քանի մը շարականներ . «Որ նախիւնաց . Ի յանասննան ծովէն . Որք զարդարեցին . նաեւ Անքա- ռաւ ծաղիկ շարականին մեկնութիւնն , որ վայելուչ ոճով գրուած է :

Իբր անհարազատ երկասիրութիւնք վարդանայ կը յիշատակ- ուին , Դաւանութիւն Հաւատոյ , երկու տեսակ՝ մին համառօտ եւ միւսն ընդարձակ . Բակֆ յաղագս երկոսասան ակակց նմանութեամբ երկոսասան առաքելոց . Աղուխագրոց մէջ հարիւր քառասունի չափ Առակներ նմանողութեամբ Մխիթար Գոշի . Աշխարհագրութիւն մը Հայաստանի՝ զոր թարգմանեց Սէն-Մարգէն արեւելագէտն , եւ մեկնութիւն ֆեռականի աննշան գրուած մը . սակայն վերջին երեք գործերն կ'ընծայուին յոմանց վ . Ա.Ր.Գ.Ա.Ն Բ.Ա.Ր.Բ. ԲԵՐԳՅՈՅՆ , որ այս գարու մէջ կ'ապրէր :

Հաղբատու վանաց մէջ կնքեց վարդան իւր կեանքն եւ հոն թաղուեցաւ յամին 1271 :

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

Վանական վարդապետի աշակերտներէն էր նաեւ կիրակոս Գանձակեցի՝ որ Գեակայ վանքին մէջ առաւ իւր ուսումը : Իւր միակ երկասիրութիւնն է պատմութիւնն՝ որ Ս . Գրիգոր Լուսա-ւորչի օրերէն սկսելով մինչեւ իւր ժամանակներն կը հասցունէ՝ գլխաւոր նպատակ ունենալով Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պանծալի անձանց եւ անցից վրայ խօսիլ եւ դուն ուրեք կը յիշատակէ քա-ղաքական գէպքեր : Իւր գործոյն իբրեւ յաւելուած կրնայ նկատ-ուիլ գրքին վերջին մասն՝ ուր Թաթարաց աղգին եւ այլ իրողու-թեանց վրայ կը խօսի :

կիրակոսի երկասիրութիւնն հաւատարիմ՝ վկայ մ'է դարուն անկեալ մատենագրութեանն :

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐՁՆԿԱՅԻ

Երզնկացին որ կը կոչուի նաեւ Պշուզ (կապուտ աչուի), եւ Ծոր-ծորեցի՝ երկար ատեն Ծործորու Ս. Աստուածածնի վանքն բնակելուն համար, իւր նախնական ուսմունքն առաւ Սեպուհ լերան քով Ս. Մինասայ կոչուած անապատին մէջ եւ ի շրջակայ վանորայս. աշակերտեցաւ նաեւ վարդան վարդապետի : Իւր հմտութեամբն ու համբաւովն մեծարանք գտաւ Յակոբ կաթողիկոսէն եւ լեւոնէն. իսկ ըստ աւանդական պատմութեան՝ Անի քաղաքի ժողովրդեան կողմանէ նախատալից ընդունելութիւն մը գտաւ, երբ իրբեւ Յովնան մը ի նինուէ՝ հոն գնաց քարոզութեան պաշտամամբ :

Երզնկացին իւր ալեւորեալ հասակին մէջ ուսաւ նաեւ զլատին լեզուն երբ Ունիթորք Հայաստան եկան, եւ կը կարծուի թէ թովմա Ագուինեցւոյն Աստուածարանութեան մէկ մասն ալ թարգմանեց : Իւր կենաց վերջին օրերն անցուց Արտազ գաւառի Թագէի վանքն՝ որ երկրաշարժէն վրաւ, բայց վանահայրն Ջաքարիա եպիսկոպոս վերստին շինեց զայն, որպէս զի Յովհաննէս չհեռանայ իւր քովէն, եւ հաւանական կ'երեւի թէ հոն կնքած լինի Երզնկացին իւր բազմարդիւն կեանքը 1326ին դրեթէ 76 տարեկան :

Իւր գլխաւոր երկասիրութիւնքն են. Մասքիի մեկնութիւնն որ շարունակութիւնն է Ծնորհաւոյն սկզբնաւորած գործոյն, եւ թէպէտ ջանացած է Երզնկացին նման ոճ մը բռնել, բայց ակնյայանի կ'երեւի երկու հանձարներու տարբերութիւնն. Մեկնութիւնն Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ ֆերականութեան, եւ միւսն աւելի ընդարձակ. Բանի յաղագս երկնային շարժմանց աստղաբաշխական գրուածն թէ՛ արձակ եւ թէ՛ ոտանաւոր : Ասոնցմէ գատ ունի նաեւ ներքող մը ի Ս. Լուսաւորիչն՝ որ ընաիր գրուած մ'է «յարազուարճ խնդութեամբ բերկրեալ» սկզբնաւորութեամբ. եւ նառ մը զոր խօսեցաւ հանգիսի մը մէջ՝ երբ լեւոնի երկու որդիքն Հեթում եւ Թորոս ուրիշ քանի մը պաշտօնէից որդւոց հետ Չիաւորի (ասպետական) Ս. Վլասոյ կարգն ընդունեցին :

Երզնկացւոյն մանր երկասիրութիւններն կը համարուին, խրա-

դեցաւ ոչ միայն հասկնալ հայ լեզուն , այլ եւ խօսիլ եւ քարոզել նոյն լեզուաւ : Մեր երկրին քաղաքական եւ ուսումնական վիճակն տարակոյս չկայ թէ խիստ տխուր կերպարան մ' ունէր այն ատեն , ուստի մէկ կողմանէ ուսման եւ գիտութեան ծարաւն եւ միւս կողմանէ մեր լատինամիտ թագաւորաց ոմանց ընթացքն պատճառ եւ խրախոյս եղան բազմաց՝ յարիլ Բարթողիմեսոյ եւ անոր աշակերտիլ հեռեւեղով ըստ ամենայնի : Քոնի աւանին մէջ՝ ուր Յովհաննէս Քոնեցւոյն թախանձանօք իւր բնակութիւնն հաստատեց Բարթողիմէոս , բազմաթիւ աշակերտներ եկան հասան յայլ եւ այլ տեղեաց եւ գաւառաց՝ աստուածաբանական ուսմանց պարապելու նպատակաւ : Իսկ յաշակերտութեան իւրեանց տակաւ առ տակաւ տեղի տալով օտար համոզմանց յիրս հաւատոյ , սկսան արհամարհոտ աչօք դիտել հայկական եկեղեցւոյ անցեալն ու արարողութիւններն՝ ամեն ինչ լատինացնելով . եւ անոնք որ Ունիքոս կամ Միաքսակսէոս անունն կը կրէին՝ Հայաստան աշխարհի տեսարանին վերայ խառնակութեանց եւ շիտթութեան դեր մը ներկայացուցին կրօնական դիմակի ներքեւ :

Միաբանասիրաց կրօնական միտումներն յայտ է թէ այդ արդիւնքն միայն կրնային ունենալ . բայց իրենց ուսումնական ջանքերն հակառակ շարժում մը յառաջ բերին , այն է թէ եկեղեցւոյն սկզբանց պաշտպան հայ վարդապետաց ոմանք սրեցին իրենց լեզուն ու գրիչն Ունիթորաց ապականիչ հեղեղին դէմ մաքառելու համար , եւ այսպէս թէպէտ մատենագրական միջում մը յերեւան եկաւ , բայց լեզուին մէջ մուտ գտան Միաբանասիրաց կողմանէ յօրինուած կամ թարգմանուած մատենաներով լատինական ձեւեր եւ բացատրութիւններ , եւ որք ապա առաւել եւս համարձակութեամբ խուժեցին յժէ . դարու :

ԺԴ. դարու մատենագրաց մէջ առաջին կներկայանայ մեզ

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՌԻՌՊԷԼԵԱՆ ԿԱՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ

Սիւնեաց աշխարհի Տարսայիճ իշխանին որդին էր Ստեփաննոս որ դեռ երիտասարդ հասակին մէջ վարդապետական պաշտօնն առնելով՝ քիչ ժամանակ վերջ Սիւնեաց գաւառին մեքսալոյի կամ կամ արքեպիսկոպոս կարգուեցաւ Կոստանդին կաթողիկոսի ձեռամբ (1525) :

Երբ դարձաւ յաշխարհն Սիւնեաց , Տաթեու վանքին առաջ-

նորդներէն վիշտեր կրեց, բայց անոնց մահուանէն վերջ Տաթեւու եւ Նորավանից միաբանութիւններն ձուլելով կառավարեց զայնս ըստ արժանւոյն: Կարեւոր շինութեանց եւս պարապեցաւ, ի միջի սյրոց՝ ի հիմանց նորոգել տալով Տաթեւու Ս. Լուսաւորչի վանքը:

Ստեփաննոս իբրեւ երկասիրութիւն թողած է մեզ Սիւնեաց ցեղին պատմութիւնն որ ընդհանրապէս կ'կոչուի Պասնոռքիւն յիսն Սիւնեաց աշխարհիւն, որ արդարեւ հետաքննական եւ խիստ կարեւոր գործ մ'է թէ՛ պատմական եւ թէ՛ կրօնական տեսակետով: Իբրեւ քերթող՝ Օրբէլեան գրած է նաեւ քերթուած մը Ողբ ի յիսնաց Վաղարշապատու, յոր սրտայոյզ զգացմամբ կը նկարագրէ Վաղարշապատու նուիրական ակթուոյն անշուք եւ լքեալ վիճակն, որ ծնունդ առած էր ՚չ այնչափ արտաքին պատերազմաց եւ աւարառութեանց պատճառներէ, որչափ ազգին եւ եկեղեցւոյ առաջնորդաց անտարբերութեան շնորհիւ:

Օրբէլեանի լեզուն հետեւակ է, թէպէտեւ իւր ժամանակին անկեալ Հայերէնն մերթ ընդ մերթ իւր գրչին տակ ճիգեր կը գործէ իւր նախկին բարձրութեան ժամանելու:

ՀԵԹՈՒՍ ՊԱՏՄԻՉ

Հեթում որ ընդհանրապէս պատմիչ կ'կոչուի, որդի էր Կոստիկոսի բերդին տէր Օշիին իշխանին. նախ այդ ամբողջին իշխան, եւ ապա Տէրութեան մարաջախտ կամ սպարապետ կարգեցաւ: Երբ իւր դիրքն ու պաշտօնը թողլով լատին կրօնաւորաց կարգն ու սքեմն ընդունեց, Կղեմէս Ե. պապին օրովն գնաց ի Հռովմ, եւ հոն առաջարկութեամբ պապին արեւելք բնակող ազգաց եւ ժողովրդոց պատմութիւնն յանձն առաւ յօրինել. բայց որովհետեւ Հեթում մատենագրելու չափ կատարեալ հմտութիւն չունէր ո եւէ եւրոպական լեզուի, ուստի ինչ որ ինքն գաղիբէն լեզուաւ կաւանդէր կամ կ'պատմէր, զայն ի գիր առաւ Նիկողայոս Ֆալքոն անուամբ կրօնակից անձ մը: Այդ տեղեկութեանց հաւաքածոյն կոչուեցաւ Պասնոռքիւն արեւելից՝ կամ որ նոյնն է պասնոռքիւն Թարարաց, զոր 1307 ին լատիներէնի թարգմանեց նոյն ինքն Ֆալքոն պապին հրամանաւ: (1)

(1) Հեթոյ այս գործն լատիներէնէ ի հայ թարգմանուած է ի ձեռն Հ. Մկր. Վ. Աւգերեանի, եւ ի Վենետիկ հրատարակուած՝ հանդերձ ժամանակագրութեամբ նորին Հեթոյ:

վերոյիշեալ երկասիրութեան չափ հետաքրքրական է նաև Հեթմոյ համառօտ ժամանակագրութիւնն որ երեք հարիւր ամաց (1076—1507) կարճ ի կարճոյ տեղեկութիւններ կ'ամփոփէ հայ՝ ֆռանկ եւ ասորի պատմութիւններէ քաղելով:

Հեթմոյ լեզուն ռամկական է այս վերջի երկասիրութեան նայելով:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱՅ

Չորեքտասաներորդ դարու պատմիչ մ'է ՄԱՂԱՔԻԱ, եւ է մին յաշակերտաց հռչակաւոր վանական վարդապետի: Իւր երկասիրութեան խորագիրն է Պատմութիւն վասն ազգին նեսողաց, 44 տարիներու պատմութիւն մը, որ կը բովանդակէ ճշգրիտ եւ սուղօք նկարագրաւ թաթարաց արշաւանքներն, եւ ի միջի այլ ազնկաւոր անցից՝ Սիս քաղաքի արեւցաւեր կործանումն, Լեւոնի ի գերութենէ ազատին ու հօրը յաջորդելն եւայլն եւայլն:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

Մխիթար Այրիվանեցւոյն նշանաւոր գործն է ժամանակագրութիւն մը, որ աշխարհի ստեղծմանէն սկսեալ կը հասնի մինչև ԶՀէ թուականն Հայոց (1528): Այս գրութեան գլխաւոր արգիւնքն այն է որ Մխիթար ժամանակակիցական տախտակներու վերայ ուզած է առնուլ թէ՛ ազգային եւ թէ՛ օտար իշխանաց՝ ցեղապետաց եւ հայրապետներու իշխանութիւնն ու յաջորդութիւնն: Կարեւոր տեղեկութիւններն՝ որ ամփոփուած են այդ երկասիրութեան մէջ՝ վաճառելի ըրած են անոր թարգմանութիւնն եւ հետաքննութեան առիթ եղած է այն՝ Եւրոպացի բանասիրաց, յորս նշանաւոր է հայագէտն Պրոսէ՝ որ մեր միջին եւ նոր պատմագրաց վերայ այլ եւ այլ հմտական հետազօտութիւններ ըրած եւ հրատարակած է Փեդրսպուրկի կայսերական ճեմարանին Յիշատակագրոց մէջ. ընդարձակ տեղեկութիւններ տուած է նաև թէ՛ Սյրի վանեցւոյն եւ թէ՛ անոր ժամանակագրութեան վերայ:

Ե Ս Ա Յ Ի Ն Չ Ե Ց Ի

Սասուն գաւառի Նիչ քաղաքէն էր Եսայի, Գայլիճորոյ վանքին առաջնորդ, որ բազմաթիւ աշակերտներ ունեցաւ: Գրչագիրք

Եսայեայ կ'ընծայեն քանի մը մանր երկասիրութիւններ, որոց կարգէն են առ Հեթում պատմիչ գրուած թուղթն «Երջանիկ րարունոյն Եսայեայ՝ ասացեալ վասն Դաւանութեան հաւատոյ ընդդէմ պարոն Հերոնոյ Կոռիկոսացոյն՝ պատասխանի քրքոյն», եւ շրջաբերական գիր մը ուղղեալ առ համօրէն Հայս՝ «Եսայեայ ասացեալ դաւանութիւն հաւատոյ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգիև Սուրբ»։ Եսայեայ քանի մը ճառեր այսպիսի մակագրով. «Մեծ հոգևորիկ Հայոց Եսայեայ» որ անհարազատ կը թուին։ Պատմութենէ գիտենք թէ քուրք մ'ալ առ աշակերտ իւր Յովհաննէս Բոնեցի գրած է Նչեցին, զգուշացնելու համար զնա այն օտարասիրութեան եռանդէն՝ որով Բոնեցին սաստիկ յարած էր Պոլնիացի Բարթողիմէոս Լատին վարդապետին՝ իբր իւր ուսուցչին։ Նչեցւոյն ընծայուած երկասիրութեանց մէջ նշանաւոր կրնայ համարուիլ Եղեկիկի մեկնութիւնն, զոր յօրինած է ի խնդրոց Ստեփաննոսի Օրբէլեան, ամիսի եւ ընտիր ոճով։

ՅՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑԻ

Որոտն գաւառի վաղանդն գիւղէն էր Յովհան որ Որոտնեցի միանգամայն եւ Կախիկ կ'իջուէր։ Իւսանէ իշխանին որդին էր, բայց հայրենական իշխանութիւնն ի բաց թողլով՝ առանձնացաւ Տաթևու վանքն, եւ հոն շատեր եկան աշակերտիլ իրեն քով, վասնզի նշանաւոր էր յաշակերտս Եսայեայ Նչեցւոյն։ Աւելի մեծ համբաւ ստացաւ երբ Խրիմցի Մաղաքիա վարդապետի յորդորանօք Երնջակ գաւառի Ապրակունեաց վանքն զնայ իւր աշակերտօքն հանդերձ եւ հոն հինգ վեց տարի առաջնորդ մնալով, Միաբանասիրաց ուսմանց եւ յուզմանց դէմ հակառակեցաւ գրով եւ բանիւ։

Որոտնեցւոյն մեր ձեռքն հասած երկասիրութիւններն են. Յովնանուն Աւեսարանի մեկնութիւն համառօտ ոճով. համառօտ մեկնութիւն Պաղղոսի չորեքսասն քրքոցն՝ Եւթաղի յառաջարանութեանց լուծմամբք. քանի մը քարոզներ. Փիլոնի՝ Յաղագս ևս խախտանութեան երկու ճառերուն հաւաքումք. Պորփիրի վերջածորթիւնն, Արիստոտէլի Պերիարմենիաս գրոց եւ Ստորագութեանցն լուծմունք եւ այլն։

ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ

Արճիշեցի էր Տաթեւացւոյն հայրն . բայց ինքն ծնաւ ի Վայոց-Չոր յամին 1540 եւ Տաթեւացի կոչուեցաւ , վասնզի երկար ատեն մնացած էր Սիւնեաց Տաթեւու վանքին մէջ : Որոտնեցւոյն մահուանէն վերջ անմիջապէս ուսուցիչ եւ վարդապետ կարգեցաւ Տաթեւացին , եւ ոչ ոք առաւել քան զինքն յաջողեցաւ ժամանակին լատինականութեան յարձակումներն վանել , հարուստ մտքի մը զինարանէն հանելով իւր պաշտպանութեան զէնքերն :

Տաթեւացւոյն գրուածներն են , հարցմանց զիրք կամ հասոյ հարցմանց կոչուածներն , որ կրկին են , մեծ ու փոքր . փոքր կոչուած հարցմանց զիրքն համառօտ գրուած մ'է իբրեւ լուծմունք եւ պատասխանիք առ հարցմունս Գէորգայ Երզնկացւոյն՝ յօրինեալ ի 1589 . իսկ մեծին մէջ կը բովանդակին կրօնական եւ վիճարանական զանազան խնդրոց վերայ յոգնազիմի հարցմանց պատասխաններ : Տաթեւացին գրած է նաեւ երկու հարիւրի չափ քարոզներ , որ ամփոփուած են Աւարան եւ Չմերան կոչուած երկու հատոր ֆարզագրքի մը մէջ : Իբրեւ իմաստասիրական գործեր թողած է նաեւ նախնեաց այլ եւ այլ մատեաններու լուծումներն , ինչպէս են , 1 . Լուծմունք արսւսնոց կոչուածն . 2 . Լուծմունք Արիսակեայ եւ Գեորգեայ , 3 . Լուծմունք պարսպրանց Կիւրդի Աղեֆասեղրացւոյն եւ այլն :

Իւր մանր երկասիրութիւններն կ'համարուին Աստուածաշունչի այլ եւ այլ գրոց մեկնութեան համառօտ ֆաղուածոյներն :

Տաթեւացին իւր բազմաշխատ կեանքը կնքեց յամին 1411 գրեթէ 71 տարեկան :

ԺԴ . դարու երկրորդական մատենադրաց մէջ դասելի են . ՀեթՈՒՄ Բ . որ ունի քերթուած մը ազգային վիճակին եւ կրօնական խնդրոց մը վրայ յօրինած . ՄԽԹԱՐ ՍԱՍՈՒՆՅԻ որ ծաղկանկար գրչագրութեան մէջ նշանաւոր լինելով հանդերձ , կ'աւանդուի թէ գրած լինի տասն եւ հինգ անոնք , մեկնութիւն մը Յովհաննու Կարողիկեայց , եւ ընդ նմին Յովհաննու Աւետարանչի Հանգստեան մեկնութիւնն . ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ , որ մեկնիչ ընթերցուածոց կոչուեցաւ , եւ որոց նշանաւոր երկասիրութիւնն կ'համարուի Տօնապատճառ գրոց կարգաւորութիւնն . ՄԵՍՐՈՎՊ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ,

որ Արտազու Ս. Թադէի մենաստանին մէջ մասնաւոր լսարան մը կամ ուսումնարան բացած էր, ուր բազումք կ'դիմէին յաշակերտութիւն. նաեւ Տաթեւացւոյն աշակերտներէն յիշենք զԳԷՌԳԵՐԶՆԿԱՅԻ՝ որում կ'ընծայուի Յայնուրեան գրոց մեկնութիւն մը, զՅՈՎ.ՀԱՆՆԷՍ ԳՈՂՈՏԵՆՅԵՅ կամ ԿՈՂՈՏԻԿ, որ Եսայեայ մեկնութեան ֆաղաւթ մը եւ լուծմունք Դիոնեսիոսի կոչուած գրուած մ'ունի. զՄՍԹԼՈՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, որ գրած է մեկնութիւն մը վեցօրեայ աւարչութեան վերայ. յիսուն այլ եւ այլ ֆարոգներ, յորոց երեքն միայն մեր ձեռքն հասած են, Աւեսարանչաց եւ Գործոց համառօտ մեկնութիւններ եւ այլն, եւ զՏԻՐՍՏՈՒՐ ՎԱՐԳԱՊԵՏ, որ քանի մը համառօտ գրուածներէ զատ, հեղինակ է նաեւ իմաստասիրական կոչուած հաներուկներու: Ասոնց դարակից են անուանին ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՅԻ որ զանազան տաղերէ զատ՝ Աղեֆանդր մակեդոնացւոյն կենաց եւ մահուան վերայ այլ եւ այլ Բարառնութիւններ յօրինած է արձակ բանիւ եւ բաւական ընտիր իմաստներով. ԳՐԻԳՈՐ ԽՂԱԹԵՅԻ կամ ԾԵՐԵՆՅ՝ որ բազմաթիւ զանգեր եւ սաղեր, ու քանի մը ներքողեաններ յօրինած է, եւ աւանդած է նաեւ իւր ժամանակին վկայից նահատակութեանց պատմութիւններն. ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, ՄԻՆԱՍ ԴԵՐԶԱՆՅԻ եւայլն:

Իսկ զալով Միաբանասիրաց մէջ երեւցած մատենագրաց, փութանք յիշել զԲԱՐԹՈՂԻՄԷՆՈՍ լատին վարդապետն, որ գրաբար լեզուաւ յօրինած երկասիրութիւններ ունի, որք են. Մեկնութիւն վեցօրեից, Քարոզյիրք եւայլն: Նոյն ժամանակներն Միաբանասիրաց սիրելի եղած երկասիրութիւնք որ կը կոչուէին Գիրք Առաքիւնութեանց եւ Մոլորութեանց, Գիրք Իրաւանց եւ Դաստասանի, եւ Եօրն մահացու մեղաց վերայ ֆարոգներն կ'ընծայուին Բարթողիմեայ ազգակից եւ կրօնակից ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՐԱԳՈՆԱՅԻՈՅՆ. այդ գրքերէն առաջին երկուքն լատիններէն է ի հայ թարգմանած է ՅԱԿՈԲՈՍ անուամբ լատինացեալ հայազգի վարդապետ մը, իսկ վերջի երրորդն ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՎԱՆԵՆՅԵՅ, որ մին էր ի Միաբանասիրաց. զՄԻԹԱՐ ԱՊԱՐԱՆԵՅԻ, որ Երնջակայ սահմանակից Ապարան գիւղէն էր, համախոհ եւ պաշտպան Միաբանասիրաց. իւր ձեռնութեան հասակին մէջ շարագրեց «Գիրք տրամաբանութեան ուղղապաշտաց» կոչուած գործն. զՅՈՎ.ՀԱՆ ԳՈՆԵՅԻ որ՝ ինչպէս վերագոյն կարդացինք՝ գլուխն եղաւ Միաբանասիրաց. զՆԵՐՍԷՍ ՊԱՂՈՆ կամ ՊԱՂԻՆԵՅ՝ Եպիսկոպոս Որմեայ՝ որ Միաբանասիրաց դպրոցին ջերմ կուսակիցներէն էր եւ թարգմանեց Յրամարթենի լեհացւոյ Հոռով-

մեակրակն պատմութիւնն . այդ թարգմանութեան մէջ կ'տեսնուին լատինահայ բառեր՝ որ ստոյգ նշան մ'է թէ թարգմանիչն ջանացած է հայկական լեզուն անգամ լատինացնել իւր գրչին տակ :

Հայ Միաբանասիրաց կարգին մէջ թէպէտ կը հանդիպինք այլ եւ այլ անձանց՝ որ գրաւորական կենաց զբաղած են . բայց որովհետեւ ո եւ է երկասիրութիւն թողած չեն , զանց կ'ընենք յիշատակել զանոնք :

Դ Ա Ր Ժ Ե .

Մեր միջին մատենագրութեան հրաժեշտի վերջին ու նուազկոտ նայուածքն կ'արձակէ ԺԵ . դարն , եւ իւր նախորդաց ոչ իսկ տազնապններն զգալով՝ կ'շիջանի անշշունջ , գրեթէ նոյն ժամանակներն տիրապետող ընդհանուր խաւարին մէջ ինքն ալ խառնուելով իրրեւ թուխ ամպ մը :

Լեզուին պատմութեան մասին այս դարու մէջ հարկ է ուշ դնել գաղղակսևութեանց , եւ այլ եւ այլ գաւառաբարբառներու՝ որք այսօր տարբեր եւ առանձին յատկութեամբ կը զանազանին : կը թուի թէ այդ գաւառաբարբառք ո՛չ թէ միոյ բարբառի ազաւազումներն են յետ գաղթականութեանց կատարուած , այլ աւելի բնական է խորհիլ թէ իւրաքանչիւր հատուած ժողովրդեան թողլով իւր գաւառն յօտար երկիր տեղափոխուելու համար՝ իւր հետ տարաւ իւր սեպհական լեզուն , որ ըստ պէսպիսութեան գաւառաց օտարացած կրնար լինել մի ուրիշ գաւառական լեզուէ :

Այդ գաւառաբարբառներու դասակարգութիւնն դեռ չ'ըրած՝ փութանք յայտնել թէ Յոյն քերական Դիոնեսիոսի թրակացւոյն ⁽¹⁾ Քերականութեան մեկնութեան մէջ զոր յօրինած է Երզնկացին՝ Յունական լեզուի գաւառաբարբառներու (Դորացի , Եւոզացի , Յունիացի) բաղաձայնութիւնն ընկելով՝ անոնց սահմանակից եղող (եզերական) կործակեցուներն յիշած ատեն , օրինակ կ'ըրէ Հայոց սահմանադուխ գաւառաց անուններն «որպէս վրորձայն , զՏայեցին , զԽութայեցին , զՉորրորդ Հայեցին , զՍպերացին , զՍիւնիս , զԱրցախայինն» եւայլն բնկով . այս ամէնն ըստ բաղմաց՝ Երզնկաց-

(1) Աշակերտ էր Արիստարքոս յոյն բանագատին՝ որ քերականութեան ուսուցիչ եղաւ ի Հռովմ Պոմպէոսի ժամանակ :

ւոյն ժամանակ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող հայկական գաւառաբարբառներ կ'համարուին, բայց ազգային նշանաւոր բանասէրն Գարագաշեան՝ Եղերսիսն գաւառներու յիշատակութիւնն լոկ սահմանակից օտար կամ կորճայ լեզուաց նկատմամբ եղած կ'ընդունի, թիւրիմացութեան մը արդիւնք համարելով այդքան գաւառաբարբառներու մասին մուտ գտած կարծիքը: Թողլով որ ժամանակն եւ քննադատութիւնն աւելի օգնեն խնդրոյն լուսարանութեան, կ'անցնինք մեք ժե. դարէն սկսեալ իբրեւ նոր աշխարհաբարի կամ արդի հայերէն անուամբ ծանօթ լեզուին գաւառական բաժանմանց, եւ հոս կը դնենք անոնց գլխաւորներն հետեւելով Հ. Արսէն Այտընեանի:

Ա. Միջին գաւառական. Վան, Միջազեաք եւայլն

Բ. » » » կոստանդնուպօլիս — Փոքր Ասիա

Գ. Արեւմտեան. Լեհաստան — Առտեալ.

Դ. Արեւելեան. Աթաէրխան-Պարսկաստան, որ կը ձգուի Ռուսաստանէն մինչեւ Հնդկաստան:

Լեզուին այս ճիւղերուն համաձայնական կազմութեան մասին ունեցած տարբերութեանց վերայ հարկ չհամարելով խօսիլ, (*) միայն անոնց յատկութիւններն կ'ուզենք ցոյց տալ իրենց բնական կամ ռամիկ վիճակին մէջ:

Ա. Գաւառականի յատկութիւնն է սեւաշական ընտիր բառերու եւ ոճերու առատութիւն, որք մեծաւ մասամբ ազգային հնութիւնք են, թէպէտեւ ընդհանրապէս լեզուն իւր առոյգ հնչումն կորուսած է գոեհիկ արտասանութեամբ:

Բ. Գաւառականն կրնայ ամենէն կանոնաւորն համարուիլ, թէպէտ բազմատմամբ միւսներուն՝ հարուստ չէ բառերու եւ բացատրութեանց կողմանէ: Մեր օրերուն մէջ առաջնակարգ տեղն զբաւեց այն՝ իբրեւ Կ. Պօլսոյ մատենագրական լեզուն:

Գ. Գաւառականն բացատրութեամբն աղքատ՝ քերականութեամբ թերակատար եւ հնչմամբ աղաւաղ է, եւ այսօր գրեթէ մուացութեան դատապարտուած է բոլորովին:

Դ. Գաւառականն՝ որ կը կոչուի մասնաւորապէս «Ռուսիոյ Հայերէն» գրեթէ միւսներէն անկախ բնութեամբ օժտուած՝ Կ. Պօլսոյ աշխարհաբարին առաւելութիւնն ունի:

Ժե. դարու մէջ կը յիշատակուին հետեւեալ մատենագիրք.

(*) Տես զայսմանէ ընդարձակօրէն Իֆննական քերականութեան Հ. Ա. Այտընեանի (էջ 168—222):

ԹՈՎՍԱ ՍԵՄՈՓԵՑԻ

Տուրուբերան երկրին Ալիովիս գաւառին մէջ ծնած է ԹՈՎՍԱ որ Մեծոփայ վանքին առաջնորդն լինելով Մեծոփեցի կոչուեցաւ : Այդ վանքն նշանաւոր եղած է իւր ժամանակին , մանաւանդ Միարանասիրաց դպրոցին դէմ Հայոց եկեղեցւոյն պաշտպան հանդիսանալով :

Թովմա ի միջի այլ օգտակար գրուածոց՝ յօրինած է «Պատմութիւն Լանկրիւնուրայ եւ յաջորդաց իւրոց» անուամբ երկասիրութիւն մը որ վաթսուն տարիներու (1558—1446) անցից բովանդակութիւն մ'է : Թովմայի սոյն գործն իբրեւ պատմական գրուած մը մեծ կարեւորութիւն ունի , բայց իբրեւ մատենագրութիւն զուրկ է ամէն հանգամանքէ : Թովմայի մահն հանդիպած է 1446 թուականին :

ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ

Սիւնեաց եպիսկոպոս որ աշակերտ՝ նաեւ քեռորդի էր Գրիգոր Տաթեւացւոյն : Ունի քանի մը քերթուածներ , յորս առաջին կը համարուի Ադամ գիրք կոչուած քերթուածն : Իրեն կ'ընծայուին նաեւ Լուսաւորչի վերայ պատմական երկար քերթուած մը . Մեծիկ Ներսիսի վերայ շարագրածն , եւ «Գովասանութիւն ի վերայ սաղմոսի» եւ «Յիշատակարան ի վերայ Աստուածաշունչ գրոց» գրուածներն : Յիշենք նաեւ զԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ , աշակերտ Ալաթեցւոյ , որ երբեմն Պոռեցի ալ կը կոչուի , Բաղիշու սահմանակից Պոռ աւանը ծնած լինելուն համար . երկասիրած է Պատմութիւն Յովասայի ու անուամբ քերթուածն , եւ Պօլսոյ առման վերայ ոտանաւոր մը : Այս վերջին նիւթոյն վերայ անարուեստ շարագրութեամբ քերթուած մը յօրինած է նաեւ ԱՐԲԱՀԱՄ ԱՆԿԻՐԱՑԻ :

Այս դարու հեղինակ կը կարծուի նաեւ ՍԻՄԵՈՆ ԳՈՌԵՆՑԻ կամ ԿԱՐԵՆՑԻ որ Պրոկղ իմաստասիրի գրոց լուծմունքն յօրինած է անպէտ եւ չաղխաղի ոճով :

ԺԵ . դարուն մէջ աւելի ծաղկած են երգիչներ , որք համբաւաւոր եղան իրենց յօրինած երգերովն ու տաղերով եւ են . ՅՈՎՀԱՆՆԵՅ ՅԻԿՈՒՐԱՆՑԻ , որ Սոյ կաթողիկոս ալ եղած է , եւ ի միջի այլոց՝ ընտիր եւ գեղեցիկ երգ մը յօրինած է ի գովեստ

Լիպարիա իշխանին . ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ Ամդայ արքեպիսկոպոսն , որոյ երգերն ծնունդ են հանճարի եւ զգաղման . ՖՐԻԿ որդի թագ-վոյի կոչուած , որ ճարտար տաղաչափ մ'է : Սոցա ժամանակակից կը թուին լինել ԱՄԻՐ ՄՈՒՍԷ ՆԱՂԱՇ , ԱՐԹՈՒՆ (Գրիգոր) եւ ՅՈՎԱ-ՍԱՓ ՍԵՖԱՍՏԱՅԻ :

Այս դարուն մէջ իբրեւ գիտունք կը հանդիսանան մեզ ԱՄԻՐ-ՏՈՒՎԱԹ ԱՄԱՍԻԱՅԻ որ Անգիսաց անպէտ անուամբ բժշկական երկասիրութիւն մը յօրինած է . աւելի բառերովն կարեւորութիւն ունի այդ գործն քան լեզուաւն , վասն զի բոլորովին խառնակ շարադրութիւն մ'է , եւ ՅԱԿՈՅ ՂՐԻՄԵՅԻ՝ որ առումարական գրուած մ'ունի թովմա Մեծոփեցւոյն խնդրանօք յօրինեալ :

ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԺԶ. - ԺԹ. Դ Ա Ր

Հայկական մատենագրութիւնն այս դարուս մէջ ազգային քաղաքական վիճակին տխուր համապատկերն կը ներկայացունէ : Իրրեւ մատենագիր ոչ ոք նշանաւոր դիրք մ'ստացաւ կամ մղում մը տուաւ լեզուին ազնուացմանն ու հանճարոյ գործունէութեան : Եւ մինչ մէկ կողմանէ գրական արտագրութիւնք ողբալի ամլութեան դատապարտուած էին առ մեզ, միւս կողմանէ Եւրոպական աշխարհն դար մ'իսկ յառաջ (1456 ին) կիւթթենալերկ Գերմանացւոյն ձեռամբ գտած էր այն հիանալի գործին՝ որ եւրոպական յեղափոխութեանց նպաստող միջոցներէն եւ քաղաքակիրթ աշխարհաց անհրաժեշտ պէտքերէն մին պիտի լինէր, այսինքն է՝ տպագրական մամուլն :

Հայ ազգն որ Արեւմտից հետ յարաբերութիւն հաստատած էր կանուխէն, ասիական ազգաց մէջ առաջինն եղաւ եւրոպական այդ անմահ գիւտին բարեաց հաղորդ լինելու գովելի ջանքն ունենալուն մէջ, եւ այդ իսկ եղաւ թերեւս մեր ԺԶ. դարու մատենագրութեան միակ շարժումը : Տպագրական գիւտին ի Հայս մուտ գտնելու պատճառ եղած է Ար.Գ.Ար. ԴՊԻՐ Եւզոկիացի, ճարտարարուեստ անձ մը՝ որ Միքայէլ Դ. Կաթողիկոսի հրամանաւ կրօնական խնդրոյ մը համար Հոռով գտնուելով, հոն տպագրական արուեստին մեծ յառաջգիմութեան ակնատես եղաւ, եւ երբ ի Հայրենիս դարձաւ, այլեւայլ միջոցներով յաջողեցաւ վերջապէս իւր տաժանաւոր ճգանց իրրեւ առաջին երախայրիք տպագրել հայերէն Սաղմոսարան մը ի Վենետիկ (1545) :

Զարմանալի է սակայն որ տպագրական արուեստի այս մուտքն ո՛ր եւ է բարեբաստիկ տպաւորութիւն մը չկրցաւ ընել ազգին դրաւորական վիճակին վրայ, զի ո՛չ միայն այս դարուս զորմէ կը խօսվինք, այլեւ ԺԷ. դարու մէջ չկրցաւ յերեւան գալ առ մեզ մատենագրութեան արժէք ունեցող գործ կամ երկասիրութիւն, սակայն անուրանալի է թէ հնութեան եւ ցեցերու որս ինկած ձեռագրերն անկորուստ պահելու բախտն ունեցաւ Հայ ազգը, եւ այդ գեղեցիկ գործոյն արդիւնքն առաւելապէս վայելեցինք ԺԹ.

դարուս սկիզբէն, յորում ոչ միայն մեր երանաշնորհ նախնեաց
 գրեթէ բոլոր գործերն ի վեհետիկ, ի Կ. Պօլիս, յէջմիածին, ի Փե-
 դրսպուրկ եւ այլուր տպագրութեամբ լոյս տեսան, այլեւ մա-
 տենագրութիւնն բեղնաւոր արդեամբք ճօխացաւ :

Թէեւ անմատենագրութեան դար մը համարեցինք սոյն ԺՁ.
 դարն, բայց ունինք յիշատակել զոմանս, որք աննշան գործեր
 թողած են :

Այդ երկոց հեղինակներն են Թ.Ա.Դ.ՆՍՍ Վ.Ա.Բ.Ա.ՊԵՏ ՍԵՐՍՍԱՅԻ՝ որ
 յօրինած է քանի մը տաղեր եւ ի գիր առած է իւր ժամանակին
 Հայաստանի մէջ պատահած անցքերն. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ
 ՍԱԼՄՍՍԵՏԻ, որ գրեց համառօտութիւն մը Յովհաննու Աւետա-
 րանին. ՂՈՒԿԱՍ Վ.Ա.Բ.Ա.ՊԵՏ ԿԵՂԵՏԻ՝ որ ինչ ինչ տումարական բա-
 ներու վերայ գրեց ոտանաւոր եւ արձակ բանիւ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ
 Վ.Ա.Բ.Ա.ՊԵՏ ԾՈՐԵՏԻ՝ որ պատմական գործ մ'ունի: Ասոնցմէ աւելի
 կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ ՍԻՄԷՈՆ ԱՊՍՏՈՆԵՏԻ՝ որ Մեծոփայ
 վանքին միաբան էր, եւ որոյ գլխաւոր գործն կը համարուի ոտա-
 նաւոր յօրինած «Վիպասանորիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի
 եւ Մարիկոնեանցն սեռի» քերթուածն՝ յորում կը համառօտէ Գա-
 զար Փարպեցւոյն պատմութիւնն, մանաւանդ իւր առաջագրած
 նիւթոյն վերաբերութեամբ: Ունի նաեւ Ապարանից Ս. Նշանի
 պատմութեան գրուածն՝ նարեկացւոյն հեղինակութենէն քաղեալ
 եւ ողբ մը Մեծոփայ ուխտին վերայ. նաեւ Դավրէժ քաղաքին առ-
 ման վերայ ողբ մը տաղաչափեալ:

Այս դարուս մէջ ծաղկած են նաեւ երգիչներ կամ տաղասոց-
 ներ, որոցմէ ոմանք նշանաւոր են. ԳՐԻԳՈՐ ԱՂՍՍՄԱՐՅԻ՝ որ
 Թլիւրանցւոյն զոյգն կրնայ սեպուիլ թէ անոր սէս կաթողիկոս
 լինելով եւ թէ վառվառն երեւակայութեամբն, ՄԿՐՏԷ ՏԱՐՅՆԵՏԻ
 ՄԻՆԱՍ ԵՒԳՈՎԻԱՅԻ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂԱՐԱՃԱՍԱՐՅԻ (Գարահիսարցի),
 ԷՕՆՈՒԶ, ՅՈՎՈՐ Վ.Ա.Բ.Ա.ՊԵՏ, ՆԵՐՍԷՍ ՄՈԿԱՅԻ, ՔՈՒԶԱԿ ՀԱՌԿՈՒՆՅԵՏԻ
 հաւանօրէն եւ ՍՊԱՆԴԻԱՐ, ԱՍԱՊՈՎ, ԱԶԱՐԱ, ՍՐԿԱԵԱԳ ԲԵՐ-
 ԴԱԿՅԻ, ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒՎԵՏԻ, ԽՍԶԻԿ ԿԱՅԱՅԻ, ՂԱԶԱՐ ԿՈՅՐ, ՄԵԼ-
 ԳՈՆ, ՄՈՒՐԱՏ ԽԻԿԱՐ՝ որում կ'ընծայուի «Մարտն կուգայր ծաղկը-
 ներով» երգն, ՅՈՎՆԱՔԱՆ, ՆԱՂԱԾ, ՆԵՐՍԷՍ, ՇԱՄՍ, ՔԵՐՈՎԵՂ,
 ՔՕՐԱՆ եւ ՔՕՐՆԱՏ ԽԱՔԵՏԻ եւ այլն :

Գ Ա Ր Ժ Է .

Ժ Է . դարու հեղինակաց ոմանց գործերն՝ որ աւելի իբրև պատմական երկասիրութիւն կարեւորութիւն ունին քան թէ իբրև մատենագրութիւն , լեզուի կողմանէ զգալապէս կրած են տաճկական բարբառոյն ազդեցութիւնն , այնպէս որ օտարամուտ բառերու եւ ասութեանց յաճախութիւն մը կը տեսնուի ամեն տողի մէջ , եւ այս եւս բնական բացատրութիւն մ'էր այն զանազան երեւոյթներուն՝ որոց արդէն իսկ հանդիպեցանք յայլեւայլ դարս : Իսկ ի Լեհաստան՝ ի նոր Զուլա եւ այլուր հաստատեալ գաղթականութեանց մէջ գրաբարն ուղղակի եւրոպական մատենագրութեան ազդեցութեան ներքեւ լատինական կաղապարի մը մէջ ձուլուեցաւ : Լեզուին այս արուեստական խանդարման սկզբնապատճառ եղած էին Ունիթոսք կամ Միաբանասէրք , ինչպէս արդէն կարգացինք , բայց աւելի այդ նորանշան ուղին հորդեցին յԱրեւմտից ի Հայս եկող Եւրոպացի քահանայք՝ որ Հայերէն ուսանելով եւ ուսուցանելով զլատին լեզուն , ուզեցին այդ երկու լեզուներն նոյնացնել , եւ անկեալ գրաբարի մը թերութիւններն ուղղելու համար սկսան լատին գրականութեան մը ձեւերն ու կանոններն մուծանել : Այս բռնաբարման դէմ հազիւ թէ լրջօրէն բողոքարկու ձայն մը լսեցուց ժ Գ . դարն , վասն զի եկեղեցական խնդիրն սուզած էր իր մէջ մտքի ամէն գործունէութիւն , եւ այսպէս զգացողականին օրէնքն ալ ի սպառ պիտի խափանուէր յաջորդ ժ Ե . եւ ժ Զ . դարերու մէջ՝ յորս ինչպէս տեսանք ոչ ոք երեւեցաւ մատենագրի մը անուան արժանի , եւ բնական էր որ այդ երկու դարերու միջոցին մէջ Միաբանասիրաց դպրոցին ձկտումներն չ'ընկրկէին , եւ ժ Է . դարն ալ գրաբարի աւերակաց բեկորներէն կառուցուած տեսնէր օտար ու անկատար ճարտարապետական շինուած մը՝ ոչ ինչ ընդհատ այն աղաւաղ վիճակէն՝ զոր ունէր երբեմն ռոմանական լեզուն : Այս մոլար ուղղութեան կանոն եւ յաւերժացում տալու նպատակաւ , մինչեւ իսկ ձեռնարկուեցաւ քերականական օրինաց տակ դնել զայն , եւ յայդ խիզախողաց առաջիններէն մին եղաւ նաեւ Յովհաննէս վարդապետ Հօրով որ 1674 ին տպագրեց ի Հոռով իւր Հայերէն ֆրականութիւնն : Իրմէ յառաջ հրատարակած էին իրենց Քերականութիւններն կղեմէս կալանոս Իսալացի քահանայն 1645 ին , Փրանկիսկոս Ռիվոլա Մեղիւլանցի 1624 ին , եւ Ռսկան վարդապետ : Տարակոյս չկայ թէ ոչ ճա-

չակ եւ ոչ գեղեցկութիւն կրնար ստատուիլ այդօրինակ խառնածին
Հասին-Հայ լեզուէ մը :

Այժմ դառնանք խօսիլ սոյն դարու մատենագրաց վերայ որք են .

ԶԱՔԱՐԻԱ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ

Զուղա քաղաքին մէջ ծնած եւ հոն առած է իւր ուսումն ԶԱՔԱ-
ՐԻԱ : Աչակերտ էր Մովսէս կաթողիկոսի՝ յորմէ եւ քահանայ ձեռ-
նադրուելով առաջնորդ կարգեցաւ Ամատունեաց Ս .Վարապետի
վանաց : Զաքարիայի միակ երկասիրութիւնն է պատմական ընդար-
ձակ յիշատակարան մը , յորում համառօտակի կ'աւանդէ Մովսէս
կաթողիկոսի , անոր այլեւայլ աշակերտացն եւ հայրապետական ա-
թուին վերայ իրեն յաջորդող ֆիլիպպոս եւ Յակոբ կաթողիկոսաց
վարքը :

Վաղարշապատեցոյն մահն հանդիպած է յամին 1659 :

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ

Միաբան էջմիածնի վանաց եւ աշակերտ ֆիլիպպոս կաթողի-
կոսին , որոյ հրամանաւ ձեռնարկեց գրել վանքին կրած տառա-
պանաց եւ աղետից պատմութիւնն : Երբ կաթողիկոսն վախճանե-
ցաւ , Դավրիժեցին դադրեցուց իւր պատմութիւնն , բայց ֆիլիպ-
պոսի յաջորդող Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին հրամանաւ շա-
րունակեց զայն , գրեթէ 60 տարիներու ժամանակակից անցից բո-
վանդակութեամբ :

Առաքելի ընծայուած Պատմագրութեան մէջ եթէ եկամուտ հա-
մարինք քանի մը հատուածներն ինչպէս է պատմական ակնաց վե-
րայ ճառող գլուխն՝ որ բոլորովին օտար է պատմութեան նիւթէն ,
եւ բազմաթիւ արար՝ թուրք եւ պարսիկ բառերն , եւ եթէ իւր
լեզուին աղաւաղութեանց իբրեւ մեծ պատճառ ընդունինք Ոսկան
վարդապետի փոփոխութիւններն ու սրբագրութիւններն , արդա-
րեւ Առաքելի երկասիրութեան մէջ կը տեսնուի կանոնաւոր լեզուի
մը հետեւելու խնամքը :

ԶԱՔԱՐԻԱ ՍԱՐԿԱԿ

Վրաց Դաւիթ թագաւորին ի Յովհաննափանս իբրեւ պատանդ
գրկած տասներկու վրացի ազատ տղայոց միոյն Դապոյի ութերորդ

սերունդն է Զաքարիա (*): Մանուկ հասակէն սկսաւ կրօնաւորիլ աշակերտելով ի Յովհաննապանս համանուն եպիսկոպոսի մը, բայց հաղիւ թէ քառասուն եւ եօթն տարուան աշխատութեանցն ի վարձ ընդունեց սարկաւազի աստիճանը, վասն զի կազ էր մարմնով, եւ այն պատճառաւ եւս կաղ Զախարիա կոչուեցաւ յովանց:

Զաքարիայի գլխաւոր երկասիրութիւնն է պատմութիւն մը երկու մասերու բաժնուած որոց առաջնոյն մէջ կը խօսի այլեւայլ իշխանութեանց եւ թագաւորաց վերայ, իսկ երկրորդին մէջ կը պատմէ ժամանակակից անցքեր: Պատմութեանէն զատ ունի նաեւ կոնդակ Յովհաննապանից ըսուած համառօտ գործ մը, որ ոչ նուազ քան իւր պատմութիւնն կարեւոր է եւ հետաքննական:

Գալով իւր լեզուին, եթէ գրչագրաց ընծայելի չեն այն սխալներն որ կը գտնուին իւր գործոյն մէջ, Հայերէնի ամենապարզ կանոնաց իսկ անդէտ պէտք է համարել զինքն. թողունք որ յաճախ տաճկական բառեր ալ գործածած է իւր պատմութեան մէջ:

ԱՐՐԱՀԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿՐԵՏԱՑԻ

1185
Հայոց ՌՃԶԳ թուականին էջմիածնի հայրապետական աթոռը նստաւ Արրահամ Կրետացի, որ այդ անուամբ կոչուեցաւ, վասն զի ծննդեամբ էր ի Գանախոյ Կրետէի: Կը կոչուի նաեւ Թեփիւրսացի, քսանեւէինգ տարիներ Ռոտտութոյի առաջնորդական պաշտօն վարած լինելուն պատճառաւ:

Ահաւոր եւ տաքնապալից վիճակի մը մէջ մեծ բարեբազդութիւն մ'էր որ Կրետացին սիրելի եղաւ Պարսից Նատր Շահին, եւ իւր ճարտար լեզուաւն ու հանճարով յաջողեցաւ բազմազիմի աղետից առաջքն աւնուլ:

Արրահամու երկասիրութիւնն է «Պատմութիւն անցից իւրոց եւ Նասր Շահին Պարսից» զոր շարագրած է իւր ծերութեան ժամանակ: Էջմիածնի եւ չրջակայից նկատմամբ եւս ամիրտի տեղեզութիւններ կը պարունակէ այս գրութեան, բայց լեզուն բողբոլին խանդարուած է այլազգի բառերու խճողմամբ: Կը թուի թէ աւելի հասկնալի լինելու ջանիւք այգալիսի ոճ մը բռնած է, վասն

(*) Դուրս Թագաւորն՝ Յովհաննապանից Ս. Գեորգյան մատենքն ետ դարձունելու խոստմամբ զրկած էր այդ պատանդներն, բայց երբ երգմանը գրծեց, աղայքն երկար ատեն արգելարանին մէջ նեղուելով՝ յետոյ Արարատեան աշխարհն ցրուեցան:

զի իւր անուամբ գրուած քանի մը կոնդալմէրն աւելի յստակ եւ մաքուր լեզուաւ են :

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԼԵՀԱՅԻ

Լեհաստանի Իլլով քաղաքին մէջ ընտկող նշանաւոր ծնողաց զուակ է Ստեփաննոս Լեհայցի, որ օտար վարժարանաց մէջ կատարելագլխաւ ուսանելով Լատիներէն լեզու, քերականութիւն եւ ճարտասանութիւն, իւր ծնողաց ձեռամբ զրկուեցաւ առ Փիլիսոսպոս կաթողիկոս Էջմիածնի սրպէս զի հոն հայերէն լեզուին հմտանայ, եւ կաթողիկոսն տեսնելով Լեհացւոյն զարմանալի յառաջգիմութիւնն՝ վարդապետական սլատիւ եւ աստիճան տուաւ նմա :

Յետ այնորիկ Ստեփաննոս պարագեցաւ ի թարգմանութիւնս : Թարգմանեց Յովսէպոս Հրեայ սլատմագրին «Յաղագս հրեական պատերազմին» գիրքն, Դիոնեսիոս Արիստագացւոյն ընծայուած գործն՝ իւր առջեւ ունենալով նախկին հայերէն թարգմանութիւնն որ քանի մը դար յառաջ (Ը դար) եղած էր Ստեփաննոս Սիւնեցւոյն ձեռամբ : Արիստոտելի կամ Պրոկղի ընծայուած պատմաւոց գրուածն : Ասոնցմէ զատ թարգմանած է նաեւ հայեցի վարդեց եւ բարաստան աղօթից կոչուած աղօթագրքերն, Սիրասի ինաստորթիւնն, որ Ոսկան վարդապետի հրատարակած Աստուածաշունչ գրոց մէջ տպագրուած է այդ նոր թարգմանութեամբ : Կայ նաեւ ինաստասիրութեան վերայ ճառող գիրք մ'ալ որ Լեհացւոյն կ'ընծայուի իրրեւ թարգմանութիւն կամ ինքնագիր երկասիրութիւն :

Լեհացւոյն մահն հանդիպեցաւ յամին 1681 եւ թաղուեցաւ ի տաճարի Հռիփսիմեանց յԷջմիածին :

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՌՈՇՔԵԱՆ

Լեհաստանի գաղթականութեան մէջ նշանաւոր է նաեւ Ռոշքեան, որ կամենից քաղաքէն լինելով՝ երբեմն կամխնեցացի կը կոչուի : աւագերէց էր հոն կառուցուած եկեղեցւոյն : Թէպէտեւ ժամանակաւ աւելի մօտ է ի սկիզբն ԺԸ դարու, բայց մեք հոս կը դնենք զինքն իրրեւ մատենագիր ԺԷ դարու՝ որոյ վերջերն ծնաւ Ստեփաննոս : Իւր գործոց մէջ մտադրութեան արժանի է ընդարձակ եւ բազմահմուտ Բառարանն ի հայ լեզուէ ի լատին՝ վկայութեամբք ի նախնեաց : Թարգմանաբար յօրինած է նաեւ

Տրամաքանութեան գիրք մը եւ բարոյական Աստուածաբանութիւն մը : Այս գաղթականութեան մէջ յիշենք նաեւ զՎ.Ս.Բ.Ն. ՅՈՎ.Ն.Ա.Ն. եւ զԱ.ՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԼԵՀԱՅԻ, որոց առաջնոյն կ'ընծայուին հայկական թատեր երախայրիք համարուող սրտաշարժող քերզութիւններ, եւ երկրորդին՝ աստուածաբանական գրուածներ կամ թարգմանութիւններ :

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Նոր Զուգայի գաղթականութեան մէջ մեծ համբաւ ստացաւ Սաչատուր Կեսարացին՝ որ դպրոցներ ծաղկեցուց հոն, եւ ինքն « ուսուցանէր զհամբախ ի համայն արուեստս ազատականս եւ գերբնազանցականս » . մասնաւոր տպագրատուն մ'ալ հաստատեց 1641 ին Պարսից Շահ Հիւսէին թագաւորին օրովն : Թէեւ իւր անուամբ ո եւ է երկասիրութիւն մը մեր ձեռքն չէ հասած, բայց իւր բազմաթիւ աշակերաններէն դիւրին է ի միտ առնուլ Կեսարացւոյն մատուցած ծառայութիւնն հայ գրականութեան, յիշատակելով միայն զՅԱԿՈՅ Վ. ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ՝ որ սալա կաթողիկոսանալով՝ հայկական տպագրութեան արուեստին զարգացմանն հետամուտ եղաւ . զՎ.Ս.Բ.Ն. Վ.Ս.Բ.Ն.ՊԵՏ՝ որ Զուգայի առաջնորդ եւ հիմնադիր էր Ամենափրկչի վանաց եւ զՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ՝ առաջնորդ նոյն վանաց . որք հաւանականաբար պարսպեցան ի թարգմանութիւնս իւրեանց միւս դասակցաց հետ՝ յորս իրբեւ մատենագիր ու շարքութեան արժանի եղան :

ՍԻՍԷՈՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Որ Լեհաց Իւլիով քաղաքին մէջ եւրոպական ուսմանց պարսպեցաւ, եւ անխնջ աշխատասիրութեամբն քիչ ատենէն յառաջդիմելով կարող եղաւ այլոց ուսուցանել ժամանակին գիտութիւններն : Ի սկզբան դպրոց մը բացաւ Սպահանի մէջ՝ ուր շատեր աշակերտեցան իրեն . բայց երբ 1659 ին Փիլիպպոս կաթողիկոս դասատու կարգեց զնա յէջմիածին, իւր ուսուցած երեսնի չափ աշակերտացն համար պատրաստեց ֆերսկանութիւն մը, անասանութիւն մը, որ անծանօթ է դեռ, տրամաքանութիւն մը, նաեւ Արիստոտելի ստորագրութեանց վերլուծութիւն մը :

Սիսէոն Ամենափրկիչ վանաց առաջնորդ կարգուած՝ եւ 1657 ին յԵ.Գ.ՈՒԿԱ երթալով հոն կնքած է իւր կեանքը :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Խաչատրոյ աշակերտաց մէջ ոչ նուազ քան զՍիմէոն Զուղայեցի նշանաւոր է նաեւ Յովհաննէս՝ որ Ամենաիրկիչ վանքն կը բնակէր : Իւր զարմանալի համարձակախօսութեանն համար հաւասար պատիւ եւ մեծարանք գտաւ Պարսից թագաւոր թէ Շահաբաս Բէն եւ թէ անոր յաջորդ Շահ Հիւսէին սուլթանէն :

Յովհաննու երկասիրութիւնք են բայ ի նոր կտակարանի կրկին թարգմանութենէն՝ զոր բրած է ի բարբառ Պարսից եւ Արաբացոց , յատուկ Աստուածաբանութիւն մը , ֆերականութիւն մը եւ տրամաբանութիւն : Ունի նաեւ ուրիշ աստուածաբանական գրուածներ : Գրաւոր աշխատասիրութենէ զատ՝ հետամուտ էր նաեւ ազատական արուեստից , եւ իւր ձեռագործներովն Ամենաիրկիչի վանաց եկեղեցին ճարտար նկարչի պէս զարդարեց : Իւր կենաց վերջին օրերն հակառակութիւններ կրելով առանձնացաւ իւր տան մէջ , եւ ոչ զոք ունեցաւ իրեն հետեւող բայց միայն ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ անուամբ վարդապետ մը , որ յետոյ Պօլիս գալով այլ եւ այլ աշակերտներ ունեցաւ , յորս էր նաեւ ՊՕՂՏԱՍԱՐ ԳՊԻՐ :

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԱՐՆԵՅԻ

Իտալական գաղթականութեան մէջ ծաղկեցաւ Խաչատուր , որ ծնած է 1661 ին : Երբ դեռ վեչտասանամեայ էր , Յովնանեան վարդան եպիսկոպոսի թելադրութեամբ գնաց ի Հոռով , եւ հոն Ուրբանեան վարժարանի մէջ իւր ուսմանց տասնամեայ ընթացքն աւարտելով եւ քահանայ ձեռնադրուելով դարձաւ ի Պօլիս՝ իբրեւ աշակերտ Փրօփականտայի : Թողած է աստուածաբանական քանի մը գործեր , ինչպէս են . Երգ Երգոցի մեկնութիւն մը , Բարոյական Աստուածաբանութիւն եւ այլն , փիլիսոփայութիւն մը ոտանաւոր , Քարոզ զիտք մէկ տարուան համար . ասոնցմէ զատ ունի ֆերականութիւն մը եւ անտասանութիւն :

1740 թուականին մեռաւ կարնեցին ի վենետիկ , ուր նաւարկած էր 52 տարիներ յառաջ Պօլսոյ մէջ յուզուած ազգային եկեղեցական երկզառակութեանց զոհ չերթարու նպատակաւ :

ՊԵՏ ԵՐԵՒԱՆՅԻ որ հայկական տաղադրութեան գլխաւոր սատարներէն մին եղաւ, եւ առաջին անգամ ինքն էր որ հրատարակեց՝ ընդ այլ եկեղեցական գիրս՝ Աստուածաշունչ մատեանն յԱմսդէրտամ (1666), եւ իբր գրաւոր երկասիրութիւն թողած է ֆրակաւորիւն մը. զԱՂԵՔՍԱՆԳԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ որ կրօնական խնդրոց վերաբերութեամբ վիճաբանական գրուած մ'ունի. զՂԱՉԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶԱՀԿԵՅԻ, որ գործերն են զաւագանագիրք, զԿՐԵՄԻԱ ԶԵՂԵՊԻ ՔԵՆՍԻՐԻՐՃԵԱՆ (+ 1695) որ նօտարն լինելով Պօլսոյ Մարտիրոս Պատրիարքին, հետաքննութեան արժանի սրամական գործեր թողած է՝ թէ եւ խառն իխուռն ոճով գրուած. նշանաւոր է նաեւ իբրեւ ժողովրդական երգիչ. իւր եղբայրն ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅ ԼՆԿՍԱՍԿ, իւր ժամանակի անցից համառօտ յիշատակութիւնն գրած եւ ոտանաւոր բանիւ մեկնած է Գործ առաքելոցը. զՄԱՂԱՔԻԱ ԳՊԻՐ ՃԵՂԱՀԻՐՃԵԱՆ որ ժամանակակից դէպքեր ի գիր առած է:

Այս դարուս մէջ իբրեւ ժողովրդական բանաստեղծք կամ երգիչք երեւեցան. ԱՍԱՐ ՍԵՔԱՍԱՅԻ, ԱՐԻՍԱԿԵՍ ԽԱՐԵՐԳՅԻ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԱՂԻՇԵՅԻ կամ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, ՍՈՒՔԻԱՍ, ՍՅԵՓԱՆԵՆՈՍ ԹՈՒՍԹՅԻ, ՍՏԵՓԱՆԿՈՍ ՇԱՍԱԵՅԻ, ՍԱԳԻՍ ԵՐԷՅ, ՍՍՄՈՒԷՂ ԴԱՅԹՄԱԶԵԱՆ. Երկու կարնեցի երգիչք ալ որոց մին նուագող էր գինեաց՝ ՏԱՏՈՒՐ, եւ միւսն ծագկանց՝ ԴԱԻԹ ՍԱԼԱԶՈՐԵՅԻ, այս դարու մէջ ծագկած կը համարուին:

ԺԸ. ԴԱՐ

Հայ մասենագրութիւնն դեղեցիկ ապագայի մը յուսով երեւեցաւ ԺԸ. դարու սկիզբներն. իւր անկեալ վիճակին սկզբնական դարմաններն եղան քանի մը ֆրակաւորիւնք եւ քառագիտեր, որոց թէպէտ նպատակն էր գրաբարի ուսումն գիւրացնել եւ ընդհանրացնել, բայց լեզուին հարազատ կանոններն՝ բառերն ու սճերն ճաշակի եւ քննադատութեան բովբին մէջ զտելու ոչ ոք տակաւին ձեռնարկած էր: Արդարեւ լեզուի մը կանոններն եւ շարադրութեան օրէնքներն ամիսփ եւ սեղմ սղահելու համար մի-

ջոց մը պէտք էր, որ ծառայէր միանգամայն ընտանութենէ հե-
ռացած լեզուի մը քերականական պայմաններուն իրազեկ ընել
զայլս, եւ այդ պիտի լինէր ֆերախսնորթնն: Բայց քերականու-
թեանց պէտքն մեր Ոսկեգարէն սիսեալ կարծես զգալի չէր ե-
ղած, եւ այդ իսկ էր պատճառ՝ որ լեզուն իւր խտապահանջ նկա-
րազիրն կորուսած՝ անձնիւր գրչի ներքեւ իբրեւ նոր կաղապարի
մը մէջ կը ձուլուէր, ընդունակ լինելով ամեն ազաւազմանց եւ
այլայլութեանց տեղի տալու, եւ առ ի չգոյէ կանոնաւոր քերա-
կանութեան լեզուին՝ դիւրին չէր գտնել երկայնամիտ եւ վաստա-
կասէր անձեր՝ որ գրաբար շարագրուած կամ թարգմանուած եր-
կասիրութեանց մտադիր ընթերցմամբն ուսումնասիրէին լեզուն:
Իրաւ է որ յընթացս մեր Հայ մատենագրութեան յիշատակեցինք
Սորենացւոյ՝ Դաւիթ Անյալթի՝ Սաեփաննոս Սիւնեցւոյ՝ Մադիստ-
րոսի՝ Երզնկացւոյ եւ այլոց անուամբ գտնուած քերականական
գրուածներն, բայց այդ երկասիրութիւնք այժմեան քերականու-
թեանց պէտքն չէին ընուր առ մեզ, թէեւ յոյժ օգտակար էին այն
ժամանակաց բանասիրական տեղեկութեանց մասին: Կը մնայ սա-
կայն հարցանել թէ՛ նախորդ եւ ժ.Ը. դարու մէջ միաբանասիրաց
հրատարակած խառնավարեալ ֆերախսնորթննի օգուտ կրնային
յառաջ բերել — ոչ ինչ, միայն թէ լեզուի մը կանոնաց պահպա-
նութեան միջոցն ցոյց տուին մեզ, թէպէտեւ դժուարին չէ ի միտ
առնուլ թէ գրաբարի մասին իրենց առաջադրած նպատակն սր-
չափ կը հեռանար այնպիսի աղքատ ու աղճատ գիտութեան մը
առջեւէն: Մխիթար Արքայն եւս չկարաց այդ հոսանքէն զերծա-
նիլ, այլ եւ մտադիր մղուեցաւ անոր ուժգնութենէն, եւ Միա-
բանասիրաց հետեւողութեամբ գրաբար ֆերախսնորթնն մը յօրի-
նելէ զատ, սպարաստեց նաեւ մտքուր եւ գրաբարի մերձաւոր
աշխարհիկ լեզուի մը կանոններն աւանդող ֆերախսնորթնն մը,
ուղելով թերեւս դիւրացնել ժողովրդական լեզուին ուսումը,
եւ մատենագրական դիրք մը տալ աշխարհաբարին, թէպէտեւ
ինքն ալ չէր դադրեր անոնցմէ մին լինելէ որ անձկանօք
կ'սպասէին գրաբարի դիակին շուրջն հսկող արալիզաց, թէ
կրբ վերստին կեանք եւ ոգի պիտի տային նմա: Նախ-
նեաց մատենագրութեան վերծանութիւնք որ վանական կենաց
քաղցրագոյն զբաղումներէն մին էին, ընդհուպ զարթուցին
յաշակերտս Մխիթարաց լեզուին հարազատ աղբերակն որոնելու
տենչն, եւ անոնցմէ մին Միքայէլ վարդապետ Չամչեան՝ տեսնելով

Թէ Լատին-հայ ֆերախսնութիւնք ժանգոտ եւ անյարմար բանալի-ներ եւ դրաբարի գանձարանին համար, այս դարուս վերջին քա-ռորդին (1779 ին) հրատարակեց իւր Քերախսնութիւնն « յօրինեալ ըստ նախնի ուղղախօսութեան » յորում ի՛ խանգարմանց եւ յեկա-մուտ աղաւաղմանց կը զտէր հայ լեզուն, նախկին բնութեամբն ու կերպարանաւն ընծայելով զայն ի տեսիլ: Դիւրին էր գուշակել Թէ մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէր դրաբարին այդպիսի աչ-խատասիրութիւն մը, մանաւանդ երբ հետեւողներ ունեցաւ իրեն: Քերականութեանց համեմատութեամբ ոչ նուազ նաեւ լեզուին մաքրութեան եւ յառաջդիմութեան նպատեցին քառարանք. բա-ռագրոց մասին եւս մեր հին մատենագրութեան մէջ կարեւոր բան մը չենք տեսներ, եւ պատմութիւնն կը վիայէ մեզ Թէ ինչպէս քե-րականութեան նոյնպէս եւ այդպիսի երկասիրութեան մը նախա-ձեռնարկն ըրած է առ մեզ Մեղիտլանցի Փրանկիսկոս Ռիփոլս որ 1655 ին փարիզի մէջ հրատարակեց իւր աշխատասիրած հայ-լատին քառգիրքն. այնուհետեւ ուրիշներ Թէ յօտարաղքեաց եւ Թէ յազ-գայնոց պարապեցան այդօրինակ երկասիրութեանց, բայց հայերէն քերականութեանց նոր ուղղութիւն տուող ոգին հայ լեզուի բա-ռարանաց վերայ ալ ազդուապէս ներգործեց, երբ Միսիթարայ եւ իւր աշակերտաց յօրինած քառարանեկն յետոյ՝ վենետիոյ միարան-ներէն երեք վարդապետք Աւետիքեան, Սիւրմէլեան եւ Մկ. Աւ-գերեան 1784 ին ձեռնարկեցին Հայկազնեան լեզուի նոր քառգրիկ յօրինման, կէս դարու միջոցի մէջ յաջողելով այդ անման գոր-ծոյն լրմանն հասնիլ: Այս երկոց վարդապետաց վերջոյն Առնէն քառարանն առաւելապէս ծառայեց լեզուին ուսման եւ բառից ճշդութեան՝ իրբեւ ընտիր համառօտութիւն ընդարձակ բառա-րանին:

ԺԸ. դարու մէջ տեղի ունեցած դրական շարժման սկզբնա-պատճառ մը համարելով զՄիսիթար Արք. Ա ՍԵՐԱՍԱՍՏԻ, իրմով կու-զենք սկսիլ այս դարը, լոկ իրբեւ մատենագիր նկատելով զինքը:

ՄԵՍԻԹԱՐ ԱՐԲԱ ՍԵՐԱՍԱՍՏԻ

Ծնաւ ի Սեբաստիա քաղաք փոքուն Հայոց յամին 1676: Բա-րեպաշտութեամբ եւ ուսմամբ գրոց անցունելով իւր պատանեկու-թիւնը՝ քսան տարեկան հասակին մէջ վարդապետ ձեռնադրուե-ցաւ, եւ 1700 թուականին եկաւ ի Պոլիս: Այս թուականին

Պոլսոյ մէջ ընդդէմ ուղղափառաց հալածում տեղի կ'ունենար, եւ որովհետեւ Մխիթար վարդապետ այդ դասուն կը պատկանէր, ստիպուեցաւ խոյս տալ եւ թաքցիլ Եւրոպացի կրօնաւորաց մենաստանի մը մէջ, եւ Միաբանութեան նպատակաւ իւր ժողոված աշակերտներն զրկեց Մոսկովոյ որ այն ատեն վեներտոյ իշխանութեան ներքեւ էր, եւ 1703 ին ինքն ալ ծախեալ զգետուք հոն ուղեւորեցաւ, եւ կուսակալէն պատիւ գանձելով՝ Մեթոն քաղաքի մէջ հաստատեց իւր բնակութիւնն: Ինն տարի յետոյ (1712) չինեց հոն մենաստան մը եւ եկեղեցի՝ Պատին հաւանութեան կոնդակաւն: Բայց զայս ամենայն թողլով անցաւ ի վեներտիկ երբ Օսմանցիք Մոսկովի տիրեցին (1715): Տէրութեան կողմանէ ընդունելով Ս. Ղազարու կղզին՝ կանգնեց հոն նորակերտ մենաստան մը զոր հապիւ կրցաւ ի գլուխ հանել յամին 1740: Այսքանի դժուարութեանց մէջ սակայն իւր Միաբանութեան զարգացման մասին երբէք չխնայեց ջանք եւ հոգ, եւ իրրեւ անմահ յիշատակ եւ գեր ի վերոյ հաստատութիւն թողուց ազգին՝ կրկին Միաբանութիւնքն վեներտոյ եւ վիլնայի (*):

Մխիթար Արքայ գրեթէ յիսուն տարիներ գործունեայ եւ բազմալատակ կեանք վարեց եւ 74 տարեկան մեռաւ 1749 ին եւ թաղեցաւ ի Ս. Ղազար: Թողուց գրաւոր աշխատասիրութիւններ զորս յօրինած է ոչ միայն կրօնական ուսումն եւ բարեպաշտական զգացումն զարգացունելու համար առ իւրսն, այլ եւ արտաքին գիտութեանց զիրենք տեղեակ ընելու նպատակաւ: Իւր աստուածաբանական գլխաւոր երկասիրութիւնք կը համարուին Մասքի եւ Ժողովոյի մեկնութիւններն: Բազմաթիւ գրուածներ ունի նաեւ ուսումնական եւ խմատասիրական՝ յորոց բազումք լոյս տեսած չեն:

ՅԱԿՈՒ ԵԱԼԵԱՆ

Յովհաննէս Կոլտաի աշակերտներէն էր ՅԱԿՈՒ ԵԱԼԵԱՆ՝ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ (+1764), ոյր բազմաթիւ երկասիրութիւններէն

(*) Մխիթար Արքայի յաջորդ Ստեփան վարդապետ Մելգոնեանի ժամանակ միաբաններէն ոմանք հակառակելով ընդդէմ իշխանութեան Արքային՝ Ս. Ղազարու միաբանութենէն զատուեցան եւ Թրիեստ քաղաքի մէջ առանձին դպրոց եւ մենաստան բացին, եւ իրենց միաբանութիւնն սկսաւ 1774 ին: Բայց երբ Գաղղացիք տիրեցին Թրիեստ քաղաքին միաբանութիւնն փոխադրեցաւ ի վիլնայ, եւ այսպէս կոչուեցաւ վիլնայական միաբանութիւն:

գլխաւորապէս իւր ժամանակին յուզուած կրօնական խնդրոց վերայ յօրինուած՝ հրատարակուած են Զեկն հոգեւորն, Վեկն հաւատոյ, Մեկնութիւնն նարնէի, Գանձարան ծանուցմանց եւլն. ունի բաւական յստակ լեզու եւ աստուածաբանական ընդարձակ հըմտութիւն. նոյն ատեններն ծաղկած են նաեւ ՀԱՆՆԱ ԵՐՈՒՍՈՂԵՄԱՅԻ, որ ժամանակակից անցից հետ Երուսաղէմի պատմութիւնն եւ Ս. Տեղեաց դէպքերն նկարագրած է. ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՐԵՒԱՆՅԻ (+1780) որոյ գլխաւոր դործն կը համարուի Պատրաստման անուն գիրքն եւ Զամբոն. ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍՍՈՅ (+1784) որ պատմական կարեւոր գրուած մ'ունի. ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ (Գանձասարայ մետրապոլիտ)՝ Հասան Զալպեանց նշանաւոր ցեղէն՝ որ թողած է Համառոտ պատմութիւն Աղուանից երկրի անուն գրքոյկն. Էջմիածնի միաբաններէն ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԳՈՒՄԵԱՆ որ յօրինած է այլ եւ այլ Մեկնութիւններ Արարածոց, Յորայ, եւ Քարոզներ. ՄԱՆՈՒԷԼ Վ. ՇԻՐԻՆԵԱՆ եւլն. նոյն միջոցներուն ծաղկած է նաեւ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԳՊԻՐ (+1756) որ հայկական տպագրութեան մեծ ծառայութիւն մատոյց նախնեաց այլեւայլ գործերն հրատարակելով. իւր գլխաւոր երկասիրութիւնն է երկհատոր ֆերահանութիւն մը:

Յիշատակելով նաեւ այս դարու բանաստեղծներն կամ ժողովրդագական երգիչներն ինչպէս՝ ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԱՅԹԱԿԵՆ, ՕՀԱՆ, ԱԻՆՏԻՔ անուանի պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, ՊԵՏՐՈՍ ՂԱՓԱՆՅԻ, անցնիմք Մխիթարայ նախկին աշակերտաց ոմանց վերայ խօսիլ, որք թէպէտեւ ժ.թ. դարու առաջին քառորդին մէջ դեռ կ'ապրէին, բայց հմտութեամբ եւ համբաւով արդէն նշանաւոր եղած էին ժ.թ.ին մէջ: Մխիթարայ առաջին աշակերտաց մէջ որ Ս. Ղազարու միաբանութեան կը վերաբերին՝ անուանի եղան.

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱԳՈՆՑ ՔԻԻՎԷՐ

Առտեալի Հայազգի գաղթականներէն նշանաւոր ծնողաց զաւակ, որ անուանի եղաւ նաեւ իւր վարած բարձր պաշտամամբն ու գրական հանճարովն. իւր գործերէն հրատարակուած են. Տեսութիւն Ս. Գրոց հին եւ նոր Կսախարանի 7 հատոր, ճարտասանութիւն մը ընդարձակ, Պատմութիւն վարուց Մխիթարայ Աքբայի եւ այլն (1740—1824):

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶԱՄԶԵԱՆ

Բազմաճմուտ եւ անխոնջ մտք մը որ նշանաւոր եղաւ իւր

խորին հմտութեամբն զոր ունէր յԱզգային պատմութեան եւ յՍտուածարանական գիտութիւնս: Իւր ընդարձակ Հայոց պատմութիւնն եւ ահատոր, որ արդարեւ գործ է տաժանաւոր աշխատութեան եւ հետախուզութեան՝ իրաւամբ կոչել տուաւ զինքն Հայր Հայոց պատմութեան, թէպէտեւ այդ անդուգական գործն զերծ չէ ի թերութենէ, մի՛ զի Չամչեանի ձեռքն հասած չէին դեռ այն ատեն ազգային պատմիչներէն Ուխտանէս Եսիսկոպոս, Ղեւոնդ Երէց, Սերէոս, Թովմա Արծրունի, Մ. Կաղանկստուայի, Մխիթար Անեցի, Սմբատ եւ այլք, եւ երկրորդ՝ զի ուրեք ուրեք իւր կրօնական գաղտնարաց բերմանն հետեւած է ի պատմութեան եկեղեցական իրաց: Չամչեանի աստուածարանական հմտութեան վկայ կրնայ համարուիլ 10 հատորէ բազկացեալ Մեկնութիւն Սաղմոսաց գործն՝ ունի նաեւ ֆերականութիւն մը զորմէ արդէն խօսեցանք, եւ այլ եւ այլ կրօնական գրուածներ: (1758-1825):

ՂՈՒԿԱՍ Վ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ

Ինճիճեան զոյգ կ'ընթանայ Չամչեանի փոռաց եւ համբաւոյն. պատմարան եւ հնագէտ, ոյր գլխաւոր գործն է Հնախօսութիւն Հայաստանեայց անմահ աշխատասիրութիւնն 5 ընդարձակ հատոր, Հիւն եւ նոր Հայաստան, Աշխարհագրութիւն մը չորից մասանց աշխարհի 12 հատոր, եւլն: Ինճիճեան կրնայ արժանի համարուիլ նաեւ քերթող անուան իւր Անարտունոց բիւզանդեան քերթուածովն որով կը նկարագրէ Վասիորի գեղածիծաղ ախուհքը (1758-1855):

ԳԱՐՐԻԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԵՏԻՔԵԱՆ

Իրրեւ Ստուածարան ունի մեծ հմտութիւն եւ խորագնին տեսութիւն. իւր գրուածոց մէջ բարձր տեղ մի կը բռնեն Մեկնութիւն քրդոցն Պողոսի 5 ընդարձակ հատոր. յօրինած է նաեւ Շարականաց քաղաքութիւն մը, Նարեկայ Աղօթից եւ Ճառից շուրճումներն, եւ ուրիշ գրուածներ: Թարգմանութեամբ ընծայած է Ազգին Օգոստինոսի Յաղագս փառաբան Աստուծոյ պատուական երկասիրութիւնն: Իրրեւ քերթող նաեւ կրնայ հանդիսանալ Աւետիքեան Հայ գրական աշխարհին մէջ իւր ֆերքուածներովն՝ որ թէպէտ սակաւաթիւ են՝ բայց ցոյց կուտան իւր բանաստեղծական հանճարն եւ քնարերգական քերթութեանց մասին յարմարաւոր եւ ներդաշնակ գրիչը (1751-1827):

ՄԱՆՈՒԷԼ Վ. ԶԱԽՉԱԽԵԱՆ

Աշակերտ է Աւետիքեանի, եւ գրական արդիւնաւոր կեանք մը անցուց (1770—1853)։ Իբրեւ բանաստեղծ նշանաւոր է եւ ունի բազմաթիւ ֆերբուածներ՝ որք հրատարակուած են իւր մահուանէն յետոյ։ Եւրոպական նոր լեզուաց հմուտ՝ թարգմանած է ի Գաղիերէնէ ֆրանսերէնի Տերտաֆան եւ ի Գերմաներէնէ կեսների Ման Արեղին երկուքն ալ գրաբար լեզուաւ, գրեթէ վիպական քերթուածոց առաջին ճաշակն տալով Ազգին։ Հմուտ էր նաեւ Իտալերէնի եւ ունի յօրինած բառարաններ Հայ—Իտալերէն եւ Իտալերէնէ—Հայերէն՝ որք յարգի են յոյժ։

Մխիթարեան Մխրանութեանէն այս դարու մէջ յիշենք նաեւ զՄԱՏԹԻՈՍ Վ. ԳՈՐԱԳԱՇԵԱՆ՝ որ Մխիթարաց ձեռնասուռն աշակերտներէն էր, եւ գրած է Մխիթարեան ուխտի Յիսուսեայ ժամանակագրութիւնն եւ աստուածալատական քանի մը գործեր. զՍՈՒՔԻՈՍ Վ. ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ Շոռոքեցի եւ զՎՐԹԱՆԷՍ Վ. ԱՍԿԷՐԵԱՆ՝ որոց առաջինն յօրինած է չափաբերական երկասիրութիւններ, եւ երկրորդն նշանաւոր է իբրեւ թարգմանիչ Հոռովեակիան պատմութեան Ռոլենի, եւ Թեսալոսի բարոյական իմաստասիրութեան եւ այլ գրոց (1720—1810)։

Այս դարու մատենագրաց կարգին մէջ կրնամք դասել նաեւ Մխիթարեանց վանքէն դուրս իրենց անհատական հանճարոյն շնորհիւ հայ գրականութեան կամ լեզուին վառք եւ բազմաթիւ աշակերտաց ուսուցիչ հանդիսացող ԳՐԻԳՈՐ ՓԵՇՏԻՄԱԼՃԵԱՆ պատուելին, եւ ՅՈՎՀԱՆ ՄԻՂԱ ՎԱՆԱՆԳԻՅԻ վարժապետ քահանայն, որոց առաջինն ի Կ. Պօլիս, եւ երկրորդն ծաղկեցաւ ի Չմիւռնիա ԺԹ. դարու սկիզբներն։ Փէշտիմալճեանի քերթողական գլխաւոր գործն է Դիւնառնութիւն ի չարչարանս Քրիստոսի ընդարձակ քերթուածն՝ որ թէ՛ ըստ լեզուին եւ թէ՛ ըստ իմաստիցն ծնունդ է զգայուն սրտի եւ վարժ գրչի, գրած է նաեւ Լուսաշարիղ գիրքն՝ Հաւատոյ հանգանակին վերայ, Քեսականութիւն մը, Տրանսքանութիւն եւ այլն. բայց Փէշտիմալճեանի գրական աշխատասիրութեանց մէջ միշտ բարձր տեղ մը կը բռնէ Հայկազնեան լեզուի երկհատոր բառարանն, որ իւր մահուանէ վերջ հրատարակուած է (1775—1857)։ Իսկ վանանդեցին (+1840) բնատիպ հանճար մ'է, վառ երեւակայութեան եւ ընդ նմին մշակուած մտքի տէր, իւր գործերէն Ու-

կեղար եւ Արփիսական Հայաստանի կոչուած քերթուածներն բաւական են իւր անվիճելի արժանիքն ցոյց տալու . միայն քերթողին մի մեծ թերուծիւնն եղած է անսովոր բառեր յաճախակի գործածելն :

Փէշտիմալճեանի ժամանակակից վարժապետաց մէջ նշանաւոր եղան նաեւ Գէորգ ՊՍՏՈՒԵԼԻ, լեզուագէտ անձ մը, որ ի միջի այլոց յօրինած է Պարսկերէն-Հայերէն Բառարան մը, ՊԱՂՏԱՍԱՐ պատուելի Պալատու, ԽԱԶԱՏՈՒՐ վարժապետ Սամաթիոյ, ԹԱԳՒՈՐ վարժապետ . Տ. ՄԵՍՐՈՎՊ ՔԱՀԱՆԱՑ՝ որ ֆերականութիւն մը գրած է . ՖԻԶԻՔԱ ՊՕՂՈՍ պատուելի, որոյ բազմաթիւ գործերէն միայն ՏՐԱՆՔԱՆՈՒՅԻՐԱՆ լոյս տեսաւ իւր մահուանէն վերջ . ԱՆԳՐԷԱՍ վարժապետն Խասգիւղցի՝ որ ի Զմիւռնիա դասախօսելով ի Մեսրոպեան վարժարանի բազմաթիւ աշակերտներ ունեցաւ . քաջամուտ էր Հայերէնի եւ քանի մը Եւրոպական լեզուաց, եւ գրագիտական ճաշակի տէր լինելով միանգամայն թողած է արձակ եւ չափաւ գրուածներ (+ 1857) :

Սոյն դարու վերջերն հանրածանօթ բանաստեղծ մ'էր ՍԱՅՆԱԳՆՈՎԱ, զոր վրաց Հերակլ թագաւորն իւր արքունեաց երգիչ ըրած էր : Իւր երգերն հաւաքելով ընտիր ծանօթութեամբ հրատարակեց 1852 ին Գէորգ Հախվերդեան Գուրաւնի մակադրով : Սայեադ-Նովա 58 տարեկան կրօնաւորելով՝ ութսնամեաց հասակին մէջ սպաննուեցաւ յեկեղեցւոջ Հաղբատու (+ 1795) : Նոյնպէս նշանաւոր էր Սերովբէ վարժապետ Պատկանեան Կ. Պօլսեցի, որոյ երգերն հրատարակուեցան ի Մոսկուա 1857 ին :

Գ Ա Ր Ժ Թ .

ԺԹ. դարու հայ մատենագրական շարժումն արդարեւ եւրոպական յառաջադիմութեան եւ քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնն խորապէս կրելով, տեսաւ իւր առջեւ բացուած լայնածաւալ ասարարէզ մը : Նախկին դարերու մէջ յաւէտ աստուածաբանական կամ եկեղեցական գրուածոց՝ իսկ իմաստասիրական կամ գիտական արտագրութեանց խիստ քիչ անգամներ հանդիպեցանք . բայց ի ներկայ դարուս՝ մանաւանդ մեր օրերուն մէջ՝ մատենագրութիւնն աւելի ընդարձակ նշանակութիւն մ'առաւ, թէպէտեւ դեռ

զուրկ է գործօն հանդամանքէ : Վասնզի «կայ գործօն մատե-
նագրութիւն մը որ, ինչպէս կ'գրէ Արդոյ մարդկեղէն կեանքի
ամէն պատահարաց եւ ընկերութեան ամէն շահերու եւ կրից
խառնուելով կ'կազմակերպի . բեմերու վրայէն արտասանուած
ճառեր, կրօնի պաշտօնէից վարդապետութիւնք, փիլիսոփայական
տեսութիւններ, բանաստեղծին երգերն, պատմական վէպեր, ան-
հատական կենաց յիշատակարանք եւ մինչեւ իսկ ընտանեկան թրղ-
թակցութեանց մէջ ի վեր երեւցած սրտի գեղումներն մատենագ-
րութեան անսպառ նիւթերն պիտի լինին» (1)

Մեր այժմեան մատենագրութիւնն եթէ ոչ բողբոջին՝ գէթ
մտտամբ այս չրջանակին մէջ թեւակոխած է, սակայն ամէն ճիւղե-
րու մէջ հետեւակ է տակաւին : Մեր ատենական բեմերու վրայ
հազիւ կը լսուի ձայն մը՝ պերճախօս բարբառ մը որ ազգին շա-
հուց եւ ներքին բարեկարգութեան նկատմամբ այնպէս ճառէ ինչ-
պէս կ'պահանջեն ժամանակին պէտք եւ ճարտարխօսութեան ար-
ուեստին պայմանք . եկեղեցական բեմերու վրայէն հազիւ ժողո-
վորդն կը լսէ քարոզներ՝ որ ուսումնասիրութեան նիւթ եղած
լինին վարդապետին խորհրդածութեանց, թողունք որ գրեթէ
կէս տարու միջոցի մը մէջ հրատարակուած չէ բան մը՝ որ ազգա-
յին-եկեղեցական պերճախօսութեան կամ մատենագրութեան մէջ
գրաւէ բարձր ու կարեւոր տեղ մը . մեր բանաստեղծութիւնք
աւելի տաղաշարական գեղեցիկ շէնքեր են եւ զգացումներու
խանդավառ շեշտեր՝ ուր իմաստասիրութիւնն մուտ չգտներ յաճախ,
իսկ բուն իմաստասիրական գրուածներն ազօտ օրինակութիւններ
են միայն Եւրոպական իմաստասիրաց հատորներու մէջէն . ազգա-
յին եւ ընկերային վիպասանական ճիւղն ալ տարրական վիճակի
մը մէջ է գեռ : Սակայն ինչ որ ալ լինի, յառաջդիմութեան
օրէնքն սկսած է ուղղութիւն տալ մեր ամէն գործոց, եւ մեր
մատենագրութիւնն միշտ աստիճանաչափ գործին պիտի լինի մեր
մտաւոր կարողութեանց եւ զարգացման : Մեր դարու գրականու-
թեան ճաշակն յղիւտեցաւ այլ եւ այլ ազգաց նշանաւոր հանճար-
ներու երկասիրութեանց թարգմանութեամբք . այնուհետեւ՝ բա-
նաստեղծութիւն, իմաստասիրութիւն, պատմութիւն, գիտու-
թիւնք լուրջ դրաղումներ եղան, եւ մատենագրութիւնն՝ որ վան-
քերու եւ կրօնաւորաց մենաշնորհն կը նկատուէր՝ ժողովրդեան
զաւակաց ազնուական միջնորդն եղաւ՝ ընկերութեան ամէն խա-

(1) Artaud, մատենագիր Գաղիացի (1772—1849) :

ւերուն մէջ մտաւոր յառաջադիմութեան մղում տալու համար :

Գոյն այդ նպատակաւ Պոլսոյ մէջ եւ յայլ գաւառս հաստատուեցան տպարաններ , եւ անոնք որ ժողովրդեան մօտ կ'ապրէին եւ ժողովրդեան սրտին եւ մտաց հետ խօսելու լաւագոյն միջոց կ'ընտրէին այն լեզուն՝ զոր ժողովուրդն կարող էր հասկանալ , այսինքն աշխարհաբարս , ոյժ ու կերպարան տալով նմա՝ սկսան հրատարակել բազմաթիւ գրուածներ՝ թարգմանութիւններ եւ այլն , թէպէտեւ գրաբարիւ յօրինեալ երկասիրութիւնք եւ թարգմանութիւնք թէ՛ ոճի եւ թէ՛ գրական արժանեաց կողմանէ ազնուակա-նագոյն լինելով դեռ կը գրուէին մեր մատենագրական ասպարէզն՝ հրապոյր եւ ցոլք ցանելով , եւ գրաբարս՝ իրրեւ նախնեաց անբռնարարելի աւանգ մը՝ մագնիսական զօրութեամբ կ'դիւթէր եւ տակաւին կ'դիւթէ Հայ գրագիտաց բազմաց գրիչներն :

Բայց երկու լեզուաց միանգամայն գործածական լինելու մըր-ցումն վերջապէս օր մը պիտի փոխուէր ի պայքար , ինչ որ արդէն տեղի ունեցաւ քիչ տարիներ յառաջ : Աշխարհաբարի կողմ-նակից գրագէտք մերթ անհատական եւ մերթ հաւաքական ճիգեր թափեցին այդ լեզուին նախապատուութիւն եւ գործունէութիւն տալու , եւ այդ շարժման արդիւնք եղաւ Ուղղախօսութիւն արդի նայ շեղուի կոչուած քերականութիւն մը՝ որ Ռուսինեանի՝ Օտեանի եւ այլոց նախաձեռնութեամբ պատրաստուած գործ մ'էր 1855ին հրատարակուած , նպատակ ունենալով ռամկական բարբառն կա-նոնի տակ դնել նոր ուղղագրութեամբ եւ բառերու բացատրու-թեանց նորութեամբ լեզուն ճոխացունել . 1864ին երեւեցաւ Բի-րէճճեանի հայերէն ֆեռականութիւնն աշխարհաբար շեղուի . երկու տարի վերջ՝ հրատարակուեցաւ Վիէնայէն Հ . Արսէն Այտրնեանի Քենակական ֆեռականութիւնն աշխարհաբար շեղուի ընդարձակ գրուածն՝ յորում արդի հայերէն լեզուի ծագումն՝ էութիւնն՝ պատմութիւնն եւ ներկայ վիճակն ի քնին առնելով , աշխարհաբարի ճակատագիրն վճռեց . հուսի յետոյ աշխարհաբարի նոր քերական-ութիւն մը ուզեց մուծանել Պ . Մ . Չերազ , շնորոգական լեզու մը , որով յօրինած էր նաեւ իւր Գրական փորձերուն մէջ ամփոփեալ զանազան գրուածներն , եւ որ քիչ ժամանակի մը համար միայն հետեւողներ ունեցաւ : Բայց այս ամենայն դեռ բաւական չէին եղած գրաբարի նկատմամբ ումանց մտաց մէջ տարրացած ծայ-րայեղ նախապաշարումն ցրել կամ ի չափու դնել , եւ ծանօթ ու ժողովրդական լեզուի մը կիրառութեան իրաւունքն՝ որ աղբիւն

ներքին յառաջագիտութեան տարրերէն մին էր՝ բազմաց յարձա-
կումներէն մերթ ընդ մերթ սուղեցաւ, եւ վիճարանական յող-
ուածներ երկար ժամանակ գրաւեցին լրագրական սիւնակներն,
մինչեւ Արամազդ եւ Անահիտ դիցարանական անուններու տակ
զայրագին եղաւ վէճն, եւ հրապարակ իջաւ նշանաւոր հայագէտն
Գարագաշեան, լեզուարանական օրինաց ներկուս համութեամբ
պաշտպանելու համար գրարարի դատն: Մեր համոզումն լինելու
թէ այլ եւս պէտք է դադարին այդ օրինակ ամուլ պայքարներ,
նկատելով որ ո՛չ զգրարարն պարսաւելու եւ անոր ուսումն անօ-
գուտ իմն համարելու ձախող վարդապետութիւնն, եւ ո՛չ ալ ըզ-
գրարարն գործածական ընելով՝ զաշխարհարարն վտարելու խօլ
եւանդն այլ եւս մէտ մ'իսկ չեն կռեր ուղղախոհ եւ ողջամիտ
կարծեաց նժարին մէջ:

Աշխարհարարի եւ գրարարն մարտն յերկուց կողմանց անպար-
տելի մնալէ վերջ՝ առաջնոյն յաղթութիւնն աներկեւան եղաւ, զի
գիտութեան հետ ամէն ինչ, մինչեւ իսկ գրագիտական լեզուն ու
մտածութիւնք ռաւիւսցնելն առանց ստրկացնելու ժժ դարու
ոգին է, եւ անցած են այն դարերն՝ յորս երբեմն ամէն ինչ որ
խրթնատեսիլ էր եւ անմատոյց ժողովրդեան աջաց համար՝ միշտ
վէհ եւ լուսաճաճանչ շրջանակ (nimbe) մը կ'կրէր. իսկ այսօր գր-
րարարն երկիւղածաց ոմանց հիացումն ու մեծարանքն կ'ընդունի
ո՛չ եւս իրբեւ Արամազդայ արձանն՝ այլ իրբեւ Փիղիասի մը հրա-
շակերտ: Փութանք ուրեմն ըսել թէ այլ եւս մեր մատենագրա-
կան լեզուն է աշխարհարարն, թէպէտ կարելի չէ ուրանալ թէ
գրարարէն կ'առնու նա իւր արդուղարդը, եւ թէ այս դարու
մէջ յօտարազգի մատենագրաց գրարար թարգմանեալ այն քերթ-
ուածներն ու երկասիրութիւնք՝ որք մասնաւորապէս արդիւնք են
Բագրատունւոյ եւ Հիւրմուզի գրիչներուն, մեր նախնեաց լաւա-
գոյն գործոց հաւասար պիտի ընթերցուին յաճախ, ցորչափ հայ-
կական լեզուն հնչէ ի շրթունս Հայոց:

Աշխարհարարի ընդհանրացումն զգալի ըրաւ նաեւ դաւառա-
կան բառերու կարեւորութիւնն, որք անհրաժեշտ էին լեզուին
ճօխացմանն, եւ որոց յերկար ժամանակաց հետէ այլեւայլ հայ
բառարանաց մէջ երկրորդական տեղ մը միայն ցուցուած էր, բայց
այդ բառերու անկապտելի նուիրականութիւն մը տուաւ Պ. Նո-
րայր Բիւզանդացւոյն ֆրանսահայ բառագիրքն, եւ գիտական
աշխատութիւնք նորանոր բառերու լեզէոն մը յերեւան բերին:

Ի մէջ Կոյս դարուս հրատարակուած յրագիրք եւ պարբերական հանդիսք մեծ մասամբ նպաստեցին աշխարհիկ լեզուի կանոնաւորման եւ զարգացման, հետզհետէ թօթափելով ի նմանէ իւր մուրացածոյ՝ ճասպղ եւ օտարտի բացատրութիւններն ու բառերը: Այդ գրուածոց մէջ գլխաւորներն են, Պալքազարեանի հիմնադրութեամբ ի Զմիւռնիա լոյս տեսնող Արշալոյս արարեսեան քաղաքական եւ բանասիրական օրագիրն՝ (1840—1885) զոր այժմ կը խմբագրէ Յ. Կ. Սվաճեան. վէնեակոյ Մխիթարեան Հարց Բազմալիկան (1845—1885) որ դեռ կը շարունակուի. Վիեննայի Մխիթարեան Հարց Եւրոպա շարաթական հանդէսն (1847—1858) եւ այլն: Իսկ այսր քան զկէս դարուս սկսան հրատարակուիլ Կ. Ս. Իւթիւճեանի Մասիս օրագիրն (1852—1885) որ անհամեմատ ծառայութիւն մատոյց աշխարհիկ լեզուին. Խրիմեան Հայրիկի Արժուի վասպուրականն (1855—1864) Գարրիէլ Վ. Այվազովսքուոյ Մասեաց աղաւելին (1855—1865). Պ. Սիմէոնեանցի Մեղո Հայաստանիս (1857—1885). Տէրոյէնց պատուելոյ Երեւակն (1857—1865). Էջմիածնի Արարս ամսագիրն (1868—1885). Արգար Յովհաննէսեանցի փորձ եռամսեայ հանդէսն եւ Արձագանգն (1876—1885). Մ. Մամուրեանի Արեւելեան Մանուլն (1880—1885). Գրիգոր Արժրոււնոյն Մշակն (1870—1884): Իսկ մօտ ժամանակաց մէջ ի լոյս կ'ընծայուին Երկրագունն հանդէսն՝ զոր կ'հրատարակէ Ասիական ընկերութիւնն, Մասիս շարասքերքն եւ Արեւելին. Պսակ լրագիրն յԵրեւան՝ խմբագրութեամբ Վասակ Պասաջանեանի եւ այլն եւ այլն, եւ քանի մը հանապաղօրեայ թերթեր ֆունջ, Հայրենիք, Կոյս եւ այլն:

Իսոյց ազգային-գրական յառաջադիմութեան հիմնաւոր եւ ուղիղ պատրաստութիւն մը պիտի տային վարժարանք՝ յորս ուսանող մանկտին իւր լեզուին եւ մատենագրութեան եւ օգտաւէտ ուսմանց պարապելով՝ բեղնաւոր մտաց տէր՝ դուրս պիտի ելնէր այդ շէնքերու լուսաւոր սեմերէն, եւ այս նպատակաւ կանգնեցան Մեարոպեան վարժարանն ի Զմիւռնիա, Ներսիսեանն ի Տիպլիս, Ճեմարանն յԻւսկիւտար, Խաչիպեանն ի Թէոդոսիա, Ս. Փրկչի վարժարանն յԵփեսոս-Գուլէ, Նուպար-Շահնազարեանն ի Խասգիւղ. Գեորգեանն յԷջմիածին. եւ աւելի մօտ ժամանակներս Պերպերեան եւ Մեզպուրեան վարժարանք յԻւսկիւտար, Հայկական կրթարանն յՕթթաքէոյ, Ընկերական վարժարանն յԵրզնկա, Սանասարեանն ի Կարին, Կեղրոնական վարժարանն ի Վան եւ Միացեալ ընկերու-

Թեանց կողմանէ յայլ եւ յայլ դաւառու հաստատուած վարժարաններն եւ այլն, եւ Մխիթարեանց բարձրագոյն վարժարաններն ի Պոլիս եւ այլուր :

Կրթական այս մեծ ջանքերն անշուշտ պսակուեցան եւ պիտի պսակուին ընծայելով ազգին գրագէտներ եւ գիտուններ՝ որք ազգային մատենագրութեան գործիչներն լինելու ազնուագոյն պաշտօնն ունին. չկարեմք լուել նաեւ զհաստատութենէ Ազգային Մատենադարանին որ ի Ղալաթիա :

Անցնինք այժմ խօսիլ թի՞ դարու մատենագրաց վերայ՝ յորոց ոմանք թէպէտեւ նախընթաց դարու մէջ յիշատակելոց հետ ժամանակակիցարար սպրած են, բայց իրենց բազմարդիւն կեանքն այսր քան զկէս դարուս երկարաձգուած լինելով՝ արժան կ'համարուիմք զնել գանոնք ի շարս հեղինակաց ներկայ դարուս. ասոնք են Հ. ՄԿՐՏԻԶ Վ., ԱԻԳԵՐԵԱՆ՝ իւր եղբայրն Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, եւ Հ. ԵՂԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԹՈՎՄԱՃԱՆ :

Ն. ՄԿՐՏԻԶ Վ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ

1174ին մինչ տասներկու տարեկան էր, իւր հօր անկիւրացի Աւգեր Հայրսպետի ձեռամբ Ս. Ղազարու վանքն տարուեցաւ, ուր 80 տարիներ կրօնաւորութեամբ ազրեցաւ Միարանութեան մէջ : Քահանայ ձեռնադրուելէն վերջ (1786) 10 տարւոյ չափ դասախօսութիւն ըրաւ ի վանսն, յետոյ 15 տարի վերակացու եւ դաստիարակ էր պատանեաց եւ եղբարց, ութ տարի քարոզչութեան պաշտօն վարած է նաեւ ի Պոլիս, եւ 20 տարի ընդհանուր ակթուակալ եղաւ Մխիթարեան միարանութեան վեներակոյ : Իւր այս բազմաժխոր զբաղմանց մէջ զարմանալի է որ երբեք իւր գրիչն չէ թողած իւր ձեռքէն 65 տարիներ շարունակ սարապելով ի թարգմանութիւնս եւ յերկասիրութիւնս, որոց մէջ գլխաւոր են Լյակիսար վարժարոց 12 հատոր, Հայկազնեան քաղաքի զորմէ արդէն խօսեցանք, եւ որ մեծ մասամբ իւր աշխատութիւնն է, նաեւ նոյնին համառօտութիւնն երոյ Առձեռն քառարանն, Սենեկայի ձառերն, Կիլիբոնի Յաղագս պատշաճից գործն, Մեծին Գրիգորի Հովուականին, Թասսոնի Խտալացոյն Ապացոյցք Կրօնի ջատագովական գրուածն եւ այլն : Հայերէնէ ի Լատիներէն թարգմանած է նաեւ Հայոց հարց գրուածներն 4 մեծ հատորնե-

րու մէջ (*), եւ Փիլոնի Երրայեցոյ ճառերն. բայց Եւսեբեայ Քրո-
նիկոնիին լատին թարգմանութիւնն ծանօթ եւ պատկառելի ըրաւ
զթարգմանիչն համայն Եւրոպիոյ առջեւ : Վենետիոյ Աթենէոն ճե-
մարանին կաճառորդ եւ Հռովմայ հնագիտական ընկերութեան
անդամակից լինելով՝ Լատիներէն լեզուաւ գրած եւ խօսած է
բանասիրական եւ հնախօսական այլեւայլ ճառեր :

Գրեթէ դար մը ապրելով, յալեւորեալ հասակի կնքեց իւր
բազմավաստակ կեանքն 92 տարեկան (1762—1854) :

Իւր կրտսեր եղբայրն Հ. ՅՍՐՈՒԹԻՒՆ Վ. ԱՒԳԵՐԵԱՆ՝ իրեւ
լեզուագէտ մեծ համբաւ ունեցաւ, եւ Հայերէն լեզուն ուսոյց ո-
մանց յԵւրոպացոց, յորս նշանաւոր էր Լորտ Պայրն Անգղիացի
քերթողն : Հ. Յ. Վ. Աւգերեանի գրական երկասիրութիւնք են,
Միլտոնի Իրախս կորուսեալին արձակ թարգմանութիւնն գրաբար,
Հաւասով խոստովանիւն աղօթքին 24 լեզուէ տարագրութիւնն, եւ
Լամբրոնացոյ Ատենարանութեան Իտալական թարգմանութիւնն
իւր ջանիւք եղած են : Թողունք իւր բառարաններն Անգլ—ի Հայ.
եւ Հայ—յԱնգլ. Գաղ—ի Հայ. եւ Հայ—ի Գաղիերէն եւ այլն,
(1774—1854) :

Հ. ԵՂԻԱ Վ. ԹՈՎՄԱՃԱՆ

Բազմարդիւն մատենագիր՝ որ ունէր քերթողական եռանդուն
միտք եւ բուռն ակործակ՝ եւ հետեւողութիւն ազգային եւ օտար
գեղեցիկագիր մատենագրաց : Իւր կենաց մեծ մասն անցուց վանա-
կան միայնութեան մէջ, մէկ մասն ալ առաքելական քարոզու-
թեամբ ի Պոլիս, եւ ի Թրանսիլվանիա : Յետոյ վանքին մէջ գա-
սախօսութեան պաշտօն վարեց շատ տարիներ, եւ իւր պարապոյ
ժամերուն մէջ կ'ընթեռնոյր եւ կը քննէր Յունաց, Լատինաց եւ
Իտալացոց ընտիր օրինակագիրներն : Հայ գրականութեան մեծ
ծառայութիւն մատուցած է Թովմաճան, իւր գլխաւոր թարգմա-
նութեամբքն որք են, Հովերոսի Եղիակիակ եւ Ողիակիակ գիւցաղ-
ներգութիւններն յանգաւոր տաղաչափութեամբ, Վեստա լատին
եպիսկոպոսի Քրիստոսակիակ անուն քերթուածն, Պրուտարքեայ
Զուգակիտիս վեց հատոր, Ոսկերեքանի հատընտիր ճառերն. Ա-
րիստոտէլի Բնական պատմութիւնն ու Քաղսիսիաքիւնն որոյ
թարգմանութիւնն անկատար մնացած է, Եւրիպիդէսի սղերգու-

(*) Bibliotheca Patrum Armenorum.

քիւնեղէնէն մտն զքահին եւ ին: Իւր ինքնագիր քերթուածներն որ յոյժ սակաւաթիւք են, նոյն կուտան սակայն իւր քերթողական հանձարն յնկայն (1777—1847):

մաթիւնէն զնոսեանց հեղուկ միաբաններէն զՀ. ԵՓԵՄ ՍԵԹԵԱՆ (1794—1858) որոյ գլխաւ զաստիոցն կ'համարուն իրաւագիտութիւն անուն ընդարձակ դրւածն եւ նարսաւանութիւն. զՀ. ՄԻՆՍՍ ԲԺՅԿԵԱՆ (1777—1852) որ պատմական եւ լեզուագիտական աշխատասիրութիւններ թողած է, որպիսիք են, Պատմութիւն Պոնտոսի, Ճաննեմարտնորոշութիւն ի Լեհաստան, Քառալեզու Բազմաբարձեւ եւ արագիտական տեղեկանքներ արտասիրութիւն մը եւ այլն. զՀ. ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՓԻՓՈՒՅԷԱՆ (1764—1852) որ յօրինած է Եկեղեցական պատմութիւն մը մեծ զանգուղան գրուածներ. զՀ. ԽՈՓՈՅԷԼ ԹԵՍԵԱՆ (+1858) որ արեւի քրմնի մը ներքողական նախ ի գովեստ թարգմանչաց եւ այլն: Իսկ Վիեննայի միաբաններէն զՀ. Սրապիոն Էմիլեան՝ որոյ գրութիւնն է Քառալեզու երեքլեզուեան (Գաղ-Հայ-Տաճկ.), Թարգմանչաց մեծ Վեանկիեաց մեծութիւնսն եւ Յիշատակարան Բանաստեղծութեան անուն գործ մը:

Գարուս առաջին կիսուն մէջ պակասած են ի մէջ երկու գրագէտ հայ բժիշկներ մին ՄԻՔԱՅԷԼ ԲԵՍԷՆ որ յԵՐՈՍՈՎԱ քաղաքէն է իւր ուսումն, եւ ՄԻՔԱՅԷԼ ԵՐԿՀԱՍՏՈՐ քաղաքէն մը (+1845) իսկ միւսն է ԱՆԴՐԷԱՍ ՓՈՓՈՎԻՉ Սուշովացի բժիշկն որ յօրինած է ԱՐՄԵՆԱՆ ԵՐԿՀԱՍՏՈՐ ԵՎ ՍՈՍՈՒՍ ԵՐԿՀԱՍՏՈՐ օգտակար գործը:

պատմ. և միջոց. մասի
-ամառի քաղաք. մասի
-արտագ. մասի
-ար. լեզ. միջոց. մասի

ՄԻՔԱՅԷԼ Վ. ՍԱԼԼԱՆԹԵԱՆՑ

Միքայիլայի Անտոնեանց միաբանութեան անդամ էր ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՍՈՒԼԿԵՍԵԱՆ, որ ապա ի Ռուսաստան երթալով էջմիարծնի միաբանութեան անդամ գրուեցաւ եւ Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Մոսկուայի ձեմարանին տեսչութեան եւ տպագրելի մատենից քննչութեան պաշտօն վարեց. միանգամայն դասախօս էր Ապտուածաբանութեան, փիլիսոփայութեան եւ հայկարանութեան: Իւր գրական տաղանդն ակներեւ կրտսնուի իւր գրուածոց մէջ, որպիսիք են Քառալեզու Բազմաբարձեւ, ԽՏՐՈՅ ԿԱՍՏՈՅ ԵՎ ԱՅԼՆ. Թողած է նաեւ ֆրանսերէն մը, նարսաւանութիւն, Տրամաբանութիւն եւ այլ բազմաթիւ երկասիրութիւններ: Իւր մահն հանդիպած է գարուս առաջին կիսուն:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՒԷԱՆՑ

Հայրենեաց նուիրեցիւր սրտառու զքնարն, հեղինակելով բազմաթիւ քերթուածներ, որք թէպէս անամբօրէն լեզուակցորինուած են, այլ անոնց մէջ ի վեր երեւցած իմաստից եւ զգացմանց վեհութիւնն ճշմարիտ քերթող մը կ'ընկերայացունեն պիտի յիշատար Արովեանց անյայտ եղած է 1848 ին :— Գառաջ քան զԳրմանեկայ դարուս իրեւ ռուսահայ երգիչը կամ բանաստեղծը Չամբարէի նաեւ Ա.Ա.ՄԳԱՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՃՏԷՐԱՍԵՑԻ, որ իւր հանճարով որով գեղեցիկ երգեր արտադրեց՝ սիրելի եղաւ Եփրեմ կաթողիկոսին : Մոսկուայի մէջ քահանայ ձեռնարկելով յետոյ առաջնորդ կարգեցաւ վրաստանի : Այլ եւ այլ վիշտեր կրելէ վերջ նոր նախընկերանի մէջ հանդիպեցաւ իւր մահը (1786—1854) : ԱՄԱՐ ԱՒԱՐ որ ծնաւ յերեւան . սա յոյժ անսովորապէս էր ի մտեկութենէ, բայց յաղքատութենէ բռնադատեալ կոչակարիքով մտաւ : Արհեստին զբաղմանց մէջ իսկ ռուսաց հետամուտ լինելով, պարսպոյ ժամերուն հայ պարսիկ եւ թաթար լեզուաւ երգեր կը յօրինէր (+1846) . ՇԻՐԻՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, որ 1827 ին երեւան գաւառի կողմ քաղաքն ծնաւ, եւ երկու ասրեկան հասակին՝ ծաղկի հիւանդութենէն կորոյտ իւր երկու աչերն . թաթար լեզուաւ կ'յօրինէր իւր երգերն, բայց վերջը իւր բարեկամաց յորդորմամբ հայերէն լեզուաւ սկսաւ յօրինել եւ երգել : Իոյ յայտն Սոցա ժամանակակից կը համարուի նաեւ ՂԱՌԿԻՍՅԱՍ ԿԱՐՆԵԿԻ ԵՐԳԻՉԸ :

ՄԵՍՐՈՊ ՍԱՐԿԱԿԱԳ ԹԱՂԻԱԴԷԱՆՑ

Միտրան Ս. Էջմիածնի, որ մեծ համբաւ ունեցաւ իրրեւ քան մատենագիր լեզուագէտ, կրօնագէտ եւ հրատարակողիք : Երկուր ժամանակ գաղթելով ի Վախթիստ, հոն ձեռնարկեց հրատարակել Ազգասեր անուն հանդէսն : Իւր նշանաւոր երկասիրութիւններն են Դիցաբանութիւն : Հեղիպոյ ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան, Պատմութիւն Պարսից եւ այլն, գրած է նաեւ Սօսեր Սոնիայի, Տոնիս Վարդգես մանուկ եւ այլ գործերի վիճամանութիւններն (+1854) : Թաղիադեանց տարի մը յառաջ վախճանած է ՊՊՂԱՍ ՊԱՏԸ ԲԻԱՐԵ Արքեպիսկոպոսեցի որ խոհապան եւ գրող էր անձ մ'էր : Իրրեւ երկասիրութիւն յօրինած է, Չանապետութիւն հիկոյորդ, Թանգարաւ խրատ եւ այլ կրօնական գրութեանք : Գրութեան

ՆԻԿՈՂՈՍ ԶՕՐԱՅԵԱՆ

Կասպիւղի վարժարանին նախկին աշակերտներէն էր ՆԻԿՈՂՈՍ ԶՕՐԱՅԵԱՆ՝ որ իւր ժամանակին ազգային գրագիտաց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ . ունի կարեւոր գրուածներ աշխարհիկ լեզուաւ , անտեսական՝ բարոյական եւ այլ նիւթոց վրայ ճառող : Ուշագրութեան արժանի եւ իւր Ընթերցասիրոյրիւն , Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան , Տնեսական տեղեկոյրիւնի , եւ այլ գրուածներ (+1859) :

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

Միաբան Ս. Էջմիածնի , պատմաբան եւ կրօնագէտ , ոյր գըլխաւոր երկասիրութիւնք են , Հերժուռն դաշակ քրոյն , կրօնագիտութիւն եւ Ռուսերենէ թարգմանեալ քանի մը կրօնական գործեր : Շահնազարեան վարդապետն արդարեւ հայ եկեղեցականութեան փառքն լինելու ամեն տրամադրութեամբ օժտեալ անձ մ'էր , բայց իւր փոքր ինչ անկախ եւ քննադատական ոգին կարի երկիւղածներու խղճին առջեւ գայթակղութեան քար մ'եղաւ : Ազգային մատենագրութեան մեծ ծառայութիւն մատուց Շահնազարեան , երբ ի փարիզ հաստատուած ատեն Շար կաշի պատմագրաց մակագրով հետզհետէ հմտալից ծանօթաբանութեամբք հրատարակեց Ստեփաննոս Օրբէլեանի , Ղեւոնդ Երիցու , Մովսէս կաղանկայտուացոյ , Մեծոփեցոյն , Սմբատոյ , եւ Վահրամ վարդապետի պատմագրութիւններն . գեղեցիկ ձեւնարկութիւն մ'էր նաեւ Երկրագուն հանդէսն՝ զոր 1864 ին սկսաւ հրատարակել ի Մանչեսթըր , եւ զոր իւր մահուանէն վերջ շարունակեցին Նուպար Շահնազարեան վարժարանի յառաջագէտ՝ աշակերտներն : Շահնազարեան գաղիերէն լեզուաւ յորինած է նաեւ քանի մը երկեր , ինչպէս են , Ծրագիր պատմութեան Հայոցն եւ Ղեւոնդ Երիցու պատմագրութիւնն զոր ի գաղիերէն թարգմանելով ծանօթացուցած է Եւրոպոյ : (+1865)

Շահնազարեանէ տարի մը վերջ վախճանեցաւ ՄԱՏԹԷՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (+1866) որ իրբեւ մատենագիր թողած է 12 կտոր երկասիրութիւններ , յորոց յիշենք միայն՝ Բարի մտոյ եւ բարի փրկստեան , Ներածութիւն աստուածաբանական գիտեցոյց , Հակոյիսարան ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցոյ եւ այլն :

Հ. ԱՐՍԷՆ ԿՈՄԻՏԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Վենետիկոյ միաբանութեան հոյակապ անձնաւորութիւններէն մին՝ որ ժիթ դարու մատենագրութեան մէջ գոգցես նոր դարագլուխ մը բացաւ իւր երկասիրութեամբք կամ մանաւանդ թարգմանութիւններովն, որք գրաբար լեզուի հրաշակերտներն կը համարուին: Իբրեւ թարգմանիչ ի վեր է Բագրատունին քան զայլ ժամանակակիցս իւր, իբրեւ բանաստեղծ ունի ճարտար գրիչ եւ սիրտ խորագլած, եւ իբրեւ խնաստասէր՝ սեղմ եւ կորովի ոճ մը:

Քաջ ուսումնասիրած էր հելլեն եւ լատին լեզուներն, եւ մինչեւ իւր կենաց վերջին օրերն չգաղբեցաւ Աստուածաշունչ եւ Հոմերոս հաւասարապէս վերծանելէ, եւ հայերէն լեզուի ուսման հետամուտ ճգամբ՝ չբաւականանալով Ս. Ղազարու վանաց ճոխ մատենագրանին մէջ գտնուած ձեռագիրներն խնամով ընթեռնուլ՝ երկար պանդխտութիւն մ'ալ բրած է ի Փարիզ հայերէն գրչագիրներ քննելու համար:

Երիտասարդութեան հասակէն սկսեալ յօրինած է ֆերբուածներ՝ որք ընդհանրապէս յանգուոր են, եւ որոց մէջ իբրեւ զոյգ մը դոճար կը փայլին Դաշիկն յաւար եւ Ման աղիակին ընտիր բանաստեղծութիւններն: Յետ ժամանակաց՝ 1847ին՝ երբ վիրգիլեայ Մշակիականաց եւ Որատիոսի Արուես ֆերբոյակսինն գեղեցիկ թարգմանութիւնքն ի լոյս ընծայեց, ամէն քերթուածոց համար բացարձակապէս ընտրեց հայկիրան չափն՝ աւանց յանգի, եւ այդ չափաւ ո՛չ միայն թարգմանեց Հոմերոսի Իլիականն, Միլզոնի Կորուստս դրախտին, Փոսիպեայ Գերեզմանքն, եւ աւելի սուղ չափմամբ Սոփոկլէսի, Վոլգէոի, Ռասինի եւ Ալփիերեայ Ողբերգութիւնքն, այլ եւ գրուագեց Հայկ Դիւցազն վիպասանական ընտիր ու ընդարձակ քերթուածն՝ որ քերթողին գլուխ գործոցն է: Իմաստասիրական գրուածոց մէջ տրամաբանական լեզուի յստակ ոճ մը կառնու իւր գրիչն, ինչպէս ցոյց կուտայ Սուաէի Տրանսքանկոսքեան թարգմանութիւնն, նաեւ Արուես քարտի խորհեղոյ եւ քարտի կեղոյ ինքնագիր գրքոյկն: Ոչինչ ընդհատ ճարտար հանդիսացաւ Հ. Արսէն արձակ գրուածոց թարգմանութեան մասին, եւ իւր անզուգական գրչին արդիւնքն են Պօսիւէի Դաւթանակականաց, Մասիլեոնի փոփրիկ փոստակոյցաց, Գեմուսթենի՝ Եսքինեսի ու Կիկերոնի նախից, Թէոփրաստեայ Նիարագրոց թարգմանութիւնք:

Բազմաատունին իւր ծերութեան հասակին քերթողական պարապմանց հրաժեշտ տալով ընտրեց զպատմականն, բայց երբ ձեռնարկեց իրրեւ առաջին պատմական գործ թարգմանել կեսարու Յիշատակարանի անուն գրուածն, դեռ յաւարտ չհասած՝ մահն իրեց զինքն իւր Միարանութենէն ի հասակի 76 ամաց (1790—1866) :

Ն. ԵԴՈՒԱՐԴ Վ. ՀԻՒՐՄԻԻԶ

Բազմաատունոյն աշակերտ է Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ՝ որ իւր վարդապետին գրական փառացն ու դրից զուգահաւասար կերելի միշտ, աւելի իրրեւ թարգմանիչ քան իրրեւ քերթող : Մեր գրաբար մատենագրութիւնն շատ ինչ կը պարտի Հիւրմիւզեանի, որ իւր երկարժամանակեայ կեանքն անցուց գրական աշխատասիրութեամբ . իւր երկոց մեծագոյն մասն թարգմանութիւնք են՝ այնպիսի գոզտր ու նկարէն ոճով յօրինուած՝ զի կարելի չէ առանց հրատարակող զգալու ընթեռնուլ զայնս : Ոչ երբէք հեռանալով հայերէն բացատրութեանց հարազատութենէն՝ իւր թարգմանութեանց մէջ դարձուածոց ճարտարութեամբ միշտ նորութիւն մը եւ թարմութիւն կուտայ լեզուին, մանաւանդ նկարագրական կամ բանաստեղծական գրուածոց մէջ թէ յարձակ եւ թէ ի չափաւ բանս . վկայ են այսմ Ֆենեղոնի Տեղեւմախի, Պերնարտէն-Տը-Սէն Բիէրի Պօղոս եւ Վիրգիլիս վիպասանութեան, Ֆրոբանու Նոււս պոսիլիոսին, Վիրգիլեայ Ենեակալին եւ Լ. Ռասինի ի կրօն քերթուածոցն ընտիր թարգմանութիւններն :

Բաց յայս գործերէն՝ Հ. Եդուարդ թարգմանած է նաեւ Պարթեւլի գաղիացոյն Ուղեւորարիւն Անախարեսայ գործն, Ռոլենի Հնախօտարիւնն, Մանձոնի Իտալացոյն Խօսեցեալն, Գոթէն Գաղիացի տիկնոջ Ախորակալն, Մեթասթասեայ եւ Վայլոց թատերական քերթուածներն, Տակիտոսի Տարեգիրքն, Փեդրոս Լատին քերթողի Առակին եւ ուրիշ աստուածաբանական գործեր թէ՛ գրաբար եւ թէ՛ աշխարհաբար լեզուաւ : Իւր կենաց վերջին օրերուն պարապած է թարգմանել Պօսիւէի, Մասիլեոնի, Պուրտալուի ի պատիւ Տիրամօր կուսին յօրինած ներբողական Քարոզներն : Իսկ Հիւրմիւզի ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ գլխաւոր տեղ մը կը բռնեն Բուրասանի անուն 4 երգերու բաժնուած սիրուն քերթուածն, զոր Տըլլի Գաղիացոյն համանուն երկասիրութեան հետեւողութեամբ յօրինած է, եւ այն զանազան փերուածներն՝ յորս յոյժ

յարգի են քուղրերն եւ հովուական զեղօններն . այս վերջիններն թէ՛ ոճոյ եւ թէ՛ սարգութեան կողմանէ կը յիշեցունեն զՀովուականն Վիրգիլեայ զորս ինքն իսկ Հիւրմիւզ թարգմանած է : Գրած է նաեւ Առնէոն անսասնութիւն, Դիցարսնութիւն, եւ Արուես քանասեղծութեան, տաղաչափած եւ լուսարանած է Յոբայ գիրքն, յօրինած է նաեւ Մաղրակի չափաւ, Օրհնութիւնք, Առակք Վրոյրի եւ այլն (1791—1878) :

Հիւրմիւզեանի հետ փութանք յիշել իւր հարազատ երէց եղբայրն Հ. Գէորգ ՀԻՒՐՄԻԻՉԵԱՆ, որ աշխատակից եղած է իւր եղբոր մանաւանդ ի թարգմանութեան Հնախօսութեանն Ռուսի . ունի նաեւ քանի մը ֆերքուածներ, եւ գեղեցիկ թարգմանած է Գոռնէյլի Պոլիկսոս եւ Ռասինի Գորոյիս անուն թատերգութիւններն, նաեւ Պուրտալուի Հոգեւոր առանձնութիւն գրուածն, եւ Բագրատունեայն յանձնարարութեամբ ինքն շարունակած է նորա թերթի թողած Յիշատակարանաց թարգմանութիւնն (+1878) :

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

Հանրածանօթ ուսուհայ բանաստեղծ եւ հրապարակագիր, որ իւր եղբրական մահուամբն յաքսորանս՝ տխուր ու անջինջ յիշատակ մը թողուց իւր հայրենակցաց եւ ազգայնոց սրտին մէջ : Աշակերտած է Տէր Գարբիէլ Պատկանեանի՝ ուսուսչաց քերթողաչօր, եւ յետոյ ուսուցչական վկայական ստանալով Ս. Փեղբըսպուրկի կայսերական համալսարանէն, երկար ատեն դասախօսութեան պաշտօն վարեց Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանին մէջ :

Իբրեւ բանաստեղծ՝ Նալբանդեան թողած է հոգեչունչ եւ անմահ երգեր, որպիսիք են, Ազատ Աստուած . Իսայացի աղջկան երգն, Երսզն եւ այլն, եւ իբրեւ հրապարակագիր փայլած է Հիւսիսափայլի⁽¹⁾ էջերուն մէջ, կեղծ ստորագրութեանց տակ իւր անկեղծ սկզբանց ու զգացմանց թարգման կանգնելով : Զանազան արձակ գրուածոց մէջ՝ զորս երկասիրած է Նալբանդեան, գլխաւոր տեղ մի կ'ընէ Երկրագործութիւն անուն ընկերաբանական գործն . նաեւ նախնեաց քանի մը գործերն աշխարհարարի վերածելով հրատարակած է այլ եւ այլ ծանօթութեամբք (1850—1866) :

(1) Այս անագիր հանդէսին (1858—1865) ստորագրիչ բնակիչներն էին Երկրագործութիւնը :

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹ-ԱՇԼԵԱՆ

Մխիթարեանց Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին նշանաւոր աշակերտներէն մին՝ որ հմուտ էր Հայերէնի, Գաղիերէնի, Իտալերէնի եւ այլն: Իւր գրական բարձր տաղանդովն արդի աշխարհիկ մատենագրաց կամ քերթողաց մէջ առաջին տեղն կ'գրաւէ: Իւր ֆերրուածներէն զմասնս յաշակերտութեան իւրում յօրինած է, իսկ մեծագոյն մանաւանդ թէ գեղեցկագոյն մասն գրած է աստ ի Պոլիս դասախօսութեան պարապելու ատեն, եւ այդ երգոց մէջ կ'ցոլան քերթողին մեղամաղձիկ զգացումներն ու անթարգմանելի խանդը:

Ունի նաեւ թատերական երկասիրութիւններ, որոցմով իրաւամբ ճանչցուած է հայկական թատրոնին գլխաւոր գործիչներէն մին. այդ թատերախաղից մէջ՝ որք մեծաւ մասամբ ազգային նիւթերու վրայ պատրաստուած են, յաջողած է բանաստեղծն կրից լեզուն եւ բարուց նկարագիրն անթերի ցոյց տալ, բայց ոճն դանդաղ կերպարան մ'առած է, եւ այլազգ չկարէր լինել, քանի որ հեղինակն Գոռնէյլի, Ռասինի եւ այլ դասական (Classique) մատենագրաց գրուածոց հետեւողութեամբ յօրինած է զայնս: Պէշիքթալեան գրած է նաեւ քանի մը ճառեր, որ իւր միւս գրուածոց հետ հրատարակուած են իւր Մասկեագրութեան Պեշիկ-քաշկեանի մակագրով գործոյն մէջ (1827—1868):

ՊԵՏՐՈՍ ԳՈՒՐԵԱՆ

Ազգատիկ յարկի մը տակ ծնաւ ՊԵՏՐՈՍ ԳՈՒՐԵԱՆ, 1851 մայիս ամսոյ մէջ, եւ երկաթագործի մը որդի լինելով՝ ինչպէս էր Յունաց Սոփոսլէս թատերագակ քերթողն, անոր նման պարապեցաւ թատերական երկասիրութեանց: Հազիւ եօթնեւտասն ամեայ՝ թողուց շեմարան վարժարանն՝ ուր չափաւոր ուսում մ'առածէր: Գեռ եւս աշակերտ՝ կ'յօրինէր թատերախաղեր՝ յորս իւր գրչին նախընծայ արդիւնքն է Վարդ եւ Շուշան անուն գողտրիկ թատերագութիւնն:

Մինչեւ իւր քսան տարեկան հասակն չդադրեցաւ միշտ գրելէ. այսպէս երեք տարիներու կարճ միջոցին մէջ յաջողեցաւ գրական արդիւնաւոր կեանք մը շնչել: Հայկական թատրոնի վերածնութիւն մը բերելու գեղեցիկ ձեւնարկութեամբ՝ վիպական (Roman-

tique) եղանակն ընտրելով՝ պատրաստեց իւր թասրոն կամ թշուառներ ժամանակակից թատերախաղն, որ առաջին նոյն եւ վերջին փորձն եղաւ :

Մահառիթ ախտի մը դժնդակ նախազգացումն ներշնչեց դեռահաս քերթողին յօրինել իւր վեմ տաղերէն մէկ քանին՝ ինչպէս Յուշին, Լճակն, Սիրիչն, Դրժեչն, Տրտունջին, Իմ ցաւը, Իմ մահը՝ զոր եւ վերջապէս ողջունեց 1872 յունվար 21 ին :

Գուրեանի սահաւակեաց օրերն ունեցաւ նաեւ ՅԱԿՈՒԿ ՄԿՐԵԱՆ (1857—1876) հանճարեղ պատանին՝ որ Շահնազարեան վարժարանի աշակերտներէն էր, եւ որոյ աշխատասիրութեանց նախընծայ խայրիքն եղաւ Նախաշաւիղ գիտութեանց եւ արուեստից անուն գործն :

ՄՍԵՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՄՍԵՐԵԱՆՑ

Ենաւ ի Զմիւռնիա, ըսյց իւր կենաց մեծագոյն մասն անցուց ՚ի Մոսկուա՝ 25 տարիներ կրօնագիտութիւն դասախօսելով ի Լազարեան ճեմարանի : Հմուտ էր աստուածաբանութեան եւ եկեղեցական պատմութեան, ինչպէս կ'վկայեն իւր քանի մը գործերն : Հարստպատմ, Հրահանգ ֆրիւսոնեակսն հարատոյ, Պատմութիւն կարողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիւնեոնե միւնչել ցՅովն. Ը. : Երկար ժամանակ եւս խմբագրութիւն ըրած է այլ եւ այլ հանդէսներու (1808—1875) :

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

Բժիշկ՝ խնաստաէր եւ ճարտարախօս, որ իւր ուսումն առաւ ի Բարիդ 1848 ի յեղափոխութեան ժամանակ : Այդ յեղափոխութեան սկզբանց պաշտպան կանգնելով՝ մեր ազգային Մահմանագրութեան հիմն դնելու նախաձեռնարկն ընողներէն մին եղաւ : Աշխարհիկ լեզուի ազնուացման համար ալ ջանքեր ըրաւ եւ այդ նպատակաւ հրատարակեց Ուղղախօսութիւնն՝ զորմէ խօսեցանք ի վերեւ անդր, ըսյց յայդմ իւրեան գործակից եղող Օտեան Գրիգոր Էֆէնտի խոստովանութեան համեմատ, եթէ Ռուսինեան իւր ձեռամբ սրբագրած այդ գործոյն երկրորդ տիպն կարենար հրատարակել, իրենց քառութիւնն պիտի լինէր այն առաջի հայկական մատենագրութեան : Ռուսինեանի գլխաւոր հեղինակութիւնքն են 1854 եւ 1872 ի կրկին Տարեցոյցներն, Տորֆի վրայ խօսած ճառն

եւ երեսօտիսանական ժողովոյ մէջ ըրած ասեկնարանու քիւնքնի . իսկ իւր թարգմանութիւններն են էմէ Մարգէնի Մարց դասխարակութիւնն , Հիւկոյի ասեկնարանու քիւնքնի եւ նոյն բանաստեղծին Ռիւշ պրաւ թատերախաղն . այս վերջինն հրատարակուած է միայն : Ռուսինեանի մահուանէն յետոյ՝ թարգմանութեամբ Պ . Ս . Էթմէքճեանի հրատարակուեցաւ նաեւ Դասագիրք փիլիսոփայաշուքեան համասօս գրուածն՝ զոր ինքն Ռուսինեան գաղիերէն յօրինած էր , երբ դասախօս էր փիլիսոփայութեան եւ բժշկական բարոյագիտութեան ի Կայսերական բժշկական ուսումնարանին Կ . Պոլսոյ (+1876) :

Շ. ԿՂԵՄԷՍ Վ. ՍԻՊԻԼԵԱՆ

Վիէննայի Մխիթարեան միաբանութեան նշանաւոր եւ գործունեայ անդամներէն մին էր Շ . ԿՂԵՄԷՍ ՍԻՊԻԼԵԱՆ . պատմաբան , հնախոյզ եւ գրամագէտ՝ որ մասնաւորապէս ուղեւորութիւններ ըրաւ ի Հայս , եւ հայկական գրամներ հաւաքելու եւ դասաւորելու տաժանելի եւ գովելի աշխատութիւնն յանձն առնելով՝ յօրինեց բազմաթիւ հնագիտական գործեր հայերէն եւ գաղիերէն լեզուաւ յորոց ոմանք լոյս տեսան . իբրեւ պատմական գործ թողած է նաեւ հետեւեալ աշխատասիրութիւններն . որք են , Փեռնանդ գորքեզ կամ Մեֆսիկոյի առեռնիլն որ շարունակութիւն մ'է Քր . Կոյունքու անուն ազատ թարգմանութեամբ յօրինած երկասիրութեանն . Տրդասայ վերջին օրերն եւայլն : Իւր սովորական հետախուզութեանց պարապելու նպատակաւ ի Տիգրանակերտ ուղեւորելով հոն մեռաւ 1878 ին :

Սոյն թուականին մեռած է նաեւ ԱԲԷԼԵՊԻՍ ԿՈՊՈՍ ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ Միաբան Էջմիածնի , որ գրած է Պասնուքիւն մեկնասանիկն Հառիճոյ ի Շիրակ . Պասնուքիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ այլն :

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Ստեփաննոս Նազարեանց մէջ հմտութեամբ եւ հանճարով բարձր տեղ մը բռնեց Արեւիակնու նազարեանց որ ծնած էր ի Սոյ քաղաքի 1811ին . Իւր սուրբն շրաւ Ք Լազարեան ճեմարանի , եւ գրասպիկց էր Սաշապուր Արովեանի ճեմարանի , ինչին ճեմարանի գրասխաւս եղաւ Արեւելեան լեզուաց իւր փիլիսոփայութեան :

Իւր գրական աշխատասիրութիւնք են Հիւսիսարիւսյ Հանդէսն , Վարդապետարան կրօնի , Հանդիս նոր հայախօսութեան եւ դանազան բանասիրական ճառեր եւլն (+ 1879) :

ԳԱՐԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍՔԻ

Նշանաւոր պատմարան եւ լեզուագէտ՝ որ վենետից Միարանութեան անդամ լինելով՝ 1856 ին դարձաւ յիւր մայրենի եկեղեցին : Իւր բազմաթիւ երկասիրութիւններն զորս հրատարակեց թէ՛ Ս . Ղազարու վանքն եւ թէ՛ յԷջմիածին բնական ատեն՝ հաւասարապէս նպատեցին թէ՛ գրաբար եւ թէ՛ աշխարհիկ մատենագրութեան . իւր գլխաւոր գործերն են . Պատմութիւն Ռուսաց , Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան . Ռոզդոստրոսի լեզուիս հայոց , Խանգարնուխ հայկաբանութեան , Լատրան կենցաղօգոս զիսեղեցաց , Հագար եւ մի առաւելոր թանկ եւայլն : Թարգմանած է նաեւ , Յանու կաւ Յաղագս անսխալութեան պապին , Տրոզ գաղիացւոյն խորհրդածութիւնն , Ռուսաց նշանաւոր առականութիւն Վոլոյնն ճարտար եւ բնական լեզուաւ . ասոնցմէ զատ իւր վերջին երկասիրութիւններէն մին եղաւ Միշոյ գաղիացի քահանային Թե ինչպիս Հոռովեակական եկեղեցին ոչ եւս ե ողորպիսն եկեղեցի անուն գրուածոյն թարգմանութիւնն : Այլպազուրքի ծերութեան հասակին մէջ կնքեց իւր բազմալատարակ կեանքն 1882ին :

Իւր հետ յիշատակենք նաեւ զԱՐԳԻՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԹԵՊՊՈՐԵԱՆՆ որ նոյնպէս դարձաւ ի ծոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ , եւ հրատարակեց չորս բնագրածակ հատորներու մէջ անխօսութեամբ Պատմութիւնն Հայկազնեան եւ Մուրասեան վարժարանաց , նաեւ համառօտ Պատմութիւնն անցից Մուրասեան վարժարանի . Պարսք եւ իրաւունք եւ այլն (1785—1877) :

Ասոնցմէ վերջ Ազգն կորոյս իւր գրագէտ եկեղեցականաց մէջն զՎԱՀԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՏ՝ միարան Էջմիածնի եւ առաջնորդ Գայիանեանց վանուց , օրէնսգէտ եւ բանասէր , որ Միլիթար Գոչի Գասաւսանագրոց վերայ գրած է հմտալից տեսութիւններ՝ որք նախապէս Արարատ ամառաբնի մէջ երեւցան եւ յետ իւր մահուան հրատարակուեցան Էջմիածնի տպարանէն առանձին հատորով բնագրին հետ (+ 1882) . ՂՆԵՐՍԷՍ ԱՐԳԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՐ-

ԺԱՊԵՏԵԱՆ (1857—1884) պատրիարք Կ. Պոլսոյ, կրօնադէտ եւ գեղեցկախօս, որ 1864 ի կրօնական ժողովոյ ատենապետ եղած ատեն՝ ընդդէմ անհաւատութեան հրատարակեց տետրակ մը Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին եւ անոր հակառակորդներն մակադդոզ, եւ յետոյ 1874 ին մինչ առաջնորդ էր Նիկոմիդիոյ գաւառին՝ հրատարակեց իւր Ուսումն համարարքառ Անեսարանի գրուածն. զՍԱՐԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԶԱԼԱԼԵԱՆՑ որ գրած է Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան ընդարձակ գործն եւ այլ եւ այլ մանր գործեր. զՀ. ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԳԱԹՐՈՃԵԱՆ անդամ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան, որ նշանաւոր էր իւր հմտութեամբն եւ մատենագրական բարձր կարողութեամբ. իւր գլխաւոր երկասիրութիւնք են. Տիեզերական պատմութիւն մը (Հին եւ Միջին ժամանակք), Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց (մասն Ա.) եւ քանի մը կրօնական գրուածներ. Թարգմանած է նաեւ Քսենեփոնեայ Կիւրոսի խրատք եւ Կուինտոս Կուրտիոսի՝ Վասն գործոց եւ արուքեանց մեծիւ Աղեփսանդրի գրուածներն (+1882). զՀ. ԱՐՄԷՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՍԻՒՔՐԵԱՆ՝ որ սահմանուած էր Վենետիկ միաբանութեան մեծ անձնաւորութիւններէն մին լինել, բայց երիտասարդ հասակի մէջ մահն խլեց զինքն իւր գրական գեղեցիկ առաջադրութիւններէն (+1885). Իբր երկասիրութիւն թողած է միայն Եւրիպիդեայ Աղերսաւորի թատերախաղին թարգմանութիւնն, եւ բազմապէս հանդիսի մէջ հրատարակուած քանի մը սլաւոնական ընդարձակ յօդածներնաւ Խորենացոյ աշխարհագրութեան Գաղիերէն թարգմանութիւնն. զԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ Տ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ (+1885) որ բաց ի Հայրենասիրութիւն Հայոց գեղեցիկ գործէն՝ թողած է նաեւ անտիպ երկասիրութիւններ:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ

(Այս վերնագրին տակ կը փութամք ազգային մանկտուռն ծանօթացնել՝ ազգին մէջ մատենագրական արժանեօք համբաւաւոր հանդիսացող եւ իրենց գրիչն օգտակարապէս ազգային լաւաջղիմութեան նուիրելու գործունեութեան մէջ եղող անձանց անուններն՝ առ ընթեր ղնելով իրենց գլխաւոր գործոց յիշատակութիւնն: Ինչպէս ամբողջ գործոյս ընթացից մէջ նոյնպէս եւ ի Յաւելուածիս պիտի փութամք յիշատակել ազգին գիտնոց դասը կազմող եւ սակայն գրագիտական հանգամանաց տեր ճանչցուած անձանց անուանքն ու գործերը:)

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑՍԿԱՆ ՀԱՐՔ (ի Տաճկահայս) . — Խրիսեան հայրիկ, Հրաշխրակ Արարատեան եւ Հրաշխրակ երկրին աւետեաց քերթուածներն, Գրայիտի շնչանիւթ, Սիրաբ եւ Սամուել, Մարգարիտ արխայութեան երկնից, Խաչի ճառն եւ այլն: Մեկխսեղեկ արեւպիսկոպոս Սուրատեան, Եկեղեցական պատմութիւն, Պատմութիւն Նոր Կտակարանի, Կրթարան աւետարանական քանից եւ այլն: Խորէն եպիսկոպոս Լուսինեան, Վարդէնիւթ, Քնար պակնիսիւն, Ստուերֆ հայկականֆ, Նախնական եւ Կրթական ֆրիստնեականֆ, Դաշնակի Լաւարթիւնայ (թարգմանութիւն) եւ այլն: Մասրէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան, Հայրապետութիւն Հայոց: Խորէն եպիսկոպոս Աբրգեան, Տրամաբանութիւն, Վարդապետարան եւ այլն: Գարեգին վարդապետ Սուրանձեանց, Շուշան Շաւարշանայ (թարգմարութիւն) Գրոց եւ Քրոց, Հնոց եւ Լորոց, Մանանայ, Թորոս աղբար 2 մասն, Հանով հոսով եւ այլն: Վահան վարդապետ Պարսիզակցի, Յիսնակ առակի 2 հատորիկներ: Սահակ Վ. Խապաեանց, Միաբան Ս. Երուսաղէմի, Տիեզերագրութիւն, Պատմութիւն Կտակարանաց եւ այլն: Մաղափա վարդապետ Օրմանեան, քանի մը Բանախօսութիւններ եւ Դամքանականներ: Սուփաս վարդապետ Պարոնեան, զանազան ընդարձակ յօդուածներ եւ քննական տեսութիւն մը Հայկական նշանագրոց վերայ: Արիսակէս Վ. Տ. Սարգսեանց, Պակնիսիս վանցիկն եւ այլն: Տ. Յովհաննէս Բահանայ Հիւնքեարպէլէն-

սեան, Ասորգաբանական քառագիրք մը՝ որոյ ստազուրութիւնն դեռ յաւարտ հասած է: Տ. Յովհաննէս Բահանայ Սիրեան, Յիշատակարան, Աշխարհաբար Աղօթագիրք ժառանգրոց: Տ. Սահակ Բահանայ Տ. Սարգսեան Բնական կրօնագիտութիւն եւ ուրիշ մանր գործեր: Մեր մէջ դեռ կան գրական անվիճելի արժանեաց տէր եկեղեցականներ՝ որք են: Յովսէփ վարդապետ Այվազեան, Եղիշէ վարդապետ Այվազեան, Տանաս վարդապետ Ոսկան, Յովհաննէս վարդապետ Արեւունի եւլն:

— (Ի Ռուսահայս) Ծեռունի Տ. Գաբրիէլ Պասկանեան որ բազմաթիւ քերթուածներ յօրինած է, ինչպէս. Հայկերգ, Արաւերգ, Արայ Գեղեցիկ, Առնակ եւ Կարդոս, Տիգրան եւ Վահագն, Անուշաւան, Փառնակ եւ Զաւան, Մահ Պարեթի, Շաւարշ եւ Պարոյր եւ այլն (դիւցազներգութիւնք), Հոյսիսիսե, Սանդուխտ, Գաւիթ եւ Գողթար (Թատրերգութիւնք) եւ այլն: Վահրամ Եպիսկոպոս Մանկունի՝ որ ունի քանի մը գրուածներ, եւ այլն:

ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՀԱՐՔ (Վէնետոյ) Հ. Ղեւոնդ Ալիբեան՝ որ բացի պատմական եւ աշխարհագրական գրուածներէ ունի նաեւ Նուագ 3 հատոր քերթուածներ, Յուշիկ Հայրենեաց Հայոց 2 հատոր, Շնորհալի եւ պարագայ խոր, Ընդ եղևնեաւ եւ զանազան թարգմանութիւններ: Հ. Աբրահամ ձարեան՝ որ թարգմանած է Սալուստիոսի Կատիլինեան դաւաւկցութեան եւ Յուգուրթեան պատերազմին պատմութիւններն, Տակիտոսի Ալրիզոյա, Գերմանիա եւ Հոնսոբ անուն գործերն, Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութիւնն եւ այլն. յօրինած է նաեւ Երկրաչափութիւն մը, եւ Պատմութիւն Գաղիսացոց 2 հատոր: Հ. Յակոբոս Վ. Իսապետեան, Լճակիս ձկնորսը (Երեկոյեան ժամուց խորհրդածութիւնք) Պատմութիւն Փրանկ—Բրուսական պատերազմին, Պատմութիւն Բաղաբանական խոսքի Գաղիս եւ այլն. եւ զանազան ընդարձակ յօդուածներ ի Բազմալէս հանդիսի: Հ. Գաբրիէլ Վ. Զարպիանէլեան, Պատմութիւն Հայերեն դպրութեանց 2 հատոր, Պատմութիւն մատենագրութեան Միջիկ եւ Նոր դարուց յարեւմուտս 2 հատոր, Պատմութիւն մատենագրութեան Յունաց՝ Հոնովնայեցոց եւ հարց եկեղեցոյ, Մայր կամ Առաջիկ դաստիարակ մանկութեան: Հ. Սամուէլ Վ. Գաբրիէլեան, Տարեք հոնսոբական արուեստի Ֆիլոսոփ Գաղիսացոյն, Առաջիկ մտնութիւնք բանաստեղծականք Լամարիկի (Թարգմ.): Հ. Գաբրիէլ Վ. Գաբրիէլեան, Մաղիսադ Առաջիկ: Հ. Օգսենիոս Վ. Գուրգէնեան, Թարգմանած է Ֆրէսիոսի Պաշտպանութիւն Բրիտանիա-

կան հաւասոց 2 հատոր, եւ թարգմանարար յօրինած է Տարեւ
իւնասախորութեան 5 հատոր: Հ. Մանուէլ Վ. Քարունի, որ բայ
ի գիտական աշխատասիրութիւններէ՝ որք են Արուեստաբանութիւն,
Տարաբանութիւն, Բնաբանութիւն, Մեթեմաբանութիւն եւ այլն,
յօրինած է նաեւ Հնախօսութիւն Հայասանի, եւ թարգմանած է
այլեւայլ գործեր: Հ. Ներսէս Վ. ձնօյեան, Առնօնն ժամանակա-
գրութիւն, Պատմութիւն արեւելեան հիւն ուզգաց, եւ քննադատական
քանի մը յօդուածներ ի Բազմավիպի: Հ. Դաւիթ Վ. Նազարեան,
Հասրնիտի յասուածայի սեպարակն Տանդէի Այլիկերեայ
(թարգ.) եւ ուրիշ թարգմանութիւններ: Հ. Միլաս Վ. Նուրի-
խանեան՝ յօրինած է երկու թարգմարգութիւններ՝ Գուրգին եւ
Դերեկիկ եւ Թեոդորոս Սալնուի, նաեւ ժամանակակից պատմու-
թիւն մը (մասն Ա.): — Յիշենք նաեւ զՀ. Աբանաս Վ. Թիրոյեան
զՀ. Աբանագիւնէս Վ. Երամեան, զՀ. Արիսակէս Վ. Աստղանիլեան,
զՀ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան. այս վերջինք թէեւ առանձին գործ
մը չեն հրատարակած՝ բայց արդէն ի Բազմավիպ հանգիսի առա-
ջին երեքն կը փայլին իրենց գեղեցիկ քերթուածներովն ու թարգ-
մանութեամբք, եւ Հ. Բարսեղ Սարգիսեան մանաւանդ իւր քննա-
դատական հմտակից յօդուածներովն:

ՄԻԹՈՒՐԵԱՆ ՀԱՐՔ (Վիեննայի) Հ. Վեռնի Գովնանեան, Գի-
տութիւն Տեղութեանց, Պատմութիւն ֆալսիֆիկանութեան 4 հատոր,
Պատմութիւն Մ. Լուսերի, Մեծն Ներսիս, Քերականութիւն Գա-
ղիերէն լեզուի, թարգմանած է նաեւ Կ. Նեպոսի վարժ գորալա-
րաց եւ այլն. իւր եղբայրն Հ. Պօղոս Գովնանեան, յօրինած է
Պատմութիւն իտալական ժողովոց արեւելեայց, Առաջնորդ դաս-
տարանութեան, Ուսումն ազգային դաստարանութեան, Պատմու-
թիւն Իտալիայի եւ այլն: Հ. Արսէն Այրնեան, գլխաւոր գործն
է Քննական ֆերականութիւն արդի Հայերէն լեզուի: Հ. Սերովիլ
Տերվիբեան, Հնետրոպական նախալեզու, Յուսիկնոսի պատասխա-
նասութիւնի (թարգմ.): Հ. Սահակ Թոռնեան, վարդայ Մա-
միկոնեան արիւծի, Արսաշեան Արսաւազայ Բարձն ու վախճանը
(ազգային վիպասանութիւնք): Հ. Աղեֆանդր արեւելիկոպոս
Պալնեան, Դիւրիւնաց պատասխանիք (կրօնի գէմ եղած առարկու-
թեանց), Ընդհանուր տեսութիւնք երկրագնոյ, Մոլորութիւնք Բո-
ղոֆականութեան, Պատմութիւն կարողիկ վարդապետութեան ի Հայս
եւ ուրիշ քանի մը կրօնական գրուածներ: Հ. Վարդան Վ. Բու-

կարեան, Եկեղեցական պատմութիւն, Առաջնորդ նամակագրութեան (Հայ—Գաղ.) եւ այլն: Հ. Եփրեմ Չազրնեան, Հայոց պատմութիւն, Արուեստախօսութիւն, Բառարան հաստոս (Հայ—Տաճկ.) եւ այլն:

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ԳՐԱԳԷՏՔ (ի Տաճկահայոյ). — Չամուրնեան Տէրոյեց Պատուելի՛ դրած է բազմաթիւ գործեր ընդ հանրապէս կրօնական եւ վիճարանական: Խ. Պ. Միսաբեան, Տֆնութիւն Հայրենասիրի, Եպիսկոպոսի ի Վոսիոր, եւ՝ բազմաթիւ յօդուածներ եւ ֆերբուածներ յայլեւայլ օրաթերթս: Ա. Մ. Գարագաբեան՝ յօրինած է Նիսարագիր ուսմանց անուն գործն եւ թարգմանած է Լ. Ռասինի Երգք վստակ կրօնից քերթուածն՝ մինչ անդամ էր Վիեննայի Միսիթարեան Միաբանութեան. յետոյ հրատարակեց բազմաթիւ դասագիրքեր՝ Բերականոցութիւն, Տրամարանութիւն, Փիլիսոփայութիւն, Բնական աշխարհագրութիւն եւ այլն. բայց իւր գլխաւոր գործն է Բնական պատմութիւն Հայոց գրուածն (Մասն Ա.): Նորայր Բիւզանդացի, Բաղդիրք Գաղ.— Հայ. Բառագիտութիւն եւ այլն: Գուլիսն իւլիան Լուսինեան (Ամբրոսիոս վ. Գալֆայեան), Պատմութիւն հիւն եւ նոր ազգաց, Պատմութիւն Աստուածաշունչ գրոց, Դասխարակութիւն աղջկանց Յենեղոսի, Պօղ Վիրգիլի (Թարգմ.), Բաղդիրք Հայ—ի Գաղ. եւ այլն: Մասթէոս Մամուրեան, Ընդհանուր պատմութիւն, Անգղիական նամականի, Հայկական նամականի եւ այլն, կը խմբագրէ: Արեւելեան մանուկ հանդէսն, թարգմանած է բազմաթիւ վիպասանութիւններ: Թովմաս Թերզեան, Արշակ Բ., Յովսէփ գեղեցիկ, Սանդուխտ կոյս (Թարգմարութիւնք), Ամոյս սիրայիկն (վէպ) եւ բազմաթիւ ֆերբուածներ. թարգմանած է Անակրէոնի սաղերն, Բելլիսիէի մեամարգութիւնն (Ա. եւ Բ.) եւ այլն: Յակոբ Պարոնեան, յօրինած է երգիծական եւ զուեշտական գրուածներ, որպիսիք են Ազգային Ջոյեր, Մեծապատիւ մուրացիականներ, Խիկար (հանդէս) եւ այլն: Ռեբէոս Յ. Պէրպէրեան, Առաջին սերեւք, քանի մը Բանախօսութիւն, Համտոս ֆաղսփական սկսեցութիւն, Մարդիկ եւ իրք, եւ ուրիշ թարգմանութիւններ եւ գալրոցական դասագիրքեր: Մինաս Չեբազ, Գրական փորձեր, Գրիչ եւ սուր (Ա. հատոր), Ազգային դասխարակութիւն (վարժապետական ժողովի մէջ խօսուած ճառեր), կը թական յօդուածներ եւ մանր գրուածներ: Նիկա Տէմիրնիպաբեան (Գրասէր Ատոմ), Շահնագարեանի մը խղճիկ պարզ ֆննութիւնը, Փիլիսոփայական բառարանի մը նախափորձն ու փոր-

ձը, Շրջագայութիւն իմ քաղիս մէջ, Նոր կեանք եւ ուրիշ մանր
գրուածներ. գլխաւոր աշխատասիրութիւնն է Գրական եւ իմաս-
տասիրական շարժում հանդիպին խմբագրութիւնն 1885էն սկսեալ:
Գրիգոր Օսեան՝ որ ծանօթ է ազգին իւր իմաստասիրական յօդ-
ուածներովն: Գրիգոր Զիլինկիրեան՝ որ երբեմն կը խմբագրէր Ծա-
ղիկ հանդէսն. իւր գլխաւոր գործն է Ուղեւորութիւն ի Կ. Պոլիս
գրուածն, թարգմանած է ի միջի այլոց Հիւկոյի Թշուառներն:
Կարապետ Ս. Իրիւնեան՝ որ քառորդ դարէ աւելի խմբագրեց
ՂՄասիս, թարգմանած է բազմաթիւ վիպասանութիւններէ զամ'
Ժողէֆ Կառնիէի Բաղասիական ճնշեստութիւնն եւ ուրիշ բանասիրա-
կան գրուածներ: Սեփան Փափազեան, Ազգային պատմութիւն,
Քերականութիւն, Կենսագրութիւն Յարութիւն Պեգանեանի. հինգ
տարիներու չափ խմբագրած է նաեւ Ժառանակ անուն հանդէսն՝
եւ այլն: Մարկոս Աղաբէկեան՝ երբեմն խմբագիր Կոռնիկ Հայոց
աշխարհի եւ Ծիլն Աւարայրի հանդիսից, յօրինած է Գարեգին
Մուսանձեանց ողբերգութիւնն եւ քանի մը ազգային-եկեղեցա-
կան անասկէսով գրուածներ եւ այլն: Մկրտիչ Մելիքեան՝ խմբագիր
Հայրենիք լրագրոյ, թարգմանած է քանի մը վիպասանութիւններ:
Համբարձում Ալեանեան՝ խմբագիր Փոռնոց լրագրոյ, գրած է
Նեկսարինե կոյս ևսահասակ քերթուածն, եւ քանի մը մանր գործեր
Հայերէն լեզուի ուսուցման համար: Տիկին Տիւսաբ, Մայնս եւ Սի-
րանոյշ երկու վիպասանութիւններ: Գ. Կոստանդեան՝ Մեքոսի վրայ:
Յ. Մ. Հիւսարեան՝ որ կը խմբագրէր երբեմն Բանասիր օրագիրն.
Իւր գործերն են Դիւան (վէպք եւ տաղք), Նեոն կամ կասարած աշ-
խարհի (վէպ) եւ համառօտ Կենսագրութիւնն Նարոյհոնի: Սեդրակ
Տ. Սարգսեան, Շահեկն ի Սիպիր, Վառարանի մը կայծերն (քեր-
թուածներ) եւ այլն: Սրայիոն Հէփիլեան, Քերթնածք եւ բարեւ-
գութիւնք: Մ. Անէմեան, Ժպիտք եւ արձագանք (քերթուածք) եւ ըն:
Բիւզանդ Բէչեան, ազգային, քաղաքական եւ ընկերաբանական
յօդուածներ ի Մասիս եւ յԱրեւելս: Նշան ձիւլանեան, Բառարան
յասուկ անուանց. ունի նաեւ քանի մը թարգմանութիւններ:
Աղեփանդը Փանոսեան, Շողեր եւ Յօղեր (պատանեկան քերթուած-
ներ): Յովհաննէս Սեբեան, Գրական գրօանկ (մասն Ա.): Տիգրան
Սեբեան, Գարուն եւ աշուն (քերթուածներ), Ներշնչմունք եւ ըն:
Արփիար Արփիարեան, Պատկեր կենաց (վէպ), եւ զանազան յօդ-
ուածներ: Սիմոն Գէլէկեան, Թօշնեալ ճաղիկ կամ Պանդոխակ:
Կարապետ Գարագուշ, որ գրած է ճառեր եւ Քերթնածներ: Էմիւս-

նուէլ Եսայեան, Հովհաննէս, Արշակ Բ. (Թաարերգութիւնք): Պետրոս Աղամբան, Քերրուածք: Աբրահամ Յ. Ալլազեան, Քնարն շառնակս հայրենեաց (քերթուածներ), գրած է նաեւ բազմաթիւ յօդուածներ յազգային օրաթերթս: Յակոբ Ոսկան, ունի բազմաթիւ ֆերուածներ եւ յօդուածներ պարբերաբար հրատարակուած Իւրազիբս, եւ քանի մը թարգմանութիւններ: Եղիազար Մուրատեան, Առնեոն գրագիտութիւն, Համսոս անասնութիւն, Գաղիերեկն ֆերսխնութիւն, Ծաղիկ (հաւաքածոյ) եւլն, եւ քանի մը առողջապահական գրուածոց թարգմանութիւններ: Յակոբ Գուրգէն, Ողեւորութիւն յԱրեւն. թարգմանած է նաեւ Լաֆոնդէնի Առաքից զմանս որք հրատարակուեցան յԵրկրագունն հանդիսի: Մինքան Աստուածագիտան, Գրագիտութիւնն սեռական եւ գործնական (մասն Ա.) Յակոբոս ձէնիզեան, Շարժմանք երկնային մարմնոց, եւ զանազան գիտական եւ կրօնական յօդուածներ ի Բիւրակն հանդիսի: Մնայիոն Թղլեան յօրինած է բազմաթիւ թարգմանութիւններ՝ որք հրատարակուած չեն սակայն: Արմէն Լուսինեան որ գրած է բազմաթիւ յօդուածներ եւ ֆերուածներ: Իրենց յօդուածներովն ծանօթ են Ս. Սարան, Գ. Զօհրապ, եւ Յ. Նուստեան՝ որ ընդհանրապէս գիտական յօդուածներ կը խմբագրէ եւ հրատարակած է թուարակութիւն մը նոր մէթոտով: Գիտական ճիւղն կը մշակեն նաեւ իրենց գրուածներովն Նազարէք Տաղաւարեան՝ որ կը խմբագրէ Գիտական շարժում հանդէսն, եւ Հերոնիմոս Բարսեղեան որ գրած է ընդարձակ Տիեզերագրութիւն մը, Գիտաւորին եւ աստեղագիտական յօդուածներ: Մանուէլ Միւսխորեան, Նկարագրական ողեւորութիւն ի Հայաստանի գաւառս (5 մասն): Յ. Յ. Ալլահպէտեան, Ուլնիս կամ Զեյթուն: Գեորգ Շիրինեան, Տիգրան Մանալեան, Մելգոն Կիւրեան, Յարութիւն Գ. Մըմըրեան, Եղիազար Տէվլէրեան, Խաչիկ Ուլուրիկեան, Թաղէոս Կէզիւրեան, Առաքել Պիպլեանեան, Բիւզանդ Պոզանեան, Աբրահամ եւ Արեւնակ Տ. Յակոբեան եղբարք, Սիմոն Գաբամանեան, Յակոբ Էսիլեան, Բարսեղ Էֆեզեան եւ գեո. ուրիշներ՝ զորս գծուարին է մեզ մի առ մի յիշել, հայերէն գաղութեանց գեղեցիկ ծառայութիւններ մատուցանելու կարող անձեր են առ մեզ:

(Ի Ռուսաստան): — Միքսիչ Էմիլ, Վեպք հնոյն Հայաստանի, Ընթիւր հաստուածք (ծագլաքաղ) եւ այլն. իւր աշխատասիրութեանց մեծագոյն մասն Ռուսերէն լեզուաւ յօրինած է, ինչպէս են. Մովսէս Խորենացի եւ իւր պատմութեան գիրքը, Հայոց հեքսակոսական

կրօնիք (*), Համսոս պատմութիւն եկեղեցւոյ հայաստանեայց, Ռուս լեզուաւ թարգմանած եւ ծանօթութեամբ հրատարակած է մեր նախնեաց ոմանց գործերն եւ ամբողջ շարականը: Քերովիլ Պասկանեան, գրեթէ իւր բոլոր գործերն Ռուս լեզուաւ յօրինած է, ինչպէս են, Հեսագոսութիւնի վերայ զաւտական ղեզուաց Հայոց, Աշխարհացոյց է. դարու (ի Հայ. եւ ի Ռուս.). Ռուս թարգմանութեամբ հրատարակած է նաեւ մեր նախնի պատմագրաց զոմանս: Գամառ Գաբիպա, Բանաստեղծութիւնի եւ ազատ երգեր: Գեորգ Բարխուդարեանց, թարգմանած է բազմաթիւ թատերական գործեր, որպիսիք են, Շիլլէրի Դոն Կարլոսն, Վիլհելմ Տեյլն, Օրշեանի կոյսն, Լէսսինգի Երթակ խնասունը, հեղինակած է նաեւ Սեր եւ մահ ողբերգութիւնն եւ բազմաթիւ ֆերբուածներ: Զարմայր Մսերեանց, Պատմութիւն կարողիկոսացն Հայոց. երբեմն խմբագրած է նաեւ Փարոս բանասիրական հանդէսն, եւ թարգմանած է քանի մը մանկական վեպեր: Ալեքսանդր Երիցեանց Կենսագրութիւն Ներսէս Ե. Աշարակեցւոյ (Երեք մասն), Վենետիկի Մխիթարեանի եւն: Ռաֆֆի, Դաւիթ բեգ (ազգային վէպ՝ 3 մասն) Խենթը, Ռսիկ Ա. Բաղադը, Խանսայի մեղիֆութիւններն, Խաչագոյի յիշատակարանն եւ այլն, թարգմանած է նաեւ Ղարաբաղի սուղապետն անուն վիպասանութիւնն: Պերն Պրօսեանց, Կոռնաւադիկ (ազգային վիպասանութիւն), Աղասի (թատերգութիւն) եւ այլն: Ղ. Աղայեանց, Անահիտ (հին զրոյց), Երկու ֆոյր (վէպ): Կ. Կասանդեանց, Հայոց ներսնոսական կրօնը, Հիւսուածք բանից (Երեք մասն), Գրաբարի հոշոյնը եւ խոնարհումը (Երկու տետրակներ), եւ այլն: Աւետիք Եղեկեան, Երեք հայ դիւցազունի: Գրիգոր Խալաբեանց, Ղազար Փարպեցի եւ գործն ընդին: Մերեանց, Թորոս Լեւոնի, Երկունի Թ. դարու, Թեոդորոս Ռշոնի (ազգային վէպ) Սմբատ Շանաղիկեանց, Լեւոնի վիշտերը, Հրապարակախօս ձայն: Սեւիան Պալասանեան, Պատմութիւն գրականութեան Հայոց (մասն Ա.), Քերականութիւն մը եւ ուրիշ գրադիտական այլեւայլ ձեւեր եւ այլն: Գաբրիէլ Խասիսեան, Մանկավարժական խորհրդածութիւններ, Յիշատակարանի ձեւապարհորդութեան: Արարեանց, Երկու բունը, Խեղճութեան արգասիք, Քնարիկ մանկական: Սեդրակ Մանդինեան, Կրօնի, Համսոս մակնավարժութիւն եւ ուրիշ կրթական գրուածներ:

(*) Սոյն գործոյն հայերէն թարգմանութիւնն հրատարակուած է Արմաշու վանքէն:

ԳՐԱԳԻՏ ԲԺԻՇԿԻ (Ի Տաճկահայո) . Տր. Փէշիմալեան , Պաս-
մուրիան մարդկային պատուաստան , Մանկաստանիան եւ այլն :
Տր. Յակոբեան , Հիւանդիան բարեկալը : Տր. Բարունակ Իրիւնեան ,
Մասնադարան ժողովրդեան եւ այլն : Տր. Գ. Ճէրանեան , Ա-
ռողջաբանութիան ընդարձակ (Ա. հասար) : Տր. Գարամանեան ,
Տր. Ճէլալեան , Տր. Թիւրեանեան , Տր. Վանքաւ Թորգոմեան , Տր. Ռո-
պէլեան եւ այլք իրենց յօդուածներովն հրատարակելի եւ օգ-
տակար կ'ընծայեն հանդէսներու կամ հանապազօրեաց թերթերու
ընթերցումը : — (Ի Ռուսահայո), Աւետիք Բարալեան , որ գրած է
Ռուսմեարանի առողջապահական հարցեր , Կրիտը եւ նոցա ազ-
դեցութիանն : Աեւոն Տիգրանեանց որ շատ խմբագրէր յերեւան հրա-
տարակուող Առողջապահական թերթն , եւ այլք բազումք :

907

